

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 16.

तैत्तिरीयसंहिता
भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ
OF THE
KRISHNA YAJUR-VEDA
WITH THE
COMMENTARY OF BHATTABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. VIII.

(Kanda V—Prasnas 1 to 4)

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1898.

Price—Rs. 3.

871 576

8° A. or.

4838 R

(10.)

Series

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 16.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ

OF THE

KṚISHṆA YAJUR-VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF BHATTABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. VIII.

(Kanda V—Prasnas 1 to 4)

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

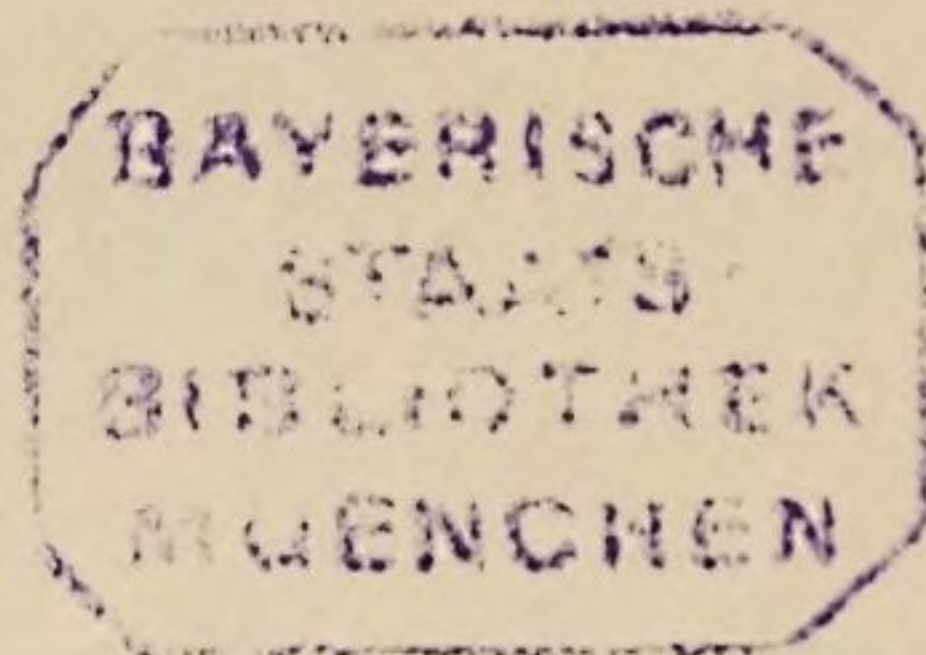
PANDITARATNAM K. RANGA'CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,
1898.

EDITORIAL NOTE.

The portion comprised in this volume has been edited from a collation of the manuscript copies found in the Sarasvatî-Bhandâra of H. H. the Mahârâja's Palace, Mysore, in the Sarasvatî-mahal of the Tanjore Palace, and in the Sanskrit Library of the Sringeri Matt at Kudli.

A. M. S.

THE END

THE END OF THE WORLD
IS AT HAND
AND WE ARE
ALL GOING TO
DIE
SOON
AND WE
ARE ALL
GOING TO
DIE
SOON

पञ्चमकाण्डविषयसूची.

चतुर्थकाण्डाम्नातानां मन्त्राणां ब्राह्मणम् १—४ प्रपाठकाः.

प्रथमः प्रपाठकः.

			अनुवाकः.
उख्याग्निब्राह्मणम्	...	...	१—१०
सावित्रहोमः, अभ्रयादानं च	..	..	१
अश्वाभिधानीग्रहणादिकम्	..	..	२
अश्वोत्क्रामणादिकम्	...	..	३
मृत्खननादिकम्	..	...	४
अबुपसर्जनादिकम्	..	...	५
उखानिर्माणम्	...	...	६
उखांसंस्कारावापनादि	..	..	७
माषोपनिवापः, पश्वालम्भश्च	...	..	८
उख्यधारणार्थदीक्षादिः	...	..	९
उख्यधारणम्	...	.	१०
अश्वमेधे आप्रियो नाम मन्त्राः	..	..	११

द्वितीयः प्रपाठकः.

अग्निचयनब्राह्मणम्	...	...	१—१०
आसन्द्यामुख्याग्निस्थापनम्, वात्सप्रेणोपस्थानं च		...	१
चयनदेशे उख्याग्नेर्नयनम्	..	...	२
गार्हपत्यचयनम्	...	...	३
उख्याग्निसंनिवापः	..	...	४
चयनक्षेत्रकर्षणम्	...	...	५
सिकतानिवापादि	...	...	६
रुक्मोपधानादि	...	...	७
स्वयमातृण्णेष्टकोपधानादि	...	...	८

मुख्योखोपधानादि	...	...	...	९
अपस्योपधानादि	...	...	...	१०
अश्वमेधमन्त्राः	...	...	...	११—१२
सूचीभिरश्वस्यासिपथकल्पनमन्त्राः	...	...	...	११
अश्वत्वक्छेदनमन्त्राः	..	..	..	१२

तृतीयः प्रपाठकः.

द्वितियाद्याश्चतस्रः चितयः	...	...	१—११
द्वितियचितौ अश्विनीनां ऋतव्यानां प्राणभृतामपस्यानां वयस्यानां			
चेष्टकानामुपधानम्	...	..	...
१			
तृतीयस्यां मध्यमायां चितौ स्वयमातृण्णानां दिश्यानां प्राणभृतां			
बृहतीनां वालखिल्यानां चोपधानम्	..	..	...
२			
चतुर्थचितौ अक्षण्यास्तोमीयानामुपधानम्	..	..	...
३			
चतुर्थचितौ सृष्टीनां व्युष्टीनां चोपधानम्	..	..	...
४			
पञ्चमचितौ असपत्नानां विराजां स्तोमभागानां च विधानम्	..	..	...
५			
स्तोमभागविधिशेषः	..	...	..
६			
पञ्चमचितौ नाकसदां चोडानां स्वयमातृण्णायाः विकर्ण्याश्चोपधानम्			...
७			
पञ्चमचितौ छन्दसामुपधानम्	...	..	...
८			
पञ्चमचितौ सयुजां मण्डलेष्टकानां विश्वज्योतिषां चोपधानम्	...	...	...
९			
वृष्टिसनीनां संयानीनां आदीत्येष्टकानां घृतेष्टकानां यशोदानां			
चोपधानम्	...	...	..
१०			
भूयस्कृतां अप्सुषदादीनां द्रविणोदानामायुष्याणां अग्निहृदयाख्यायाः			
ऋतव्यानां चोपधानम्	...	..	...
११			
अश्वमेधविधिः	...	...	...
१२			

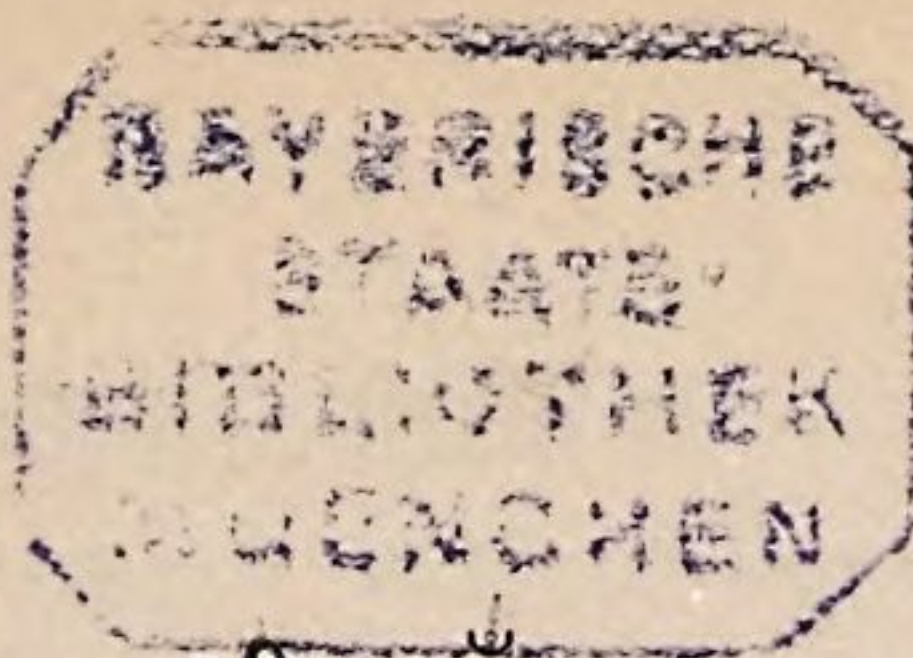
चतुर्थः प्रपाठकः.

चितिसंस्कारः	..	..	..	१—११
इन्द्रतनूनां यज्ञतनूनां नक्षत्रेष्टकानां चोपधानम्			..	१
ऋतव्यानामुपधानं, षष्ठ्यां चितौ अधिपत्नीनामुपधानं, हिरण्यश-				
कलप्रोक्षणं च	...	..	..	२
शतरुद्रीयहोमः	...	..	..	३

अग्निपरिषेचनविकर्षणे	..	...	...	४
व्याघारणावोक्षणादि	..	...	...	५
समिदाधानादि	...	...	...	६
चित्याधिश्रयणादि	...	...	..	७
वसोर्धाराहोमादि	..	..	..	८
वाजप्रसवीयहोमादि	..	..	..	९
अग्नियोगविधिः, पुनश्चितिविधिश्च	...	..	...	१०
काम्यचयनविधिः, विहव्योपधानं च	.	...	...	११
अश्वमेधब्राह्मणं, ऋक्स्तोमसाम्नां विधिश्च		...	...	१२

— — — — —

1. The first part of the paper
2. The second part of the paper
3. The third part of the paper
4. The fourth part of the paper
5. The fifth part of the paper
6. The sixth part of the paper
7. The seventh part of the paper
8. The eighth part of the paper
9. The ninth part of the paper
10. The tenth part of the paper

हरिः ॐ.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

पञ्चमकाण्डः.

प्रथमः प्रश्नः.

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृ-
हीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः

¹सावित्राणि । जुहोति । प्रसूत्या इति प्र-सू-
त्यै । चतुर्गृहीतेनेति चतुः-गृहीतेन । जुहोति ।
चतुष्पाद इति चतुः-पादः । पशवः । पशून् । ए-

¹अतः परं अग्निकाण्डमग्न्यार्षेयमारभ्यते । तत्राद्यं प्रश्नचतुष्टयमेकं
काण्डं चतुर्थकाण्डाम्नातमन्त्रब्राह्मणं, शिष्टं प्रश्नत्रयं काण्डा-
न्तरं प्रयोगविशेषार्थम् । तत्र उखां संभरिष्यतः सावित्रहोमं
विदधाति—सावित्राणि जुहोतीति ॥ सावित्रैः मन्त्रैरेकाहुतिं
जुहोति । मन्त्रबहुत्वात् बहुवचनम् । तत्र 'युञ्जानः प्रथमं
मनः'* इत्याद्याः सप्त सावित्र्य ऋचः, एकं सावित्रं यजुः ।
'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकस्य शेषात्सावित्राणि सर्वाण्यु-
च्यन्ते । 'युजे वाम्'* इत्यस्या अपि 'सूराः'* इति सूति-

प॒शूने॒वाव॑ रु॒न्धे च॑त॒स्रो दि॒शो दि॒-
क्षे॒व प्र॑ति ति॒ष्ठति॒ छन्दा॑सि दे॒वे-
भ्योपा॑क्राम॒न्न वोऽभा॑गानि ह॒व्यं व॑-
क्ष्याम॒ इति॒ तेभ्य॑ ए॒तच्च॑तुर्गृही॒तम॑-
धा॒रय॑न्पु॒रोनु॒वाक्या॑यै या॒ज्यायै॑ दे॒व-
ता॑यै वष॒ट्काराय॑ यच्च॑तुर्गृही॒तं जु॒हो-

व । अवेति । रुन्धे । चतस्रः । दिशः । दिक्षु । ए-
व । प्रतीति । तिष्ठति । ^२छन्दासि । देवेभ्यः ।
अपेति । अक्रामन् । न । वः । अभागानि । ह-
व्यम् । वक्ष्यामः । इति । तेभ्यः । एतत् । चतुर्गृ-
हीतमिति चतुः-गृहीतम् । अधारयन् । पुरोनुवा-
क्याया इति पुरः-अनुवाक्यायै । याज्यायै । देव-

धात्वन्वयेन सावित्रत्वम्, यथा 'विश्वेदेवस्य नेतुः'* इति सूत्य-
थान्वयेन सावित्री ऋग्भवति । अन्ये तु छत्रिन्यायेनेत्याहुः, लिङ्ग-
समवायात् । प्रसूत्यै अनुज्ञानाय कर्मणो भवति सवित्राऽनुज्ञातं
कर्म यथा स्यादिति । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
चतुर्गृहीतेनेत्यादि । गतम् ॥

^२छन्दांसीत्यादि ॥ प्रायेणाम्निविषयाणि छन्दांसि चत्वारि
गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् इति भागानि वयं युष्माकं
हव्यं न वक्ष्याम इत्यभिधाय देवेभ्यः छन्दांसि अपाक्रामन् ।

ति छन्दाः^१स्येव तत्प्रीणाति तान्य-
 स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति
 यं कामयेत ॥ १ ॥ पापीयान्त्स्या-
 दित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवै-
 नमपं गृह्णाति पापीयान्भवति यं

तायै । वषट्कारयेति वषट्-काराय । यत् । चतुर्गृ-
 हीतमिति चतुः-गृहीतम् । जुहोति । छन्दाः^२सि ।
 एव । तत् । प्रीणाति । तानि । अस्य । प्रीतानि ।
 देवेभ्यः । हव्यम् । वहन्ति ।^३यम् । कामयेत ॥ १ ॥
 पापीयान् । स्यात् । इति । एकैकमित्येक-एकम् ।
 तस्य । जुहुयात् । आहुतीभिरित्याहुति-भिः ।
 एव । एनम् । अवेति । गृह्णाति । पापीयान् । भ-
 वति । यम् । कामयेत । वसीयान् । स्यात् । इ-

ततो देवाः तेभ्यः एतच्चतुर्गृहीतं आधारयन् छन्दोर्थमेतत् अक-
 ल्पयन् । किम् ? पुरोनुवाक्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः यद्वृहीतं तद्रायत्र्या-
 द्यर्थमधारयन् । सर्वत्र हि पुरोनुवाक्यादिभ्यः चतुर्गृहीते इदमि-
 दानीं छन्दोभ्यः इति । तस्मात् चतुर्गृहीतस्य होमः इदानीं
 छन्दसां प्रीणनार्थं भवति । तानि च प्रीतानि अस्य देवेभ्यो
 हव्यं वहन्ति ॥

^३यं कामयेतेत्यादि ॥ पापीयान् पापधरः एकैकं प्रतिमन्त्रं
 च जुहुयात् । 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति द्विप्रयोगे विभक्ति-

कामयेत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि
 तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि
 क्रमयति वसीयान्भवत्यथो यज्ञस्यै-
 वैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष यज्ञमु-
 खाद्व्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेता-
 नि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गाय-

ति । सर्वाणि । तस्य । अनुद्रुत्येत्यनु-द्रुत्य । जु-
 हुयात् । आहुत्येत्या-हुत्या । एव । एनम् । अभी-
 ति । क्रमयति । वसीयान् । भवति । अथो इति ।
 यज्ञस्य । एव । एषा । अभिक्रान्तिरित्यभि-क्रा-
 न्तिः । ^४एति । वै । एषः । यज्ञमुखादिति यज्ञ-
 मुखात् । ऋद्ध्याः । यः । अग्नेः । देवतायाः । ए-
 ति । अष्टौ । एतानि । सावित्राणि । भवन्ति ।

लोपः । अवग्रहे तु विभक्तिः श्रूयते । आहुतिशब्दस्य सं-
 हितायां छान्दसं दीर्घत्वम् । वसीयान् वसुमत्तरः, विन्मतोर्लुक्
 'टेः' इति टिलोपः । सर्वाण्यनुद्रुत्य अन्ते एकामाहुतिं जुहुया-
 त् । तत आहुत्या एकया उपरि क्रियमाणया एनमभिक्रमयति
 उपरिं गमयति ततो वसीयान् भवति । अथो अपि च यज्ञस्यैव
 इयमभिक्रान्तिः यज्ञमेवानेन अभिक्रमयति ॥

^४एति वा इत्यादि ॥ यज्ञमुखादारभ्य एष ऋद्ध्या एति
 अपगच्छति ऋद्धिहीनो भवति योऽग्नेः यज्ञदेवताया एति अग्निं

त्री गायत्रः ॥ २ ॥ अग्निस्तेनैव य-
ज्ञमुखादृद्ध्या अग्नेर्देवतायै नैत्यष्टौ
सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रि-
वृतमेव यज्ञमुखे वि यातयति य-
दि कामयेत छन्दांसि यज्ञयज्ञसे-
नार्पयेयमित्यृचमन्तमां कुर्याच्छ-

अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । गायत्री । गायत्रः ॥ २ ॥
अग्निः । तेन । एव । यज्ञमुखादिति यज्ञ—मुखात् ।
ऋद्ध्याः । अग्नेः । देवतायै । न । एति । ^५अष्टौ ।
सावित्राणि । भवन्ति । आहुतिरित्या—हुतिः । न-
वमी । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । एव । यज्ञमुख
इति यज्ञ—मुखे । वीति । यातयति । ^६यदि । का-
मयेत । छन्दांसि । यज्ञयज्ञसेनेति यज्ञ—यज्ञसेन ।
अर्पयेयम् । इति । ऋचम् । अन्तमाम् । कुर्यात् ।

हुत्वा उखादि संभरिष्यन् गच्छन्ति यज्ञमुखात् ऋद्ध्याः अग्नेश्च
देवतायाः नापैति देवताया अग्नेः परिग्रहात् । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ॥

^५अष्टौ सावित्राणीत्यादि ॥ अष्टौ मन्त्राः एकाहुतिः नवमी
नवत्वान्वयात् । त्रिवृतं नवस्तोत्रीयं होमं यज्ञमुखे वियातयति
व्यापारयति ॥

^६यदीत्यादि ॥ यज्ञयज्ञसं यज्ञफलम् । ‘अनसन्तानपुंसकात्’

न्दा॑स्येव यज्ञयशसेनार्पयति॑ यदि
 कामये॑त यजमानं यज्ञयशसेनार्प-
 येयमिति॑ यजुरन्तमं कुर्याद्यजमा-
 नमेव यज्ञयशसेनार्पयत्यृचा स्तो-
 मं॑ समर्धयेति॑ ॥ ३ ॥ आह स-
 मृद्धयै चतुर्भिरभिमा दत्ते चत्वारि

छन्दा॑सि । ए॒व । य॒ज्ञय॒शसे॒नेति॑ य॒ज्ञ-य॒शसे॒न ।
 अ॒र्पय॒ति । यदि॑ । का॒मये॑त । यज॑मानम् । य॒ज्ञ-
 य॒शसे॒नेति॑ य॒ज्ञ-य॒शसे॒न । अ॒र्पये॒यम् । इति॑ ।
 यजुः॑ । अ॒न्त॒मम् । कुर्या॑त् । यज॑मानम् । ए॒व ।
 य॒ज्ञय॒शसे॒नेति॑ य॒ज्ञ-य॒शसे॒न । अ॒र्पय॒ति । ऋ॒चा ।
 स्तोम॑म् । स॒मि॒ति । अ॒र्ध॒य । इति॑ ॥ ३ ॥ आह ।
 स॒मृद्ध॒या इति॑ सं-ऋद्धयै । 'च॒तुर्भि॒रिति॑ च॒तुः-भिः॑ ।
 अ॒भिम् । एति॑ । द॒त्ते । च॒त्वारि॑ । छन्दा॑सि । छ-

इत्यचसमासान्तः । अर्पयेयं प्रापयेयम् । अन्तमां अन्तिमाम्,
 छान्दसो वर्णविकारः, डिमचो वा आदिलोपः । गतमन्यत् ।
 यद्वा—अन्तिकस्यापि तमे तादिलोपः । 'ऋचा स्तोमम्'* इत्युपस्था-
 नमन्त्रः ॥

'चतुर्भिरित्यादि ॥ 'देवस्य'* इत्यादिभिः चतुर्भिः मन्त्रैः
 खनित्रमादत्ते । चत्वारि गायत्र्यादीनि छन्दांसि चतुर्षु मन्त्रेषु

छन्दाँ॑सि॒ छन्दो॑भिरे॒व दे॒वस्य॑ त्वा
सवि॒तुः प्र॑स॒व इत्या॑ह प्रसू॒त्या अ॒-
ग्निर्दे॒वेभ्यो॑ नि॒लाय॑त॒ स वेणुं॑ प्रा॒-
वि॒शत्स ए॒तामू॒तिमनु॑ सम॑चर॒द्यद्वे॒-
णो॑स्सुषि॒रः सु॑षि॒राऽभि॑र्भवति स-

न्दो॑भिरिति॒ छन्दः॑—भिः । ए॒व । दे॒वस्य॑ । त्वा ।
सवि॒तुः । प्र॒स॒व इति॑ प्र—स॒वे । इति॑ । आ॒ह । प्र॒-
सू॒त्या इति॑ प्र—सू॒त्यै । ^८अ॒ग्निः । दे॒वेभ्यः॑ । नि॒ला॒-
य॑त । सः । वेणुं॑म् । प्रेति॑ । अ॒वि॒शत् । सः । ए॒-
ता॑म् । ऊ॒तिम् । अ॒नु । समि॑ति । अ॒च॒रत् । यत् ।
वे॒णोः । सु॑षि॒रम् । सु॑षि॒रा । अ॒भिः । भ॒वति॑ ।
स॒यो॒नि॒त्वायेति॑ सयो॒नि—त्वाय॑ । ^९सः । यत्र॑य॒त्रेति॑

श्रुतानि । तेन छन्दोभिरेव अभ्रयादानं कृतं भवति । चतु-
भिरिति 'झल्युपोत्तमम्' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । देवस्येत्यादि ।
गतम् ॥

^८अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ निलायत निरगच्छत् । 'उपसर्ग-
स्यायतौ' इति लत्वम् । विकारवत्त्वादनवग्रहणम् । वेणुं प्रविश्य
ऊतिं रन्ध्रं कुर्वन् वेणोरन्तरालं समचरत् यदिदानीं वेणोः
सुषिरं पश्यामः तत्पूर्वमाग्निना कृतम् । 'ऊतियूति' इति क्तिन
उदात्तत्वम् । सुषिरेत्यादि । योन्या सह सयोनित्वम् ॥

^९स इत्यादि ॥ कल्माषी कृष्णविन्दुमती श्वेता । 'अन्यतो

योनि॒त्वाय॒स यत्र॑यत्राव॑सत्तत्कृ॒ष्ण-
म॑भवत्कल्मा॒षी भ॑वति रू॒पस॑मृद्ध्या
उभय॑तः क्ष॒णू॒र्भव॑तीतश्चा॒मुत॑श्चा॒र्क-
स्याव॑रुद्ध्यै व्याममा॒त्री भ॑वत्ये॒ता-
व॒द्वै पु॒रुषे॑ वी॒र्यं॑ वी॒र्यसं॑मि॒ताऽप॑रिमि-

यत्र—यत्र । अव॑सत् । तत् । कृ॒ष्णम् । अ॒भ॒व॒त् ।
कल्मा॒षी । भ॒व॒ति । रू॒पस॑मृद्ध्या इति रू॒प—स॒मृ-
द्ध्यै । उ॒भ॒य॒तः क्ष॒णू॒रित्यु॑भयतः—क्ष॒णूः । भ॒व॒ति । इ-
तः । च । अ॒मु॒तः । च । अ॒र्कस्य॑ । अ॒व॒रुद्ध्या॑ इ-
त्य॒व॒—रुद्ध्यै । ¹⁰व्याममा॒त्रीति॑ व्याम—मा॒त्री । भ॒व॒-
ति । ए॒ता॒व॒त् । वै । पु॒रुषे॑ । वी॒र्यम् । वी॒र्यसं॑मि॒-
तेति॑ वी॒र्य—सं॑मि॒ता । अ॒प॑रिमि॒तेत्य॑प॒रि—मि॒ता ।
भ॒व॒ति । अ॒प॑रिमि॒तस्येत्य॑प॒रि—मि॒तस्य॑ । अ॒व॒रुद्ध्या॑

डीष् ' इति डीष् । उभयतःक्षणूः उभयोरन्तरयोर्निशिता सू-
क्ष्मा, क्षणु तेजने किपि छान्दसं दीर्घत्वम् । इतश्चेत्यादि । इह
अस्मादपि लोकात् अर्कस्य अन्नस्य अवरुद्ध्यै भवति ॥

¹⁰व्याममात्री भवतीति ॥ पञ्चारत्निर्व्यामिः । चतुररत्निरित्येके ।
एतावदिति । व्यामप्रमाणं पुरुषे वीर्यम् यस्माद्वीर्येण सम्मि-
ता परिच्छिन्ना । ' तृतीयाकर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपरिमितेत्यादि । गतम् । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिः फ-

ता भवत्यपरिमितस्यावरुद्धयै यो व-
नस्पतीनां फलग्रहिस्स एषां वीर्या-
वान्फलग्रहिर्वेणुर्वैणवी भवति वी-
र्यस्यावरुद्धयै ॥ ४ ॥

व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्के-

इत्यव-रुद्धयै । यः । वनस्पतीनाम् । फलग्रहिरिति
फल-ग्रहिः । सः । एषाम् । वीर्यावानिति वीर्य-
वान् । फलग्रहिरिति फल-ग्रहिः । वेणुः । वैण-
वी । भवति । वीर्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्धयै ॥
कामयेत गायत्रोऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च ॥ १ ॥

व्यूहमिति वि-क्रुद्धम् । वै । एतत् । यज्ञस्य ।
यत् । अयजुष्केणेत्ययजुः-केन । क्रियते । इ-

लानि बहूनि गृह्णाति स एष वेणुः अस्य तु विशेषः एषां
फलग्रहीणां मध्ये एष वीर्यावान् । छान्दसं सांहितिकं दी-
र्घत्वम् । फलेग्रहिरिति इन्प्रत्ययान्तो निपात्यते, व्यत्ययेन नि-
पातितं एत्वं निवर्तते । वनस्पतिशब्दः उक्तस्वरः । वैणवी-
त्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रश्ने प्रथमोनुवाकः.

¹व्यूहमित्यादि ॥ व्यूहं वृद्धिहीनमेतत्कर्म यत् अयजुष्केण

ण क्रियत इमामंगृभ्णन्नशनामृत-
 स्येत्यश्वभिधानीमा दत्ते यजुष्कृत्यै
 यज्ञस्य समृद्ध्यै प्रतूर्तं वाजिन्ना द्र-
 वेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैत-
 न्महिमानं व्याचष्टे युञ्जाथां रास-
 भं युवमिति गर्दभमसंत्येव गर्दभं
 प्रतिष्ठापयति तस्मादश्वाद्गर्दभोऽसं-

माम् । अंगृभ्णन् । रशनाम् । ऋतस्य । इति ।
 अश्वभिधानीमित्यश्व-अभिधानीम् । एति । दत्ते ।
 यजुष्कृत्या इति यजुः-कृत्यै । यज्ञस्य । समृद्ध्या
 इति सं-ऋद्ध्यै । प्रतूर्तमिति प्र-तूर्तम् । वाजिन् ।
 एति । द्रव । इति । अश्वम् । अभीति । दधाति ।
 रूपम् । एव । अस्य । एतत् । महिमानम् । व्या-
 चष्ट इति वि-आचष्टे । युञ्जाथाम् । रासभम् ।
 युवम् । इति । गर्दभम् । असति । एव । गर्दभम् ।
 प्रतीति । स्थापयति । तस्मात् । अश्वात् । गर्दभः ।
 असत्तर इत्यसत्-तरः । योगेयोग इति योगे-यो-

अमन्त्रकेण अङ्गेन क्रियते । कर्मण्यपि निष्ठायाः 'गतिरनन्तरः'
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व्युद्धमिति । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः'
 इति ऋकारस्वर्यते । इमामित्यादि । अश्वभिधानीं अश्वबन्धि-

त्तरो योगेयोगे तवस्तरमित्याह ॥५॥
 योगेयोग एवैनं युक्ते वाजेवाजे ह-
 वामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव
 रुन्धे सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रि-
 यमेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलाय-
 त तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्यो-

गे । तवस्तरमिति तवः-तरम् । इति । आह ॥
 ५ ॥ योगेयोग इति योगे-योगे । एव । एनम् ।
 युक्ते । वाजेवाज इति वाजे-वाजे । हवामहे ।
 इति । आह । अन्नम् । वै । वाजः । अन्नम् । ए-
 व । अवेति । रुन्धे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ।
 इति । आह । इन्द्रियम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
^२अग्निः । देवेभ्यः । निलायत । तम् । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । अन्विति । अविन्दत् । प्राजापत्य
 इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । अश्वेन । समिति ।

नीं रशनां यजुष्कृत्यै यजुषा कृतत्वाय । प्रतूर्तमित्यादि । गतम्* ॥

^२अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ देवेभ्योपक्रान्तमग्निं प्रजापतिरन्ववि-
 न्दत् अन्विष्य लब्धवान् । अश्वोयं प्राजापत्यः । तस्मा-
 दश्वेन संभरणं अग्नेर्लाभाय भवति ॥

श्वोश्वेन॒ सं भ॑रत्यनु॒वित्त्यै॑ पापवस्य-
सं वा ए॒तत्क्रिय॑ते यच्छ्रेय॑सा च पा-
पीयसा च स॒मानं कर्म॑ कुर्वन्ति
पापी॑यान् ॥ ६ ॥ ह्यश्वो॑द्गर्दभो॒श्वं पू-
र्वं नय॑न्ति पापवस्य॒सस्य॑ व्यावृ॑त्त्यै
तस्मा॑च्छ्रेया॒ऽसं पापी॑यान्पश्चादन्वे-

भरति । अनु॒वित्त्या इत्यनु॑-वित्त्यै । ^३पापवस्यसमि-
ति पाप-वस्यसम् । वै । एतत् । क्रियते । यत् ।
श्रेयसा । च । पापीयसा । च । समानम् । कर्म ।
कुर्वन्ति । पापीयान् ॥ ६ ॥ हि । अश्वोत् । गर्द-
भः । अश्वम् । पूर्वम् । नयन्ति । पापवस्यसस्ये-
ति पाप-वस्यसस्य । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै ।
तस्मात् । श्रेयाऽसम् । पापीयान् । पश्चात् । अ-
न्विति । एति । ^४बहुः । वै । भवतः । भ्रातृव्यः ।

^३पापवस्यसमित्यादि ॥ पापेन वसीयसं वसुमत्तरं पापेनैव
वसुनास्तीति विन्मतोर्लुक् । यद्वा—पापं वसु यस्य स पापवसुः,
तस्मात् आतिशायिनिकः 'टेः' इति टिलोपः, छान्दस ईकार-
लोपः, 'अनसन्तान्नपुंसकात्' इत्यच्समासान्तः । यद्वा—पापं च
शुभं च सह क्रियते इति तद्व्यावृत्तिः विभागः ॥

^४बहुर्वा इत्यादि ॥ भवतः भूति लिप्समानस्य बहुः भ्रातृव्यः

ति बहुवै भवतो भ्रातृव्यो भवती-
 व खलु वा एष योगिं चिनुते वज्रय-
 श्वः प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह
 वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्राम-
 मति रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा
 वै पशवो रुद्रादेव ॥ ७ ॥ पशून्नि-
 र्याच्यात्मने कर्म कुरुते पूष्णा सयु-

भवति । इव । खलु । वै । एषः । यः । अग्निम् ।
 चिनुते । वज्री । अश्वः । प्रतूर्वन्निति प्र-तूर्वन् । एति ।
 इहि । अवक्रामन्नित्यव-क्रामन् । अशस्तीः । इति ।
 आह । वज्रेण । एव । पाप्मानम् । भ्रातृव्यम् । अवेति ।
 क्रामति । रुद्रस्य । गाणपत्यादिति गाण-पत्यात् ।
 इति । आह । रौद्राः । वै । पशवः । रुद्रात् ।
 एव ॥ ७ ॥ पशून् । निर्याच्येति निः-याच्य ।

अनेको बाधकः यश्चाग्निं चिनुते अयमपि भवति भवत्येव
 तस्मात् बहुभ्रातृव्यः यज्ञार्थं यज्ञात्मानं अश्वं पूर्वं नीयमानं
 प्रतूर्वन् एहीत्यनुमन्त्रयते । ततो वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यं अव-
 क्रामति अवष्टभ्य हिनस्ति, मन्त्रलिङ्गं च 'अवक्रामन्नशस्तीः'* इति ।
 अशस्तयः अकीर्तयः । भ्रातृशब्दात् 'व्यन् सपत्ने' इति व्य-
 न्प्रत्ययः । रुद्रस्येत्यादि । गतम् ॥

जां स॒हेत्या॑ह पू॒षा वा अध्व॑ना ५ सं-
ने॒ता सम॑ष्ट्यै पुरी॑षायतनो वा ए॒ष
यद॒ग्निरङ्गि॑रसो वा ए॒तम॑ग्रे दे॒वता॑-
ना ५ सम॑भरन्पृथि॒व्यास्स॒धस्था॑द॒ग्निं
पुरी॑ष्यमङ्गि॒रस्वद॑च्छेहीत्या॑ह साय॑-
तनमे॒वैनं॑ दे॒वता॑भिस्सं भ॑रत्य॒ग्निं पु॑-

आ॒त्मने॑ । क॒र्म । कु॒रुते॑ । ^५पू॒ष्णा । स॒युजे॑ति स-
यु॒जा । स॒ह । इति॑ । आ॒ह । पू॒षा । वै । अध्व॑नाम् ।
सं॒नेते॑ति सं-ने॒ता । सम॑ष्ट्या इति सं-अ॒ष्ट्यै । पुरी॑-
षायतन॒ इति॑ पुरी॑ष-आ॒यत॑नः । वै । ए॒षः । यत् ।
अ॒ग्निः । अ॒ङ्गि॑रसः । वै । ए॒तम् । अ॒ग्रे । दे॒वता॑ना-
म् । समि॑ति । अ॒भर॑न् । पृथि॒व्याः । स॒धस्था॑दि-
ति स॒ध-स्था॑त् । अ॒ग्निम् । पुरी॑ष्यम् । अ॒ङ्गि॑रस्वत् ।
अ॒च्छं । इ॒हि । इति॑ । आ॒ह । साय॑तनमि॒ति स-
आ॒यत॑नम् । ए॒व । ए॒नम् । दे॒वता॑भिः । समि॑ति ।

^५पूष्णा सयुजेति ॥ गर्दभस्यानीयमानस्य अनुमन्त्रणम् । सन्नेता
सम्यक्प्रवर्तयिता समष्ट्यै सम्यक्प्राप्त्यै गन्तव्यस्य । 'तादौ
च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुरीषायतन इत्यादि ।
पुरीषं मृदं आयतनमस्येति तेनाग्निः पुरीष्यमित्युच्यते । अङ्गि-
रस्वत् 'नमोङ्गिरोमनुषाम्' इति वत्वम्, अङ्गिरोभिस्तद्वत्,

री॒ष्यंम॒ङ्गिर॒स्वद॒च्छे॑म॒ इत्या॑ह॒ येन॑
 ॥ ८ ॥ सं॒गच्छ॑ते॒ वाज॑मे॒वास्य॑ वृ॒द्धे
 प्र॒जाप॑तये॒ प्रति॒प्रो॒च्याग्नि॑स्सं॒भृत्य॑
 इत्या॑हुरि॒यं वै प्र॒जाप॑ति॒स्तस्या॑ ए॒-
 तच्छ्रो॑त्रं॒ यद्व॒ल्मीको॑ग्निं पु॒रीष्य॑म॒ङ्गि-
 र॒स्वद्व॑रिष्याम॒ इति॑ व॒ल्मीक॑व॒पामु॑प॒

भ॒रति॑ । अ॒ग्निम् । पु॒रीष्य॑म् । अ॒ङ्गिर॒स्वत् । अ-
 च्छे॑ । इ॒मः । इति॑ । आ॒ह । येन॑ ॥ ८ ॥ सं॒गच्छ॑त॒ इति॑
 सं-गच्छ॑ते । वाज॑म् । ए॒व । अ॒स्य । वृ॒द्धे । ^६प्र॒जा-
 प॑तय॒ इति॑ प्र॒जा-प॑तये । प्रति॒प्रो॒च्येति॑ प्रति-
 प्रो॒च्य । अ॒ग्निः । सं॒भृत्य॑ इति॑ सं-भृ॒त्यः । इति॑ ।
 आ॒हुः । इ॒यम् । वै । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-प॑तिः ।
 तस्याः॑ । ए॒तत् । श्रो॑त्रम् । यत् । व॒ल्मीकः॑ । अ॒-
 ग्निम् । पु॒रीष्य॑म् । अ॒ङ्गिर॒स्वत् । भ॒रिष्या॑मः । इ-

‘तसौ मत्त्वर्थे’ इति भत्वम् । देवताभिरङ्गिरोभिश्च संभरति ।
 येनेत्यादि । अच्छेहीति अभिसंप्राप्तुं गच्छेति दर्शनात् प्रति-
 गच्छन् येन संगच्छते प्रष्ट्वा किमच्छेहीति तं प्रति ‘अग्निं
 पुरीष्यं अङ्गिरस्वदच्छेमः’ इत्युत्तरं ब्रूयात् । वाजमेवास्य वृद्धे ॥

^६प्रजापतय इत्यादि ॥ प्रतिप्रोच्य निवेद्य । तस्योत्तरमाह—
 वाजमेवास्य वृद्धे इति ॥

तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रो-
 च्याग्निं सं भरत्यग्निं पुरीष्यमङ्गि-
 रस्वद्वराम् इत्याह येन संगच्छते
 वाजमेवास्य वृद्धेऽन्वग्निरुषसाम-
 ग्रम् ॥ १ ॥ अख्यदित्याहानुरुख्यात्या
 आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजि-
 न्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया वि-

ति । वल्मीकवृषामिति वल्मीक-वृषाम् । उपेति ।
 तिष्ठते । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । प्रजापत-
 य इति प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं ।
 अग्निम् । समिति । भरति । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गि-
 रस्वत् । भरामः । इति । आह । येन । संगच्छत इति
 सं-गच्छते । वाजम् । एव । अस्य । वृद्धे । 'अन्वि-
 ति । अग्निः । उपसाम् । अग्रम् ॥ १ ॥ अख्यत् ।
 इति । आह । अनुरुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । आ-
 गत्येत्या-गत्य । वाजी । अध्वनः । आक्रम्येत्या-

अथ उपातियन्ति—अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदिति ॥ अनुख्यात्यै
 अनुक्रमेण ख्यात्यर्थं ' आगत्य ' ' आक्रम्य '* इति द्वाभ्यां अश्वेन
 प्राया मृदमाक्रमयति । तत्राग्निं पूर्वया इच्छति, उत्तरया विन्दति ।

न्दत्युत्तरया द्वाभ्यामा क्रमयति प्र-
 तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनु-
 रूपाः पशवः प्र जायन्ते द्यौस्ते
 पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्याहैभ्यो वा
 एतं लोकेभ्यः प्रजापतिस्समैरयद्रू-
 क्रम्य । वाजिन् । पृथिवीम् । इति । आह । इच्छ-
 ति । एव । एनम् । पूर्वया । विन्दति । उत्तरयेत्युत्-
 तरया । द्वाभ्याम् । एति । क्रमयति । प्रतिष्ठित्या
 इति प्रति-स्थित्यै । अनुरूपाभ्यामित्यनु-रूपा-
 भ्याम् । तस्मात् । अनुरूपा इत्यनु-रूपाः । पश-
 वः । प्रेति । जायन्ते । द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथि-
 वी । सधस्थमिति सध-स्थम् । इति । आह ।
 एभ्यः । वै । एतम् । लोकेभ्यः । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । समिति । ऐरयत् । रूपम् । एव ।

द्वाभ्यामा क्रमयतीति । प्रतिष्ठार्थमनुरूपाभ्यां आक्रमयतीत्येव । 'आ-
 गत्य वाज्यध्वनः' * 'आक्रम्य वाजिन्पृथिवीम्' * इति दर्शनात् अनु-
 रूपत्वमनयोः । तस्मात् अनुरूपा जनयित्वः प्रजा जायन्ते
 पशवः ॥

द्यौस्ते पृष्ठमिति—अश्वस्य पृष्ठं संमृज्यते ॥ एभ्यो वा
 इत्यादि । गतम् । वज्री वा इत्यादि । गतम् । अन्यतोद्वयः

पमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे वज्री
 वा एष यदश्वो दद्विरन्यतोदद्वयो
 भूयान्लोमभिरुभयादद्वयो यं द्विष्या-
 त्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृ-
 णुते ॥ १० ॥

अस्य । एतत् । महिमानम् । व्याचष्टे इति वि-
 आचष्टे । वज्री । वै । एषः । यत् । अश्वः । दद्वि-
 रिति दत्-भिः । अन्यतोदद्वय इत्यन्यतोदत्-भ्यः ।
 भूयान् । लोमभिरिति लोम-भिः । उभयादद्वय
 इत्युभयादत्-भ्यः । यम् । द्विष्यात् । तम् । अ-
 धस्पदमित्यधः-पदम् । ध्यायेत् । वज्रेण । एव ।
 एनम् । स्तृणुते ॥ १० ॥

आह पापीयान्नुद्रादेव येनाग्रं वज्री वै सप्त-
 दंश च ॥ २ ॥

दद्विः भूयान् बहुतरः उभयतोदत्त्वात् । अथोभयतोदद्वयो
 लोमभिर्भूयान् बहुतरलोमत्वात् । अन्यतरस्मिन् भागे उपरि अधो
 वा दन्ताः येषां ते अन्यतोदतः, 'छन्दसि वा' इति दद्वावः,
 उभयोः दन्ता येषामिति पूर्ववद्दद्वावः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति
 दीर्घत्वम् । पदस्याधस्तात् अधस्पदं, तिष्ठद्गुप्रभृति 'अधश्शरसी पदे'
 इति सप्तम् । वज्रेणैव एनं स्तृणुते छादयति विनाशयति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे द्वितीयोनुवाकः.

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रम-
यति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां त-
स्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्तेऽप
उप सृजति यत्र वा आप उपग-
च्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्यो-
षधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति
तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो

¹उदिति । क्राम । उदिति । अक्रमीत् । इति ।
द्वाभ्याम् । उदिति । क्रमयति । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै । अनुरूपाभ्यामित्यनु-रूपाभ्याम् ।
तस्मात् । अनुरूपा इत्यनु-रूपाः । पशवः । प्रेति ।
जायन्ते । अपः । उपेति । सृजति । यत्र । वै । आपः ।
उपगच्छन्तीत्युप-गच्छन्ति । तत् । ओषधयः । प्रतीति ।
तिष्ठन्ति । ओषधीः । प्रतितिष्ठन्तीरिति प्रति-तिष्ठ-
न्तीः । पशवः । अनु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । पशून् ।
यज्ञः । यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा इति

¹उत्क्रामोदक्रमीदिति ॥ द्वाभ्यां अश्वं प्राञ्चमुत्क्रामयति ।
द्वित्वात् प्रतिष्ठित्यै भवति । 'उत्क्राम महते सौभगाय, उद-
क्रमीद्विणोदा वाजी' * इति दर्शनात् आनुरूप्यमनयोः कर्मणि ।

यजमानं प्रजास्तस्मादुप उप सृज-
ति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्रावाहुतिं
जुहुयादन्धोऽध्वर्युः ॥ ११ ॥ स्या-
द्रक्षाऽसि यज्ञः हन्युरहिरण्यमुपास्यं
जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाऽसि घ्नन्ति
जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह मनसा

प्र-जाः । तस्मात् । उपः । उपेति । सृजति । प्रति-
ष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । ^२यत् । अध्वर्युः । अ-
नग्रा । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहुयात् । अन्धः ।
अध्वर्युः ॥ ११ ॥ स्यात् । रक्षाऽसि । यज्ञम् ।
हन्युः । हिरण्यम् । उपास्येत्युप-अस्यं । जुहोति ।
अग्निवतीत्यग्नि-वति । एव । जुहोति । न । अ-
न्धः । अध्वर्युः । भवति । न । यज्ञम् । रक्षाऽसि ।
घ्नन्ति । जिघर्मि । अग्निम् । मनसा । घृतेन । इति ।
आह । मनसा । हि । पुरुषः । यज्ञम् । अभिगच्छती-

आपो देवीरिति पदाशयमद्विरुपसृजति । यत्र वा इत्यादि ।
गतम् । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

^१यदध्वर्युरित्यादि ॥ यत्र दक्षिणेऽवान्तरशफे जिघर्म्यग्निमित्यभि-

हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति प्रति-
क्षयन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं
ह्येष प्रत्यङ्क्षेति पृथुं तिरश्चा वयंसा
बृहन्तमित्याहाल्पो ह्येष जातो म-
हान् ॥ १२ ॥ भवति व्यचिष्टमन्नं
रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै स्व-
दयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वे-

त्यभि-गच्छति । प्रतिक्षयन्तमिति प्रति-क्षयन्तम् ।
भुवनानि । विश्वा । इति । आह । सर्वम् । हि । ए-
षः । प्रत्यङ् । क्षेति । पृथुम् । तिरश्चा । वयंसा । बृ-
हन्तम् । इति । आह । अल्पः । हि । एषः । जातः ।
महान् ॥ १२ ॥ भवति । व्यचिष्टम् । अन्नम् । रभ-
सम् । विदानम् । इति । आह । अन्नम् । एव । अस्मै ।
स्वदयति । सर्वम् । अस्मै । स्वदते । यः । एवम् ।

जुहोति तत्र हिरण्यं निधाय होतव्यमित्यनेन विधीयते । मनसा हीति ।
अभि गच्छति संकल्पयति । सर्वं ह्येष इति । एष ह्यग्निः सर्वं भूत-
जातं प्रत्यङ्क्षेति अनुप्रविशति सर्वोपकारित्वात् सर्वगतत्वाच्च । क्षि
निवासगत्योः तौदादिकः, व्यत्ययेन शपो लुक् । तस्मात्प्रतिक्षय-
न्तमुच्यते इति व्यत्ययेन उदङ् [....त्ययेन अङ्] क्रियते इति
मन्यते । पृथुमित्यादि । गतम् ॥

दा त्वां जिघर्षिं वचसा घृतेनेत्याह
 तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति
 तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामप-
 हत्यै मर्यश्रीस्स्पृहयद्वर्णो अग्निरि-
 त्याहापंचितिमेवास्मिन्दधात्यपंचिति-
 मान्भवति य एवम् ॥ १३ ॥ वेद

वेद^३। एति। त्वा। जिघर्षिं। वचसा। घृतेन। इति। आह।
 तस्मात्। यत्। पुरुषः। मनसा। अभिगच्छतीत्यभि-ग-
 च्छति। तत्। वाचा। वदति। अरक्षसां। इति। आ-
 ह। रक्षसाम्। अपहत्या इत्यप-हृत्यै। मर्यश्रीरि-
 ति मर्य-श्रीः। स्पृहयद्वर्ण इति स्पृहयत्-वर्णः।
 अग्निः। इति। आह। अपंचितिमित्यप-ंचितिम्।
 एव। अस्मिन्। दधाति। अपंचितिमानित्यप-
 चिति-मान्। भवति। यः। एवम् ॥ १३ ॥ वेद।

^३उत्तरेऽवान्तरे शफे अभिजुहोति—आ त्वेति ॥ तस्मादिति ।
 पूर्वो हि होमो मनसा, अयं तु वचसा । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः
 पूर्व मनसाभिगतं पश्चाद्वाचा वदति । अपंचिति पूजां अस्मिन्
 दधाति, स्पृहणीयवर्ण इति दर्शनान् । मनसा त्वै तामिति ।
 अनग्नौ हूयमाना आहुतिः मनसैवाप्यते । तस्मात् मनस्वतीभ्यां
 ऋग्भ्यां पूर्वोत्तराभ्यां होमः आहुत्योराप्त्यै भवति एवं हि आ-

मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्यु-
रनुग्रावाहति जुहोति मनस्वतीभ्यां
जुहोत्याहुत्योराप्त्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठि-
त्यै यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे
यज्ञः रक्षाः सि जिघाः सन्त्येतर्हि

मनसा । तु । वै । ताम् । आप्तुम् । अर्हति । याम् ।
अध्वर्युः । अनुग्रा । आहतिमित्या-हुतिम् । जुहो-
ति । मनस्वतीभ्याम् । जुहोति । आहुत्योरित्या-
हुत्योः । आप्त्यै । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै । यज्ञमुखेयज्ञमुख इति यज्ञमुखे-यज्ञमु-
खे । वै । क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षाः सि । जिघाः
सन्ति । एतर्हि । खलु । वै । एतत् । यज्ञमुखमिति

हुती अभिनिवृत्ते भवत इति । तदन्तलोपश्छान्दसः । प्राति-
शाख्यं च 'तुनुपूर्वं उदात्तयोर्वकारः' * इति । द्वाभ्यामिति ।
जुहोतीत्येव ॥

“परि वाजपतिः”† इति तिसृभिः पदं परिलिखति गायत्र्यनुष्टु-
प्त्रिष्टुभिः; तद्विधातुं स्तोतुं चारभते—यज्ञमुखे इत्यादि ॥ ‘अनु-
दात्तं च’ इति द्वितीयोनुदात्तः । अश्वशफस्य कथं यज्ञमुख-
त्वमित्याह—एतर्हीत्यादि । एतर्हि अस्मिन्काले खलु एतत्पदं
यज्ञमुखं जातं यर्हि यस्मिन्काले एतत्पदमाहुतिरश्नुते प्राप्नुते ।

खलु वा एतद्यज्ञमुखं यर्ह्येनदाहुति-
 रभुते परि लिखति रक्षंसामपंहत्यै
 तिसृभिः परि लिखति त्रिवृद्वा अ-
 ग्निर्यावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षाऽस्यपंह-
 न्ति ॥ १४ ॥ गायत्रिया परि लि-
 खति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं

यज्ञ-मुखम् । यर्ह्ये । एनत् । आहुतिरित्या-हुतिः ।
 अभुते । परीति । लिखति । रक्षंसाम् । अपंहत्या इ-
 त्यप-हृत्यै । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । परीति ।
 लिखति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । या-
 वान् । एव । अग्निः । तस्मात् । रक्षाऽसि । अपेति ।
 हन्ति ॥ १४ ॥ गायत्रिया । परीति । लिखति । ते-
 जः । वै । गायत्री । तेजसा । एव । एनम् । परीति ।
 गृह्णाति । त्रिष्टुभां । परीति । लिखति । इन्द्रियम् ।

‘ अनद्यतनेर्हिल् ’ ‘ एतेतौ रथोः ’ इति एतादेशः । ‘ द्विती-
 यादौ स्वेनः ’ इति एनादेशः ‘ एनदिति नपुंसकैकवचनं वक्त-
 व्यम् ’ इति । परिलिखतीति पदपरिलेखनविधिः । तिसृभिरिति
 सङ्ख्याविधिः । त्रिवृता सहोत्पन्नत्वात्ताच्छब्दम्, त्रेधाहितेष्टकत्वा-
 च्च । तस्मात्सर्वस्मादग्नेः रक्षांस्यपहन्ति । गायत्रियेत्यादि । छ-
 न्दोविधिः । तेजो वा इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दं सहोत्प-
 न्त्या । एवमिन्द्रियं वै त्रिष्टुप् इति । अनुष्टुप् सर्वाणि छन्दां-

परिं गृह्णाति त्रिष्टुभा परिं लिखती-
 न्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परिं गृ-
 ह्णात्यनुष्टुभा परिं लिखत्यनुष्टुप्सर्वा-
 णि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै म-
 ध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-
 न्मध्यतो वाचा वदामो गायत्रिया
 प्रथमया परिं लिखत्यथानुष्टुभाऽथ

वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियेण । एव । एनम् । परीतिं । गृ-
 ह्णाति । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । परीतिं । लिखति ।
 अनुष्टुबित्यनु-स्तुप् । सर्वाणि । छन्दांसि । परि-
 भूरिति परि-भूः । पर्याप्त्या इति परि-आप्त्यै ।
⁵मध्यतः । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । वाक् । वै । अनु-
 ष्टुबित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । मध्यतः । वाचा ।
 वदामः । गायत्रिया । प्रथमया । परीतिं । लिख-
 ति । अथ । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । अथ । त्रिष्टु-

सीति । परिभूरिति । वाग्वा अनुष्टुप् । परितो भवतीति परिभूः
 सर्वतो व्याप्नोति । 'अभितः परितः' इति द्वितीया । वलि
 लोपश्छान्दसः ॥

⁵एवमभिप्रसिद्धेन क्रमेण छन्दांस्याम्रातानि । इदानीं तं
 बाधित्वा क्रमान्तरं विदधाति—मध्यतोऽनुष्टुभेति ॥ यदि तर्ह्य-
 म्रातक्रमो बाध्यते प्रथमतृतीये उच्येतमित्याह—गायत्रिया प्रथम-

त्रि॒ष्टु॒भा ते॒जो वै गा॒य॒त्री य॒ज्ञोऽनु॒ष्टु-
 गि॒न्द्रि॒यं त्रि॒ष्टु॒प्तेज॑सा चै॒वेन्द्रि॒येण॑
 चोभ॒यतो॑ य॒ज्ञं परि॑ गृह्णाति ॥ १५॥
 दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒स॒व इति॑
 ख॒नति॑ प्र॒सू॒त्या अथो॑ धू॒ममे॒वैतेन॑
 ज॒नय॑ति ज्योति॑ष्मन्तं त्वाऽग्ने सु॒प्र-

भा । तेजः । वै । गा॒य॒त्री । य॒ज्ञः । अ॒नु॒ष्टु॒गित्यं-
 नु-स्तुक् । इन्द्रि॒यम् । त्रि॒ष्टु॒प् । तेज॑सा । च ।
 ए॒व । इन्द्रि॒येण॑ । च । उ॒भ॒यतः॑ । य॒ज्ञम् । परि॑ति ।
 गृह्णा॑ति ॥ १५ ॥

अ॒न्धोऽध्व॑र्युर्म॒हान्भ॑वति॒ य ए॒व२ ह॑न्ति त्रि-
 ष्टु॒भा ते॒जो वै गा॒य॒त्री त्रयो॑दश च ॥ ३॥

^१दे॒वस्य॑ । त्वा । स॒वितुः॑ । प्र॒स॒व इति॑ प्र-स॒वे ।
 इति॑ । ख॒नति॑ । प्र॒सू॒त्या इति॑ प्र-सू॒त्यै । अथो॑
 इति॑ । धू॒मम् । ए॒व । ए॒तेन॑ । ज॒नय॑ति । ज्योति॑-
 ष्मन्तम् । त्वा । अ॒ग्ने । सु॒प्रती॑क॒मिति॑ सु-प्रती॑-

येति । कः पुनः अस्मिन्क्रमे इत्याह—तेजो वा इत्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः.

^१दे॒वस्य॑ त्वेत्यादि ॥ द्वावेतौ खननमन्त्रौ । अथो अपि च एतेन

ती॒क॒मि॒त्या॒ह॒ ज्यो॒ति॒रे॒वै॒तेन॑ जनयति
 सोऽग्नि॒र्जा॒तः प्र॒जाशु॒चाऽऽर्प॑यत्तं दे॒वा
 अ॒र्ध॒र्चे॒नाश॑मयञ्छिवं प्र॒जाभ्योऽहि॑-
 सन्त॒मि॒त्या॒ह॒ प्र॒जाभ्य॑ ए॒वैनं॑ शम-
 यति॒ द्वाभ्यां॑ खनति॒ प्रति॑ष्ठित्या अ-
 पां पृ॒ष्ठम॒सीति॑ पुष्करपु॒र्णमा ॥१६॥

कम् । इति॑ । आ॒ह॒ । ज्यो॒तिः॑ । ए॒व । ए॒तेन॑ ।
 ज॒न॒य॒ति॒ । ^२सः॑ । अ॒ग्निः॑ । ज॒ातः॑ । प्र॒जा इति॑ प्र-
 जाः । शु॒चा । आ॒र्प॒य॒त् । तम् । दे॒वाः । अ॒र्ध॒र्चे॒ने-
 त्य॒र्ध-॒र्चे॒न॑ । अ॒श॒म॒य॒न् । शि॒वम् । प्र॒जाभ्य॑
 इति॑ प्र-जाभ्यः । अ॒हिः॑ सन्तम् । इति॑ । आ॒ह॒ ।
 प्र॒जाभ्य॑ इति॑ प्र-जाभ्यः । ए॒व । ए॒नम् । श॒म॒य॒-
 ति॒ । द्वा॒भ्याम् । ख॒न॒ति॒ । प्र॒ति॑ष्ठित्या इति॑ प्र॒ति-
 स्थि॒त्यै । ^३अ॒पा॒म् । पृ॒ष्ठम् । अ॒सि॒ । इति॑ । पु॒ष्क-
 र॒पु॒र्ण॒मि॒ति॑ पुष्कर-पु॒र्णम् । ए॒ति॑ ॥ १६ ॥ ह॒र॒ति॒ ।

प्रथमेन मन्त्रेण उत्पत्स्यमानस्याग्नेः धूमं जनयति प्राथम्यात् ।
 ज्योतिरेव एतेन द्वितीयेन मन्त्रेण ।

^२सोऽग्निरित्यादि ॥ पूर्वणार्धेन जातमग्निं प्रजाशुचयन्तं उत्त-
 रेणार्धर्चेनाशमयन्, शिवं प्रजाभ्य इति दर्शनात् ।

^३अपामित्यादि ॥ पुष्करपर्णं पद्मपत्रं अपामेतत्पृष्ठमिव उपरि-

हरत्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपूर्णं
 रूपेणैवैनदा हरति पुष्करपूर्णेन सं
 भरति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपूर्णं
 सयोनिमेवाग्निं सं भरति कृष्णा-
 जिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णा-
 जिनं यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति

अपाम् । वै । एतत् । पृष्ठम् । यत् । पुष्करपूर्ण-
 मिति पुष्कर-पूर्णम् । रूपेण । एव । एनत् ।
 एति । हरति । पुष्करपूर्णेनेति पुष्कर-पूर्णेन ।
 समिति । भरति । योनिः । वै । अग्नेः । पुष्कर-
 पूर्णमिति पुष्कर-पूर्णम् । सयोनिमिति स-यो-
 निम् । एव । अग्निम् । समिति । भरति । कृ-
 ष्णाजिनेनेति कृष्ण-अजिनेन । समिति । भर-
 ति । यज्ञः । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजि-
 नम् । यज्ञेन । एव । यज्ञम् । समिति । भरति ।

भावात् । तस्माद्रूपेणात्मीयेन सह एनदाहृतं भवति अपां पृष्ठमसि
 इत्याहरणात् । योनिर्वा इति । 'त्वामग्ने पुष्करादव्यथर्वा निर-
 मन्थत' * इति मन्त्रलिङ्गात् ।

⁴यज्ञो वा इति ॥ प्रधानसाधनत्वात् । ग्राम्याणामित्यादि । ग्रा-
 म्यसंज्ञाभाजो ये ग्राम्याः पशवो गोजाव्यश्वतरीगर्दभपुरुषोष्ट्राः

यद्ग्रा॒म्याणां॑ प॒शूनां॑ च॒र्मणा॑ संभरे-
 द्ग्रा॒म्यान्प॒शूञ्छु॒चाऽर्प॑येत्कृ॒ष्णाजि॒नेन॒
 सं भ॑रत्यार॒ण्याने॒व प॒शून् ॥ १७ ॥
 शु॒चाऽर्प॑यति॒ तस्मा॑त्स॒माव॑त्प॒शूनां॑
 प्र॒जाय॑मानानामार॒ण्याः प॒शवः॑ क-
 नी॒याः स॒श्शु॒चा ह्य॑ता लो॒म॒तस्सं
 भ॑रत्यतो ह्य॒स्य मे॒ध्यं कृ॒ष्णाजि॒नं
 च॑ पु॒ष्कर॑पूर्णं च॒ सङ् स्तृ॑णाती॒र्यं वै

यत् । ग्रा॒म्याणा॑म् । प॒शूना॑म् । च॒र्मणा॑ । संभरे-
 दिति॑ सं-भरेत् । ग्रा॒म्यान् । प॒शून् । शु॒चा । अ॒र्प॑येत् ।
 कृ॒ष्णाजि॒नेनेति॑ कृष्ण-अजि॒नेन॑ । समिति॑ । भ-
 रति॑ । आ॒र॒ण्यान् । ए॒व । प॒शून् ॥ १७ ॥ शु॒चा ।
 अ॒र्प॑यति॒ । तस्मा॑त् । स॒माव॑त् । प॒शूना॑म् । प्र॒जा-
 य॑मानानामिति॑ प्र-जाय॑मानानाम् । आ॒र॒ण्याः ।
 प॒शवः॑ । कनी॒याः सः । शु॒चा । हि । क्र॒ताः ।
 लो॒म॒तः । समिति॑ । भ॒रति॑ । अतः॑ । हि । अ॒स्य ।
 मे॒ध्यम् । कृ॒ष्णाजि॒नमिति॑ कृष्ण-अजि॒नम् । च॑ ।
 पु॒ष्कर॑पूर्णमिति॑ पुष्कर-प॒र्णम् । च॑ । समिति॑ ।
 स्तृ॑णाति॒ । इ॒यम् । वै । कृ॒ष्णाजि॒नमिति॑ कृष्ण-

सप्त द्विखुराः श्वापदानि च पक्षिणश्च सरीसृपाणि च हस्ती च
 मर्कटश्च नादेयाश्चेति सप्त आरण्याः । तस्मादित्यादि । समा-

कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्या-
मेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्निर्देवे-
भ्यो निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यद-
थर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्र इति
॥ १८ ॥ आह य एवैनमन्वपश्य-
तेनैवैनं सं भरति त्वामग्ने पुष्क-

अजिनम् । असौ । पुष्करपर्णमिति पुष्कर-प-
र्णम् । आभ्याम् । एव । एनम् । उभयतः । परी-
ती । गृह्णाति । ^५ अग्निः । देवेभ्यः । निलायत । तम् ।
अथर्वा । अन्विति । अपश्यत् । अथर्वा । त्वा ।
प्रथमः । निरिति । अमन्थत् । अग्ने । इति ॥ १८ ॥
आह । यः । एव । एनम् । अन्वपश्यदित्यनु-अ-
पश्यत् । तेन । एव । एनम् । समिति । भरति ।
त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधीति । इति । आ-

वत् 'समादावतुप्' इति स्वार्थिकः । कनीयांसः स्वल्पतराः शु-
चा ऋतत्वात् प्राप्तत्वान्नाभिवृद्धिरारण्यानाम् । लोमतः लोमसु । आ-
द्यादिच्चात्तसिः । अतो हीति । यस्मादत्र संभ्रियते तस्मादिदमस्य
कृष्णाजिनस्य लोम मेधार्हम् । कृष्णाजिनं चेत्यादि । गतम् ॥

^५अग्निर्देवेभ्यो निलायत निरगच्छत् । पूर्ववल्लत्वम् । अथ-
र्वा नाम ऋषिः तमन्वपश्यत् । तत्र पुरीष्योसीत्यादिभिः अष्टाभिः

रादधीत्याह पुष्करपुर्णे ह्येनमुपश्रि-
तमविन्दुत्तमु त्वा दध्यङ् ऋषिरित्याह
दध्यङ् वा आथर्वणस्तेजस्व्यासीत्तेज
एवास्मिन्दधाति तमु त्वा पाथ्यो
वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृ-
णाति ॥ १९ ॥ चतसृभिस्सं भर-

ह । पुष्करपुर्ण इति पुष्कर-पुर्णे । हि । एनम् ।
उपश्रितमित्युप-श्रितम् । अविन्दत् । तम् । उ ।
त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । इति । आह । दध्यङ् ।
वै । आथर्वणः । तेजस्वी । आसीत् । तेजः । ए-
व । अस्मिन् । दधाति । तम् । उ । त्वा । पाथ्यः ।
वृषा । इति । आह । पूर्वम् । एव । उदितम् ।
उत्तरेणेत्युत्-तरेण । अभीति । गृणाति ॥ १९ ॥
चतसृभिरिति चतसृ-भिः । समिति । भरति ।

मृदं खनति भरति । अन्वविन्दत् लब्धवान् अथर्वा । 'हि च'
इति निघाताभावः । दध्यङ्वा इत्यादि । दध्यञ्चतीति दध्यङ् ।
'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् 'किन्प्रत्ययस्य' इति नुमः कुत्वम् ।
दध्यङ् नाम अथर्वणः पुत्रः ऋषिः अर्णे पाथसि भवः पाथ्यः स एव
दध्यङ् । 'पाथोनदीभ्यामण्' । पूर्वमेवोदितमिति । पूर्वेण मन्त्रेण
उक्तमेवार्थं उत्तरेणाभिगृह्णाति अनुवदति उभयोरेकार्थत्वात् ॥

चतसृभिरिति सङ्ख्याविधिः । छन्दोभिरेवेति । सम्भरणं कृतं भव-

ति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव
 गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्रा-
 ह्मणस्त्रिष्टुभी राजन्यस्य त्रैष्टुभो
 हि राजन्यो यं कामयेत वसीया-
 न्थस्यादित्युभयीभिस्तस्य सं भरेत्ते-
 जश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं द-

चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।
 एव । गायत्रीभिः । ब्राह्मणस्य । गायत्रः । हि ।
 ब्राह्मणः । त्रिष्टुभिर्भिरिति त्रिष्टुक्-भिः । राजन्य-
 स्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । 'यम् । कामयेत ।
 वसीयान् । स्यात् । इति । उभयीभिः । तस्य । स-
 मिति । भरेत् । तेजः । च । एव । अस्मै । इन्द्रि-

तीति । गायत्रीभिरित्यादि छन्दोविधिः । अत्रादितश्चतस्रो
 गायत्र्यः । तिस्रः त्रिष्टुभः पञ्चम्याद्याः । सप्तमी पथ्याबृहतीति,
 त्रिष्टुवेव वा ; छन्दोन्तरस्येहाप्रस्तुतत्वात् ॥

'यं कामयेतेति पक्षान्तरम् । वसीयान् वसुमत्तरः । 'वि-
 न्तोर्लुक्' 'टेः' इति टिलोपः । समीचीं सङ्गते । संपूर्वा-
 दञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन्, 'समस्समि' इति स-
 म्यादेशः 'चौ' इति दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तं च । 'नपुंसकाच्च'
 इति शीभावः ॥

धात्यष्टाभिस्सं भरत्यष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तः सं
भरति सीदं होतरित्याह देवता ए-
वास्मै सः सादयति नि होतेति म-
नुष्यान्त्सः सीदस्वेति वयांसि
जनिष्व हि जेन्यो अग्रे अहामि-

यम् । च । समीची इति । दधाति । 'अष्टाभिः ।
समिति । भरति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गाय-
त्री । गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः ।
तम् । समिति । भरति । सीदं । होतः । इति ।
आह । देवताः । एव । अस्मै । समिति । साद-
यति । नीति । होता । इति । मनुष्यान् । समि-
ति । सीदस्व । इति । वयांसि । जनिष्व । हि ।
जेन्यः । अग्रे । अहाम् । इति । आह । देवमनु-
ष्यानि देव-मनुष्यान् । एव । अस्मै । सः सं-

^१अष्टाभिरिति पक्षान्तरम् । 'सीदं होतः' * इत्यादिमन्त्रत्रयेण
देवान्मनुष्यान् वयांसि च अस्मै संसादयति सङ्गतान् स्थापयति
च धनपातनाय 'देवान् हविषा यजासि' * इति प्रथमे दर्शनात् 'होतृ-
षदने विदानः' * इति द्वितीये दर्शनात् । मनुष्यहोतृग्रहणात् तृतीये

त्याह देवमनुष्यानेवास्मै स२ संन्ना-
न्प्र जनयति ॥ २० ॥

क्रूरमिव वा अस्या एतत्करोति
यत्खनत्यप उप सृजत्यापो वै शा-
न्ताश्शान्ताभिरेवास्यै शुचं३ शम-
यति सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वि-

न्नानिति सं-सन्नान् । प्रेति॑ । जनयति ॥ २० ॥

एव पशूनि॑ति गृणाति होत॑रिति सप्तविं॑-
शतिश्च ॥ ४ ॥

१क्रूरम् । इव । वै । अस्याः । एतत् । करोति ।
यत् । खनति । अपः । उपेति॑ । सृजति॑ । आपः ।
वै । शान्ताः । शान्ताभिः । एव । अस्यै । शुचम् ।
शमयति॑ । समिति॑ । ते । वायुः । मातरिश्वा ।
दधातु । इति॑ । आह । प्राण इति॑ प्र-अनः । वै ।

‘देववीतमः’ इति दर्शनात् देवानां तर्पयितृतमः चित्याग्निः सपक्षपु-
च्छादेति । देवमनुष्यानिति । उपलक्षणत्वाद्व्यांसि च ॥

इति पञ्चमे प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः.

१क्रूरमिवेत्यादि ॥ अस्याः पृथिव्याः अप उपसृजति अश्व-
लोमेनावटं पूरयित्वा ‘सं ते वायुः’* इति मन्त्रेणाप उपसृजति

त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै
 प्राणं सं दधाति सं ते वायुरित्या-
 ह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीते
 तस्मै च देवि वर्षडस्तु ॥ २१ ॥
 तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव
 वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्वानतून् वर्-

वायुः । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव । अस्यै । प्रा-
 णमिति प्र-अनम् । समिति । दधाति । समिति ।
 ते । वायुः । इति । आह । तस्मात् । वायुप्रच्यु-
 तेति वायु-प्रच्युता । दिवः । वृष्टिः । ईते । तस्मै ।
 च । देवि । वर्षट् । अस्तु ॥ २१ ॥ तुभ्यम् । इ-
 ति । आह । षट् । वै । ऋतवं । ऋतुषु । एव ।
 वृष्टिम् । दधाति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् ।

अपोवनयति शान्ताः सुखहेतवः । अस्या इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
 प्राणेनेति । प्राणेन वायुना अस्याः प्राणस्थानीयमवटं संदधाति
 'हृदयं' इति मन्त्रे दर्शनात् । तस्मादिति । यस्मात् वायुः
 सन्धातृत्वेन अभिधीयते । तस्मात् वायुप्रच्युता वृष्टिः दिवः
 पृथिवीं गच्छति गत्वा च खातान्यतिवारयति । ईर गतौ तौ-
 दादिकः । षड्वा इति । षट्शब्दवता षट्शब्देनापां उपसर्जनात् वाचक-
 त्वेन षट्शब्दवत्सु षट्स्यपि ऋतुषु वृष्टिं निदधाति ॥

षति यद्वषट्कु^{कु}र्याद्यातयामा^{मा}स्य व-
 षट्कारस्याद्यन्न वषट्कु^{कु}र्याद्रक्षांसि^{सि}
 यज्ञं हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव व-
 षट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो
 भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति
 सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभोप

वरुषति । ^२यत् । वषट्कु^{कु}र्यादिति वषट्-कुर्यात् । या-
 तयामेति यात-यामा । अस्य । वषट्कार इति व-
 षट्-कारः । स्यात् । यत् । न । वषट्कु^{कु}र्यादिति व-
 षट्-कुर्यात् । रक्षांसि । यज्ञम् । हन्युः । वट् ।
 इति । आह । परोक्षमिति परः-अक्षम् । एव ।
 वषट् । करोति । न । अस्य । यातयामेति यात-
 यामा । वषट्कार इति वषट्-कारः । भवति । न ।
 यज्ञम् । रक्षांसि । घ्नन्ति । ^३सुजात इति सु-

^२यदित्यादि ॥ वषट्कारस्य करणे यातयामा आत्तरसः स्यात्
 उपयुक्तत्वात् । अकरणे यज्ञं रक्षांसि च बाधेरन् । तस्माच्छुभ-
 वषट्कारं वडित्येव ब्रूयात् । तत्परोक्षमप्रत्यक्षं वषट्कारमेव करोति । तद-
 नया यातयामत्वं अविकृतरस्य अनुपयुक्तत्वात् । न च रक्षोभिः पीडा,
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन वषट्कारसद्भावात् ॥

^३सुजात इत्यादि ॥ अनया त्रिष्टुभा योक्त्रेणापनहति परि-

नह्यत्यनुष्टुप् ॥ २२ ॥ सर्वाणि छ-
न्दाः॑सि छन्दाः॑सि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनूः प्रियैवैनं तनुवा परि
दधाति वेदुको वासो भवति य एवं
वेदं वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदु-
तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊषु णं ऊतय
इति सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति सवितृ-

जातः । ज्योतिषा । सह । इति । अनुष्टुभेत्यनु-
स्तुभा । उपेति । नह्यति । अनुष्टुबित्यनु-स्तुप् ।
॥ २२ ॥ सर्वाणि । छन्दाः॑सि । छन्दाः॑सि । खलु ।
वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । प्रियया । एव । एनम् ।
तनुवा । परीति । दधाति । वेदुकः । वासः । भवति ।
यः । एवम् । वेदं । वारुणः । वै । अग्निः । उप-
नद्ध इत्युप-नद्धः । उदिति । उ । तिष्ठ । स्वध्व-
रेति सु-अध्वर । ऊर्ध्वः । उ । स्विति । नः । ऊत-
ये । इति । सावित्रीभ्याम् । उदिति । तिष्ठति । स-

दधाति संव्ययते एवं वेदिता लब्धवान् भवति । छान्दस उकञ् ॥

⁴सावित्रीभ्यामित्यादि ॥ तुल्यकार्ययोः द्वितीयायाः सावित्री-
त्वात् प्रथमाऽपि सावित्री । यद्वा—देवस्सविता तमर्हतीति
देव्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् । सवितृप्र-

प्रसूत एवास्योर्ध्वा वरुणमेनिमुत्सृ-
जति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स जातो ग-
र्भो असि ॥ २३ ॥ रोदस्योरित्या-
हेमे वै रोदसी तयोरेष गर्भो यद-
ग्निस्तस्मादेवमाहाग्रे चारुर्विभृत

वितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्य ।
ऊर्ध्वाम् । वरुणमेनिमिति वरुण-मेनिम् । उदि-
ति । सृजति । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै । ^५सः । जातः । गर्भः । असि ॥ २३ ॥
रोदस्योः । इति । आह । इमे इति । वै । रोदसी
इति । तयोः । एषः । गर्भः । यत् । अग्निः । त-
स्मात् । एवम् । आह । अग्रे । चारुः । विभृत
इति वि-भृतः । ओषधीषु । इति । आह । यदा ।

सूतः सवित्राऽनुज्ञातः । 'तृतीयाकर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । वरुणमेनिमिति । वरुणो वारयिता निरोधकः तत्सम्बन्धि-
नी याऽस्य मेनिः रूपं वरुणगृहीतत्वं तामूर्ध्वामुत्सृजति सादयति
अनेनार्धेन । द्वाभ्यामिति प्रतितिष्ठत्येव ॥

^५स जात इति भरणमन्त्रः । इमे इत्यादि । गतम् । यदा
हि इत्यादि । यदा हेतुं जातमग्निं ओषधयो मातृस्थानीया विह-
रन्ति विविधं परिगृह्णन्ति । 'द्व्यहोर्भः' । 'तिङि चोदात्तवति'

ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभर-
न्त्यथ चारुतरो भवति प्र मातृभ्यो
अधि कनिक्रदद्वा इत्याहौषधयो वा
अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्या-
वयति स्थिरो भव वीडुङ्ग इति ग-
र्दभ आ सादयति ॥ २४ ॥ सं न-

हि । एतम् । विभरन्तीति वि-भरन्ति । अर्थ ।
चारुतर इति चारु-तरः । भवति । प्रेति । मातृ-
भ्य इति मातृ-भ्यः । अधीति । कनिक्रदत् । गाः ।
इति । आह । ओषधयः । वै । अस्य । मातरः ।
ताभ्यः । एव । एनम् । प्रेति । च्यावयति । स्थि-
रः । भव । वीडुङ्ग इति वीडु-अङ्गः । इति । ग-
र्दभे । एति । सादयति ॥ २४ ॥ समिति । नह्य-

इति गतेरनुदात्तत्वम्, समासश्च । अनन्तरं चारुतरो दर्शनीय-
तरो भवति । तस्मादेवमाहेत्येव । ओषधयो वा इति । मातृ-
स्थानीयानां ओषधीनां सकाशमेनं प्रापयति ॥

सं नह्यत्येवेति ॥ एतया ऋचा आसादनं गर्दभस्य संनहनार्थम् ।
स्थिरो भव वीडुङ्गो दृढाङ्गो भव वाजी भव हे अर्वन् ! अ-
रणकुशलेति । तच्च स्थेन्ने वहनकाले स्थिरत्वाय । प्रियस्थिरादिना
स्थ आदेशः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

ह्यत्यैवैनमेतया स्थेन्ने गर्दभेन सं
भरति तस्माद्गर्दभः पशूनां भारभा-
रितमो गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्द-
भोऽप्यनालेशोऽत्यन्यान्पशून्मेद्यत्य-
न्नं ह्येनेनार्कः संभरन्ति गर्दभेन सं
भरति तस्माद्गर्दभो द्विरेतास्सन्कनि-

ति । एव । एनन् । एतया । स्थेन्ने । 'गर्दभेन ।
समिति । भरति । तस्मात् । गर्दभः । पशूनाम् ।
भारभारितम् इति भारभारि-तम् । गर्दभेन ।
समिति । भरति । तस्मात् । गर्दभः । अपीति ।
अनालेश इत्यना-लेशो । अतीति । अन्यान् ।
पशून् । मेद्यति । अन्नम् । हि । एनेन । अर्कम् ।
संभरन्तीति सं-भरन्ति । गर्दभेन । समिति । भ-
रति । तस्मात् । गर्दभः । द्विरेता इति द्वि-रेताः ।

१गर्दभेनेत्यादि ॥ पशूनां मध्ये अतिशयेन भारभारितमः भारं वोढुं
समर्थः अग्रेरपि वोढृत्वात् कुशलस्सूक्ष्मो व्यावर्तकोऽन्यो हेतुः ।
तेनाल्पेनापि विरहितेऽस्मिन् गर्दभे सत्येव आयतनात् पशूनातिमेद्यति
अतिक्रम्य मेहयति द्विरेता भवति । हेतुं समर्थयते—अन्नमिति । अर्क-
मर्चनीयं अनेन गर्दभेन यस्मात्संभरति तस्मात् अन्नं सन्नद्धेन तथा
वोस्यति । 'द्वितीयादौ स्वेनः' इत्येनादेशः अनुदात्तः । अर्चतेः
कर्मणि घञि अर्कः । तस्मादिति । द्विरेताः अपि सन् कनिष्ठं

ष्ठं पशूनां प्र जायतेऽग्निर्ह्यस्य योनिं
निर्दहति प्रजासु वा एष एतर्ह्यारू-
ढः ॥ २५ ॥ स ईश्वरः प्रजाशुचा
प्रदहंश्शिवो भव प्रजाभ्य इत्याह
प्रजाभ्य एवैनं शमयति मानुषी-
भ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानव्यो हि
प्रजा मा द्यावापृथिवी अभि शूशु-

सन् । कनिष्ठम् । पशूनाम् । प्रेति । जायते । अ-
ग्निः । हि । अस्य । योनिम् । निर्दहतीति निः—दह-
ति । ^८प्रजास्विति प्र—जासु । वै । एषः । एतर्हि ।
आरूढ इत्या—रूढः ॥ २५ ॥ सः । ईश्वरः । प्रजा
इति प्र—जाः । शुचा । प्रदह इति प्र—दहः । शिवः ।
भव । प्रजाभ्य इति प्र—जाभ्यः । इति । आह । प्र-
जाभ्य इति प्र—जाभ्यः । एव । एनम् । शमयति ।
मानुषीभ्यः । त्वम् । अङ्गिरः । इति । आह । मान-
व्यः । हि । प्रजा इति प्र—जाः । मा । द्यावापृथि-

अतिस्त्रल्पमेव प्रजायते प्रजामुत्पादयति । अग्निमिति । योनिं
प्रजननशक्ति अस्य* स्रज्यमाणो(?)निर्दहति ॥

^८अथ शिवो भवेत्युपस्थानं विधातुमाह—प्रजास्विति ॥ यदा
अग्निः बहिः आसादितो भवति एतर्हि एतस्मिन्काले एषोऽग्निः

चो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्या-
 हैभ्य एवैनं लोकेभ्यश्शमयति प्रैतु
 वाजी कनिक्रददित्याह वाजी ह्येष
 नानन्दद्रासभः पत्वेति ॥ २६ ॥ आ-
 ह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन्भर-
 न्नाग्निं पुरीष्यमित्याहाग्निं ह्येष भ-
 रंति मा प्राद्यायुषः पुरेत्याहायुरेवा-

वी इति द्यावा-पृथिवी । अभीति । शूशुचः ।
 मा । अन्तरिक्षम् । मा । वनस्पतीन् । इति ।
 आह । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । शम-
 यति । प्रैति । एतु । वाजी । कनिक्रदत् । इति ।
 आह । वाजी । हि । एषः । नानन्दत् । रासभः ।
 पत्वा । इति ॥ २६ ॥ आह । रासभः । इति । हि ।
 एतम् । ऋषयः । अवदन् । भरन् । अग्निम् । पुरी-
 ष्यम् । इति । आह । अग्निम् । हि । एषः । भर-

प्रजास्वारूढो भवति । पूर्ववदिदम् एनादेशः । स इत्यादि । ग-
 तम् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति दहतेः कसुन् । मानव्य
 इति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वम् । तत 'उदात्तस्वरि-
 तयोः' इति विभक्तिस्वर्यते । 'प्रैतु वाजी' इति पूर्ववन्नीयमानमनुम-
 न्नयते । 'नानन्दत्' इत्यादिना शिष्टेन पादत्रयेण उत्तराभ्यां च ऋग्भ्यां

स्मिन्दधाति तस्माद्गर्दभस्सर्वमायुरे-
 ति तस्माद्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीते
 विभ्यति वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नि-
 त्याह वृषा ह्येष वृषाऽग्निरुपां गर्भम्
 ॥ २७ ॥ समुद्रियमित्याहापां ह्येष
 गर्भो यदाग्निरग्न आ याहि वीतय

ति । मा । पादि । आयुषः । पुरा । इति । आह ।
 आयुः । एव । अस्मिन् । दधाति । तस्मात् । ग-
 र्दभः । सर्वम् । आयुः । एति । तस्मात् । ग-
 र्दभे । पुरा । आयुषः । प्रमीत इति प्र-मीते । वि-
 भ्यति । ^१वृषा । अग्निम् । वृषणम् । भरन् । इति ।
 आह । वृषा । हि । एषः । वृषा । अग्निः । अपाम् ।
 गर्भम् ॥ २७ ॥ समुद्रियम् । इति । आह । अपाम् ।
 हि । एषः । गर्भः । यत् । अग्निः । अग्ने । एति । या-

गर्दभमन्वीयमानमनुमन्त्रयते । तस्मादिति । आयुषो मध्ये प्रमीते
 मृते गर्दभे विभ्यति प्रजाः उत्पातत्वात् ॥

^१वृषा हीति ॥ अयं सेक्ता अग्निः वृष्टिहेतुः । अग्न आयाहीति वीतिः
 प्रजननशक्तिः । 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम् । अनयोर्लोकयोः
 प्रजानां प्रजननार्थं, आयाहीति वचनात् । इमौ लोकौ द्यावापृथिव्यौ
 व्यैतां व्यगच्छताम् । विगतयोर्ह्यनयोः प्रजननादिसिद्धिरिति । तस्मा-

इति वा इमौ लोकौ व्यैतामग्र आ
 याहि वीतय इति यदाहानयोर्लो-
 कयोर्वीत्यै प्रच्युतो वा एष आय-
 तनादगतः प्रतिष्ठाꣳ स एतर्ह्यध्वर्यु
 च यजमानं च ध्यायत्यृतꣳ सत्यमि-
 त्याहेयं वा ऋतमसौ ॥ २८ ॥ स-

हि । वीतये । इति । वै । इमौ । लोकौ । वीति । ऐ-
 ताम् । अग्रे । एति । याहि । वीतये । इति । यत् ।
 आह । अनयोः । लोकयोः । वीत्या इति वि-इत्यै ।
¹⁰प्रच्युत इति प्र-च्युतः । वै । एषः । आयतनादि-
 त्या-यतनात् । अगतः । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
 सः । एतर्हि । अध्वर्युम् । च । यजमानम् । च ।
 ध्यायति । ऋतम् । सत्यम् । इति । आह । इयम् ।
 वै । ऋतम् । असौ ॥ २८ ॥ सत्यम् । अनयोः ।

देतद्वचनमनयोर्लोकयोः वीत्यै विगमनाय भवति । 'तादौ च' इति
 गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁰प्रच्युत इत्यादि ॥ स्वरथानात्प्रच्युतः प्रतिष्ठां च गतः कचिदा-
 स्थापितश्च । सोऽयमिदानीं अध्वर्युः यजमानं ध्यायति चिन्तयति किं
 कृतमाभ्यामिति कुध्यति । ऋतं सत्यमिति समक्षिते । प्रतिष्ठाप-
 यतीति । तेन अप्रतिष्ठितत्वदोषाभावः । नार्तिमार्छतीति । आङ्गू-

त्यमनयो रेवैनं प्रतिष्ठापयति नार्ति-
 माल्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वा
 एष यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध
 ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतमित्या-
 ह शान्त्यै व्यस्यन्विश्वा अमंतीर-
 रांतीरित्याह रक्षसामपंहत्यै निषी-
 दन्नो अपं दुर्मतिः हनदित्याह प्र-

एव । एनम् । प्रतीति । स्थापयति । न । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः ।
¹वरुणः । वै । एषः । यजमानम् । अभि । एति ।
 एति । यत् । अग्निः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।
 ओषधयः । प्रतीति । गृहीत । अग्निम् । एतम् ।
 इति । आह । शान्त्यै । व्यस्यन्निति वि-अस्यन्नं ।
 विश्वाः । अमंतीः । अरांतीः । इति । आह । र-
 क्षसाम् । अपंहत्या इत्यप-हृत्यै । निषीदन्निति नि-
 सीदन्नं । नः । अपेति । दुर्मतिमिति दुः-मतिम् ।

वोऽयमृच्छतिः विनाशे । अत्रानयोरेको गतिमात्रवचनः । आङ्पूर्वात्
 क्तिनः 'उपसर्गादिति धातौ' इति वृद्धिः । 'तादौ च' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । अवग्रहो नेष्यते ॥

¹वरुणो वा इत्यादि ॥ उपनद्धस्य प्रकृतत्वात् 'ओषधयः' इति

तिष्ठित्या ओषधयः प्रति मोदध्वम्
 ॥ २९ ॥ एनमित्याहौषधयो वा अ-
 ग्रेभीगधेयं ताभिरेवैनं समर्धयति
 पुष्पावतीस्सुपिप्पला इत्याह तस्मा-
 दोषधयः फलं गृह्णन्त्ययं वो गर्भं
 ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमाऽसदृदि-
 त्याह याभ्य एवैनं प्रच्यावयति ता-

हनत् । इति । आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थि-
 त्यै । ओषधयः । प्रतीति । मोदध्वम् ॥ २९ ॥ ए-
 नम् । इति । आह । ओषधयः । वै । अग्रेः । भा-
 गधेयमिति भाग-धेयम् । ताभिः । एव । एनम् ।
 समिति । अर्धयति । पुष्पावतीरिति पुष्प-वतीः ।
 सुपिप्पला इति सु-पिप्पलाः । इति । आह । त-
 स्मात् । ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति । ¹²अयम् ।
 वः । गर्भः । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सधस्थमिति स-
 ध-स्थम् । एति । असदृत् । इति । आह । याभ्यः ।

द्वौ खर उपावहरणमन्त्रौ । शान्त्यै सुखहेतुत्वाय ॥

¹²अयं व इति ॥ यासां सकाशं प्रापयितुं अयं स्थानात्
 प्रच्यावितः 'प्रमातृभ्यो अधि कनिक्रदत् गाः' इति तास्वेवौषधीषु

स्वेवैनं प्रतिष्ठापयति द्वाभ्यामुपाव-
हरति प्रतिष्ठित्यै ॥३०॥

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पा-
जसेति वि स्रः सयति सवितृप्रसूत
एवास्य विषूचीं वरुणमेनिं वि सृ-

एव । एनम् । प्रच्यावयतीति प्र-च्यावयति । ता-
सुं । एव । एनम् । प्रतीति । स्थापयति । द्वा-
भ्याम् । उपावहरतीत्युप-अवहरति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै ॥ ३० ॥

अस्त्वनुष्टुबसि सादयत्यारूढः पत्वेति गर्भ-
मसौ मोदध्वं द्विचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

¹वारुणः । वै । अग्निः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।
वीति । पार्जसा । इति । वीति । स्रः सयति ।
सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्य ।
विषूचीम् । वरुणमेनिमिति वरुण-मेनिम् । वीति ।

एनं प्रतिष्ठापयति अयमग्निर्युष्माकं उत्सं आगत इति । द्वाभ्या-
मित्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे पञ्चमोनुवाकः.

¹वारुणो वा इत्यादि ॥ विषूचीं विष्वग्गमनां वरुणमेनिं

ज॒त्य॒प॒ उ॒प॑ सृ॒ज॒त्या॒पो॒ वै शान्ता-
 श॒शान्ता॒भिरे॒वास्य॒ शुचं॑ श॒मय॑ति
 तिसृ॒भिरु॒प॑ सृ॒जति॑ त्रि॒वृ॒द्वा अ॒ग्नि-
 र्यावा॑ने॒वाग्नि॑स्तस्य॒ शुचं॑ श॒मय॑ति
 मि॒त्रस्स॒सृ॒ज्य॑ पृथि॒वीमि॒त्याह॑ मि-
 त्रो॒ वै शि॒वो दे॒वानां॑ तेनै॒व ॥ ३१ ॥
 ए॒न॒स॒सृ॒जति॑ शान्त्यै॒ यद्वा॒म्या-

सृ॒जति॑ । अ॒पः । उ॒पेति॑ । सृ॒जति॑ । आ॒पः । वै ।
 शान्ताः । शान्ताभिः । ए॒वं । अ॒स्य॒ । शुचं॑म् ।
 श॒मय॑ति । तिसृ॒भिरिति॑ तिसृ-भिः । उ॒पेति॑ । सृ-
 जति॑ । त्रि॒वृ॒दिति॑ त्रि-वृत् । वै । अ॒ग्निः । यावा॑न् ।
 ए॒व । अ॒ग्निः । तस्य॑ । शुचं॑म् । श॒मय॑ति । मि॒त्रः ।
 स॒सृ॒ज्येति॑ सं-सृज्य॑ । पृथि॒वीम् । इति॑ । आ॒ह ।
 मि॒त्रः । वै । शि॒वः । दे॒वानां॑म् । तेन॑ । ए॒व ॥ ३१ ॥
 ए॒न॒म् । स॒मिति॑ । सृ॒जति॑ । शान्त्यै॑ । ^२यत् । ग्रा-

वरुणशरीरं विसृजति विश्लथयति अनेन विस्त्रंसनेन । अप उपसृज-
 तीति । आपोहिष्ठादिभिः । त्रिवृद्वा इति । साहचर्यात्ताच्छब्दम् ।
 त्रिरूपत्वात्त्रिवृत्त्वम् । मित्रस्संसृज्येति द्वाभ्यामर्मकपालादिभिरेनं सं-
 सृजतीति ॥

^२यद्वाभ्याणामित्यादि ॥ अर्मकपालानि पुरातनशून्याधिवासलो-

णां पात्राणां कपालैस्संसृजेद्वा-
 म्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्मक-
 पालैस्संसृजत्येतानि वा अनुप-
 जीवनीयानि तान्येव शुचाऽर्पयति
 शर्कराभिस्संसृजति धृत्या अथो
 शंत्वायाजलोमैस्संसृजत्येषा वा
 अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययैवैनं

म्याणाम् । पात्राणाम् । कपालैः । संसृजेदिति
 सं-सृजेत् । ग्राम्याणि । पात्राणि । शुचा । अर्प-
 येत् । अर्मकपालैरित्यर्म-कपालैः । समिति ।
 सृजति । एतानि । वै । अनुपजीवनीयानीत्यनुप-
 जीवनीयानि । तानि । एव । शुचा । अर्पयति ।
 शर्कराभिः । समिति । सृजति । धृत्यै । अथो इ-
 ति । शंत्वायेति शं-त्वाय । अजलोमैरित्यज-
 लोमैः । समिति । सृजति । एषा । वै । अग्नेः ।
 प्रिया । तनूः । यत् । अजा । प्रियया । एव । ए-

ष्ठानि । शर्कराः शुक्ला मृत्परिणामाः । अथो अपि च शंत्वाय
 सुखस्थानाय ॥

^३अजलोमैरिति ॥ 'अच्छप्रत्यन्ववपूर्वात्' इति योगविभागादच्
 समासान्तः । अग्नेः प्रिया तनूरिति । 'आग्नेयी वा एषा । यद-

तनुवा स५ सृजत्यथो तेजसा कृ-
 ष्णाजिनस्य लोमभिस्सम् ॥ ३२ ॥
 सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञे-
 नैव यज्ञः स५ सृजति रुद्रास्संभृत्य पृ-
 थिवीमित्याहेता वा एतं देवता अग्रे
 समभरन्ताभिरेवैन५ सं भरति म-

नम् । तनुवा । समिति । सृजति । अथो इति ।
 तेजसा । कृष्णाजिनस्येति कृष्ण-अजिनस्य ।
 लोमभिरिति लोम-भिः । समिति ॥ ३२ ॥ सृज-
 ति । यज्ञः । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजि-
 नम् । यज्ञेन । एव । यज्ञम् । समिति । सृजति ।
 रुद्राः । संभृत्येति सं-भृत्य । पृथिवीम् । इति ।
 आह । एताः । वै । एतम् । देवताः । अग्रे । स-
 मिति । अभरन् । ताभिः । एव । एनम् । समिति ।

जा * इति । अथो अपि च तेजसैवेन संसृजति अजलोम-
 व्याजेन ॥

यज्ञो वै कृष्णाजिनमिति ॥ प्रधानाङ्गत्वात् । यज्ञेनैव यज्ञ-
 जन्यमग्निं संसृजति । रुद्रास्संभृत्येति मृदं संक्षिपति । मखस्य शि-
 रोसीति पिण्डकरणमन्त्रः । यज्ञस्य शिरस्थानीया उखा; प्रधान-
 त्वात्, आहवनीयधारणाच्च । अस्य मन्त्रस्य रुद्रास्संभृत्येति सं-

खस्य शिरोसीत्याह यज्ञो वै मुख-
स्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेवमा-
ह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य
ह्येते ॥ ३३ ॥ पदे अथो प्रतिष्ठित्यै
प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वन्धैर्मन्त्रयते मि-
थुनत्वाय त्र्युद्धिं करोति त्रय इमे

भरति । मुखस्य । शिरः । असि । इति । आह ।
यज्ञः । वै । मुखः । तस्य । एतत् । शिरः । यत् ।
उखा । तस्मात् । एवम् । आह । यज्ञस्य । पदे
इति । स्थः । इति । आह । यज्ञस्य । हि । एते
इति ॥ ३३ ॥ पदे इति । अथो इति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै । 'प्रेति । अन्याभिः । यच्छति ।
अन्विति । अन्यैः । मन्त्रयते । मिथुनत्वायेति मिथु-

भवरणानन्तरभावित्वे संसृष्टामित्याद्यतिक्रमेणास्मिन्नान्नानं समानजाती-
यासाहित्यलाभाय । यज्ञस्य पदे स्थ इति मृदमङ्गुष्ठाभ्यां उप-
निगृह्णाति ॥

^५प्रान्याभिरिति ॥ अन्याभिः ऋग्भिः प्रत्तान् पिण्डान् अन्यैः
यजुर्भिरनुमन्त्रयत इति यावत् । 'संसृष्टां वसुभिः '* इत्याद्या
ऋचः । 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु '* इत्यादियजूंषि । अन्याभ्यां तृतीयम् ।

लो॒का ए॒षां लो॒काना॒माप्त्यै॒ छन्दो॑-
भिः॑ करोति॒ वी॒र्यं॑ वै छन्दा॑ऽसि वी॒-
र्ये॑णै॒वैनां॑ करोति॒ यजु॑षा॒ बिलं॑ करोति॒
व्यावृ॑त्त्या इ॒यंतीं॑ करोति॒ प्र॒जाप॑तिना
य॒ज्ञमुखे॑न॒ संमि॑तां द्विस्त॒नां करोति॒

न-त्वायं । अ॒युद्धि॒मिति॒ त्रि-उ॒द्धिम् । क॒रोति॒ । त्रि-
यः॑ । इ॒मे । लो॒काः । ए॒षाम् । लो॒काना॑म् । आ॒प्त्यै॑ ।
छन्दो॑भिरिति॒ छन्दः॑-भिः । क॒रोति॒ । वी॒र्यम् । वै ।
छन्दा॑ऽसि । वी॒र्ये॑ण । ए॒व । ए॒नाम् । क॒रोति॒ । य-
जु॑षा । बिलं॑म् । क॒रोति॒ । व्यावृ॑त्त्या इति॒ वि-
आवृ॑त्त्यै । 'इ॒यंती॑म् । क॒रोति॒ । प्र॒जाप॑तिनेति॒ प्र-
जा-प॑तिना । य॒ज्ञमुखे॑नेति॒ य॒ज्ञ-मुखे॑न । संमि-

उद्धीयत इति उद्धिः उन्नतोऽवयवः । अ॒युद्धि॒ उखां॑ करोति । त्रि-
त्वान्वयात् लोकत्रयावाप्त्यै भवति । छन्दोभिरिति, 'वसवस्त्वा
कृण्वन्तु'* इत्युख्यैः चतुर्भिः पिण्डानुमन्त्रणैः । वी॒र्यं॑ वा इति ।
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । यजुषेति । 'अदितिस्ते बिलं'* इति
छन्दोरहितेन ॥

६इयतीमिति ॥ केनचित्परिमाणेन परिमितमिति यावत् । प्रा-
देशमिति केचित् । इदं परिमाणमस्य 'किमिदंभ्यां बोधः' इति
वतुप् घकारश्च । 'इदं किमोरीशकी,' यस्येति लोपः । उदा-

द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्स्तनां क-
रोति पशूनां दोहायाष्टास्तनां करो-
ति छन्दसां दोहाय नवाश्रिमभिच-
रतः कुर्यात्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य

तामिति सं-मिताम् । द्विस्तनामिति द्वि-स्तनाम् ।
करोति । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथिव्योः ।
दोहाय । चतुस्स्तनामिति चतुः-स्तनाम् । करोति ।
पशूनाम् । दोहाय । अष्टास्तनामित्यष्टा-स्तनाम् ।
करोति । छन्दसाम्दोहाय । नवाश्रिमिति नव-अ-
श्रिम् । अभिचरत इत्यभि-चरतः । कुर्यात् । त्रिवृतमिति
त्रि-वृतम् । एव । वज्रम् । संभृत्येति सं-भृत्यम् ।

तन्निवृत्तिस्वरेण उदात्तः । प्रादेशमात्रमूर्ध्वप्रमाणेन अरत्तिमात्रं
तिर्यक्प्रमाणेन व्यायाममात्रं समन्तपरिमाणेन । प्रजापतिनेति ।
मुखं च प्रादेशमात्रं 'यज्ञमुखं वै प्रजापतिः' इति, तेनैव संमिता
कृता भवति । द्विस्तनामिति । द्वौ स्तनावस्थाः अश्रीणां रास्त्रा-
याश्च सन्धाविति । क्रोडादित्वात् ङीषभावः । 'सङ्ख्यायास्तनः'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुस्स्तनामिति । 'विभाषा छन्दसि'
इति अन्तोदात्ताभावे बहुव्रीहिरवरः । एवमष्टास्तनामिति छन्दस-
मात्वम् । छन्दसामिति । गायत्र्यादीनि सादिच्छन्दांस्यष्टौ ॥

'नवाश्रिमिति ॥ अभिचरतोऽन्यत्र चतुरश्रि मष्टाश्रि वा । त्रिवृत-

भ्रातृव्याय॒ प्र ह॑रति॒ स्तृत्यै॑ कृ॒त्वाय॑
सा म॒हीमु॒खामि॑ति॒ नि द॑धाति॒ दे॒-
वता॑स्वे॒वैनां॑ प्र॒तिष्ठा॑पयति ॥ ३४ ॥
स॒प्तभि॑र्धूपयति॒ स॒प्त वै शी॑र्ष॒ण्याः प्रा॑-

भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति । स्तृत्यै । कृत्वाय । सा ।
महीम् । उखाम् । इति । नीति । दधाति । देवता-
सु । एव । एनाम् । प्रतीति । स्थापयति ॥ ३४ ॥

तेनै॒व लो॒मभि॑स्समे॒ते अ॑भि॒चर॑न्त॒ एक॑वि॒-
ंशति॑श्च ॥ ६ ॥

^१स॒प्तभि॑रिति॒ स॒प्त-भिः॑ । धूप॒यति॑ । स॒प्त । वै ।
शी॒र्ष॒ण्याः । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । शि॒रः । ए॒तत् ।

मिति । त्र्यवयवात्तिवृत्त्वम् । वज्रस्य स्तृत्यै छादनाय भवति ।
कृत्वायेति खरे उखानिधानमन्त्रः ॥

इति पञ्चमे प्रथमे षष्ठोऽनुवाकः.

^१सप्तभिरिति ॥ 'वसवस्त्वा धूपयन्तु'* इत्यादिभिः अश्वशकेन
दीप्तेन उखां धूपयति । झल्युपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । सप्त
वा इति । चक्षुषी श्रोत्रे नासिके आस्यमिति । 'ये
च तद्धिते' इति शीर्षन्भावः । शिर इति प्राधान्यात् । शी-

णाशि॒शरं॑ ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ यदु॒खा शी॒र्ष-
 ने॒व य॒ज्ञस्य॑ प्रा॒णान्द॑धाति॒ तस्मात्स॒प्त
 शी॒र्षन्प्रा॒णा अ॒श्वश॒केन॑ धूपयति प्रा-
 जा॒प॒त्यो वा अ॒श्वस्यो॑नित्वायादि-
 ति॒स्त्वेत्या॑हेयं वा अ॒दिति॑रदित्यै॒वादि-
 त्यां खन॑त्यस्या अ॒क्रूरं॑ काराय॒ न हि

य॒ज्ञस्य॑ । यत् । उ॒खा । शी॒र्षन् । ए॒व । य॒ज्ञस्य॑ ।
 प्रा॒णानि॑ति॒ प्र-अ॒नान् । द॒धाति॑ । तस्मा॑त् । स॒प्त ।
 शी॒र्षन् । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । अ॒श्वश॒केनेत्य॑-
 श्व-श॒केन॑ । धू॒प॒यति॑ । प्रा॒जाप॒त्य इति॑ प्रा॒जा-प॒-
 त्यः । वै । अ॒श्वः । स॒यो॒नि॒त्वायेति॑ सयोनि-त्वा-
 यं । ^२अ॒दितिः॑ । त्वा । इति॑ । आ॒ह । इ॒यम् । वै ।
 अ॒दितिः॑ । अ॒दित्या॑ । ए॒व । अ॒दित्या॑म् । खन॑ति । अ॒स्याः ।
 अ॒क्रूरं॑ कारायेत्य॒क्रूरं-का॒राय॑ । न । हि । स्वः ।

र्षन्निति । 'सुपां सुलुक्' इति डेलुक् । 'शीर्षन् छन्दसि'
 इति शीर्षन्नादेशः । अश्वशकेनेत्यादि । शकं बालम् । शक-
 दित्येके । योनिः कारणं सर्वस्य प्रजापतिस्तेन सहितं धूपनं
 भवति ॥

^२अदितिस्त्वेति ॥ अवटं खानयति पृथिव्या अक्रूरंकारणार्थं
 पृथिव्यैव पृथिवीं चखानेति न हि आत्मानं हिनस्ति । तेना-

स्वस्वः हिनास्ति देवानां त्वा पत्नी-
रित्याह देवानाम् ॥ ३५ ॥ वा ए-
तां पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां दधा-
ति धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिष-
णां विद्याभिरेवैनामभीन्धे ग्रास्त्वे-
त्याह छन्दाः सि वै ग्राश्छन्दोभिरेवै-

स्वम् । हिनास्ति । देवानाम् । त्वा । पत्नीः । इति ।
आह । देवानाम् ॥ ३५ ॥ वै । एताम् । पत्नयः ।
अग्ने । अकुर्वन् । ताभिः । एव । एनाम् । दधाति ।
३ धिषणाः । त्वा । इति । आह । विद्याः । वै ।
धिषणाः । विद्याभिः । एव । एनाम् । अभीति ।
इन्धे । ग्राः । त्वा । इति । आह । छन्दाः सि ।
वै । ग्राः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । ए-

ध्वर्योर्नापराधः । करोतेः छन्दसः खञ् । 'देवानां त्वा'* इत्यवटे
उखां प्रवृणक्ति पत्नय इति । छन्दसं ङीपो ह्रस्वत्वम् ॥

३ धिषणास्त्वेति पुरस्तादीपयति ॥ धिषणा इति । 'धृषेर्धिष्ण्व
संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । ग्रास्त्वेति । दक्षिणत उपोषति । वरूत्रय
इति । तृचि असितस्कभितादौ निपात्यते । छन्दसं ङीपो ह्रस्वत्वम् ।
होत्रादयः सप्त होत्राः । जनयस्त्वेति उत्तरतः । पत्नीरिति । 'वा छन्दसि'

नाः॑ श्रपयति॑ वरू॑त्रय॒स्त्वेत्या॑ह॒ हो-
त्रा॑ वै वरू॑त्रयो होत्रा॑भिरे॒वैनां॑ पचति॑
जन॑य॒स्त्वेत्या॑ह दे॒वानां॑ वै पत्नीः॑ ॥
३६ ॥ जन॑य॒स्ताभिरे॒वैनां॑ पचति॑ ष-
ड्भिः॑ पचति॑ षड्वा ऋ॒तवं॑ ऋ॒तुभिरे॒वै-
नां॑ पचति॑ द्विःपच॒न्त्वित्या॑ह॒ तस्मा॒-

नाम् । श्रपयति । वरूत्रयः । त्वा । इति । आह ।
होत्राः । वै । वरूत्रयः । होत्राभिः । एव । एनाम् ।
पचति । जनयः । त्वा । इति । आह । देवानाम् ।
वै । पत्नीः ॥ ३६ ॥ जनयः । ताभिः । एव । ए-
नाम् । पचति । ^४षड्भिरिति षट्-भिः । पचति ।
षट् । वै । ऋतवं । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । एव ।
एनाम् । पचति । द्विः । पचन्तु । इति । आह ।
तस्मात् । द्विः । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । स-

इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र वरूत्रय इति युष्मच्छब्दोपादा-
नेन 'त्वा देवी'* इत्यादेः उभयत्र सम्बन्धं दर्शयति ॥

^४षड्भिरिति ॥ 'अदितिस्त्वा'* इत्याद्यैः 'जनयस्त्वा'* इत्यन्तैः । उद-
काभरणावटखननस्यापि यागार्थत्वात् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इति वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । द्विरिति । पञ्चमषष्ठयोः । पचन्त्विति द्विराहेति

द्विस्संवत्सरस्यं सस्यं पंच्यते वारु-
 ण्युखाऽभीक्षां मैत्रियोपैति शान्त्यै
 देवस्त्वां सवितोद्वपत्वित्याह सवितृ-
 प्रसूत एवेनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्व-
 पत्यपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ
 पूण ॥ ३७ ॥ इत्याह तस्मादग्नि-

स्यम् । पंच्यते । ^५वारुणी । उखा । अभीक्षेत्यभि-
 इक्षा । मैत्रियां । उपैति । एति । शान्त्यै । देवः ।
 त्वा । सविता । उदिति । वपतु । इति । आह ।
 सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । एनाम् ।
 ब्रह्मणा । देवताभिः । उदिति । वपति । ^६अपद्य-
 माना । पृथिवि । आशाः । दिशः । एति । पूण ॥

नानावाक्यत्वात् निघाताभावः, समानवाक्ये पदात्परस्य निघाता-
 दिविधानात् । पच्यत इति कर्मकर्तरि यक् ॥

^५वारुणी वरुणिमन् वरणस्वभावान्मैत्र्येति । अभीक्षेति ।
 इतरामुखां मित्रो भवति [‘मित्रो भव’ इति] परिगृह्णाति न ‘वरुणः’
 इति । तेन वरुणगृहीतत्वाभावः । देवस्त्वेति मुख्याया उखायाः
 अङ्गानि अनूद्वपति ॥

^६अपद्यमानेति ॥ पूर्वणार्धर्चेन अशने प्रतिष्ठापयति, उत्तरेण
 च श्रयति ॥

स्सर्वा दिशोऽनु वि भात्युत्तिष्ठ बृह-
 ती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह
 प्रतिष्ठित्या असुर्यं पात्रमनाच्छृणु-
 माच्छृणुति देवत्राऽकरजक्षीरेणाच्छृ-
 णुति परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरं
 परमेणैवैनां पयसाऽऽच्छृणुति य-

३७ ॥ इति । आह । तस्मात् । अग्निः । सर्वाः ।
 दिशः । अनु । वीति । भाति । उदिति । तिष्ठ ।
 बृहती । भव । ऊर्ध्वा । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् । इति ।
 आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । 'असुर्यम् ।
 पात्रम् । अनाच्छृणुणमित्यना-च्छृणुणम् । एति ।
 छृणुति । देवत्रेति देव-त्रा । अकः । अजक्षीरेणे-
 त्यज-क्षीरेण । एति । छृणुति । परमम् । वै ।
 एतत् । पयः । यत् । अजक्षीरमित्यज-क्षीरम् ।
 परमेण । एव । एनाम् । पयसा । एति । छृणुति ।

७असुर्यमिति ॥ अनाच्छृणुणं यदभीष्टं पात्रं पयःप्रभृत्यासेचनेन
 दीप्तं तदसुर्यं असुरस्य स्वाम्यात् । 'असुरस्य स्वम्' इति
 यत् । उ छृदिर् दीप्तिदीपनयोः, रौधादिकः । आच्छृणुति
 छागादिपयसा दीपयति उखाम् । देवत्राऽकरिति । देवाधीनमेव
 करोति । 'देये त्रा च' इति त्राप्रत्ययः । करोतेः छान्दसे

यजुषा व्यावृत्त्यै छन्दोभिराच्छृणोति
छन्दोभिर्वा एषा क्रियते छन्दोभिरेव
छन्दां स्याच्छृणोति ॥ ३८ ॥

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीरुष-

यजुषा । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै । छन्दो-
भिरिति छन्दः-भिः । एति । छृणोति । छन्दोभि-
रिति छन्दः-भिः । वै । एषा । क्रियते । छन्दोभि-
रिति छन्दः-भिः । एव । छन्दांसि । एति ।
छृणोति ॥ ३८ ॥

आह देवानां वै पत्नीः पृणैषा षट् ॥ ७ ॥

^१एकविंशत्येत्येक-विंशत्या । माषैः । पुरुष-

लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । परमेणेति । परमं पयोऽमृतम् ।
यजुषेति । आच्छृणोतीत्येव 'वसवस्त्वाऽऽ छन्दन्तु'* इत्यादिकेन ।
छन्दोभिर्वा एषा क्रियते इति । 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु'† इति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे सप्तमोऽनुवाकः.

^१एकविंशत्येत्यादि ॥ विंशन्माषानादाय‡ पुरुषशिरोभिप्राप्तुं ग-
च्छति । मेधं यज्ञं नार्हति इत्यमेध्यः । दण्डादित्वाद्यः । 'य-
यतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमेध्यानां माषाणामुपरि

मच्छैत्यमेध्या वै माषां अमेध्यं पु-
 रुषशीर्षममेध्यैरेवास्यामेध्यं निर-
 वदाय मेध्यं कृत्वाऽऽ हरत्येकविंश-
 तिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरु-
 षस्याप्त्यै व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं

शीर्षमिति पुरुष-शीर्षम् । अच्छ । एति । अमे-
 ध्याः । वै । माषाः । अमेध्यम् । पुरुषशीर्षमिति
 पुरुष-शीर्षम् । अमेध्यैः । एव । अस्य । अमे-
 ध्यम् । निरवदायेति निः-अवदाय । मेध्यम् ।
 कृत्वा । एति । हरति । एकविंशतिरित्येक-विं-
 शतिः । भवन्ति । एकविंश इत्येक-विंशः ।
 वै । पुरुषः । पुरुषस्य । आप्त्यै । व्यृद्धमिति वि-
 ऋद्धम् । वै । एतत् । प्राणैरिति प्र-अनैः । अमे-

वापेन पुरुषशिरसो यदमेध्यत्वं तन्निरवदाय तस्मिन्निष्कृष्य पृथक्
 स्थापितं कृत्वा शिरो मेघार्हमेव कृत्वा आहरति । छान्दसो
 यत् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः, भवार्थे यत् । एकविंशो वै पुरुष
 इति । दशहस्त्या अङ्गुलयो दशपद्या आत्मैकविंश इति ॥

व्यृद्धमिति ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ऋकारः स्वर्यते । सप्तधा वितृ-
 ण्णां छिद्रितां वल्मीकवपां वल्मीकमृदं शिरस्थाने प्रतिनिदधाति

यत्पुरुषशीर्ष॑स॒प्त॒धा वितृ॑ण्णां व-
ल्मीकव॒पां प्रति॒ नि द॑धाति स॒प्त वै
शीर्ष॑ण्याः प्रा॒णाः प्रा॒णैरे॒वै न॒त्सम॑र्ध-
यति मे॒ध्य॒त्वाय॒ याव॑न्तः ॥ ३९ ॥ वै मृ-
त्युब॑न्धव॒स्तेषां॑ य॒म आ॑धिपत्यं परी-
याय॒ यम॑गाथाभिः परि॑ गायति य-

ध्यम् । यत् । पुरुषशीर्षमिति॑ पुरुष-शीर्षम् ।
सप्तधेति॑ सप्त-धा । वितृण्णामिति॑ वि-तृण्णाम् ।
वल्मीकवपामिति॑ वल्मीक-वपाम् । प्रति । नीति ।
दधाति । सप्त । वै । शीर्षण्याः । प्राणा इति प्र-
अनाः । प्राणैरिति॑ प्र-अनैः । एव । एनत् । स-
मिति॑ । अर्धयति । मेध्यत्वायेति॑ मेध्य-त्वाय । ३ या-
वन्तः ॥ ३९ ॥ वै । मृत्युबन्धव इति॑ मृत्यु-बन्ध-
वः । तेषाम् । यमः । आधिपत्यमित्याधि-पत्यम् ।
परीति॑ । इयाय । यमगाथाभिरिति॑ यम-गाथा-
भिः । परीति॑ । गायति । यमात् । एव । एनत् ।

प्रतिनिधिं करोति । शीर्षण्या इति । शिरसि भवाः चक्षुरादयः
सप्त प्राणाः । ‘शरीरावयवाच्च’ इयि यत्, ‘ये च तद्धिते’
इति शीर्षादेशः ॥

३यावन्त इत्यादि ॥ मृत्युबन्धवः प्रोक्तः मृत्युरेषां बन्धुरिति ।

मादेवैनदृङ्क्ते तिसृभिः परि गायति
 त्रय इमे लोका एभ्य एवैनलोके-
 भ्यो वृङ्क्ते तस्माद्गायते न देयं गाथा
 हि तद्वृङ्क्तेऽग्निभ्यः पशूना लभते का-
 मा वा अग्रयः कामानेवाव रुन्धे
 यत्पशूनालभेतानवरुद्धा अस्य ४०॥

वृङ्क्ते । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । परीति । गायति ।
 त्रयः । इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । एनत् ।
 लोकेभ्यः । वृङ्क्ते । तस्मात् । गायते । न । देयम् ।
 गाथा । हि । तत् । वृङ्क्ते । ^४अग्निभ्य इत्यग्नि-भ्यः ।
 पशून् । एति । लभते । कामाः । वै । अग्रयः ।
 कामान् । एव । अवेति । रुन्धे । ^५यत् । पशून् ।

‘योस्य कौष्ठ्य’* इत्यादिभिः तिसृभिः यमगाथाभिः परितो गायति ।
 यमादेवैनदृङ्क्ते परिगृह्णाति । तिसृभिरित्यादि । गतम् । तस्मादिति ।
 गानादृष्टं न जायते । गाथा गृह्णाति गाथाधीनत्वात् ॥

^४अग्निभ्य इति ॥ अग्निदेवत्याः पशवोऽजाश्ववृषभवृष्णिब-
 स्ताः आलभ्याः । कामबहुत्वाद्बहुवचनम् । कामा वा इत्यादि ।
 तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् । काम्यन्त इति कामाः पशुपुत्रादयः ॥

^५यदित्यादि ॥ अत्र त्रयः पक्षाः—अनालम्भो वा पशूनां,

प॒शव॑स्स्युर्यत्पर्य॑ग्नि॒कृतानु॑त्सृजेद्य॑ज्ञ-
 वेश॑सं कुर्या॑द्यत्सं॒स्थापये॑द्यातया॑-
 मानि॑ शी॒र्षाणि॑ स्युर्यत्प॒शूना॑ल-
 भ॑ते तेनै॒व प॒शून॑वं रुन्धे॒ यत्पर्य॑ग्नि-
 कृतानु॑त्सृजति॑ शी॒र्ष्णाम॑या॒तयाम॑-

न । आ॒लभे॑तेत्या॑-लभे॑त । अन॑वरुद्धा इत्यन॑व-
 रुद्धाः । अस्य ॥ ४० ॥ प॒शवः॑ । स्युः । यत् ।
 पर्य॑ग्निकृतानिति॑ पर्य॑ग्नि-कृतान् । उत्सृ॑जेदित्यु॑त्-
 सृजेत् । य॒ज्ञवेश॑समिति॑ य॒ज्ञ-वेश॑सम् । कुर्या॑त् ।
 यत् । स॒ंस्थापये॑दिति॑ सं-स्थापये॑त् । या॒तया॑मा-
 नीति॑ या॒त-या॑मानि । शी॒र्षाणि॑ । स्युः । यत् ।
 प॒शून् । आ॒लभ॑त इत्या॑-लभ॑ते । तेन॑ । ए॒व । प॒-
 शून् । अवे॑ति । रुन्धे॒ । यत् । पर्य॑ग्निकृतानिति॑
 पर्य॑ग्नि-कृतान् । उत्सृ॑जतीत्यु॑त्-सृजति॑ । शी॒-
 र्ष्णाम् । अया॑तयाम॒त्वाये॒त्यया॑तयाम॒-त्वाय॑ । प्रा-

आलम्भोसियोगः । आलब्धानां पर्यग्निकरणानन्तरं उत्सर्गो वा,
 संस्थां वा गमयेत् । एतानि संस्थापनपक्षे यातयामानि गतरसानि
 शीर्षाणि स्युः । तस्मादालभेत पशून् । पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे शिर-
 सां अयातयामत्वम् । तत्र पर्यग्निकृतानां संज्ञप्तानां शिरांसि मृदा
 प्रलिप्य निधीयन्ते । प्राजापत्येनैव संस्थापयेत् पशून् । यज्ञो

त्वाय प्राजापत्येन स॒ स्थापयति
 यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्र-
 तिष्ठापयति प्रजापतिः प्रजा असृ-
 जत् स रिरिचानोऽमन्यत् स एता
 आप्रीरपश्यत्ताभिर्वै स मुखतः॥४९
 आत्मानमाऽप्रीणीत् यदेता आप्रियो

जापत्येनेति प्राजा-पत्येन । समिति । स्थापयति ।
 यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्राजा-पतिः । यज्ञे ।
 एव । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । 'प्रजापति-
 रिति प्राजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृज-
 त् । सः । रिरिचानः । अमन्यत् । सः । एताः ।
 आप्रीरित्या-प्रीः । अपश्यत् । ताभिः । वै । सः ।
 मुखतः ॥ ४९ ॥ आत्मानम् । एति । अप्रीणीत् ।

वा इत्यादि । गतम् । 'वायव्येन पशुना स्थापयेत् प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशो द्वादशकपालः' इत्यपरम् ॥

प्रजापतिरित्यादि ॥ प्रजासृष्ट्यनन्तरं किञ्चित् रिरिचानो
 रिक्तोहमस्मीत्यमन्यत प्रजापतिः । लिटः कानजादेशः । अथ सः
 आप्रीरपश्यत् । ताभिः आत्मानं मुखत आरम्भे एवाप्रीणयत् ।
 तस्मादेताः प्रजापत्यात्मनो यज्ञस्य मुखत एव प्रीतिहेतवः । आ-
 प्रीणात्याभिरिति आप्रियः । करणे क्तिप् । आप्रीरिति छान्दसं

भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवै-
ताभिर्मुखत आ प्रीणात्यपरिमित-
छन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजाप-
तिः प्रजापतेराप्त्या ऊनातिरिक्ता

यत् । एताः । आप्रिय इत्या-प्रियः । भवन्ति ।
यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञम् ।
एव । एताभिः । मुखतः । एति । प्रीणाति । अ-
परिमितछन्दस इत्यपरिमित-छन्दसः । भवन्ति ।
अपरिमित इत्यपरि-मितः । प्रजापतिरिति प्रजा-
पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । 'ऊ-
नातिरिक्ता इत्यून-अतिरिक्ताः । मिथुनाः । प्रजा-

ह्रस्वत्वम् । ताश्च 'ऊर्ध्वा अस्य '* इत्याद्या द्वादश प्रधानाः
याज्याः । अपरिमितछन्दस इति । अनेकप्रकारछन्दस
इत्यर्थः । तथा हि—सर्वाश्चैताः त्रिपदाः । आसामाद्याः
अन्ताश्च पादाः एकादशाक्षरा मध्ये पञ्चाक्षरः षडक्षरः
सप्ताक्षरोष्टाक्षरश्च पादः । एका[अल्पा]क्षरः पिपीलिकामध्या इत्या-
चक्षते 'त्रिपादनिष्ठमध्या पिपीलिकामध्या '* इति । ता एता उष्णिहः ।
'दैव्या होतारौ '† 'तिस्रो देवीः '† इति च गायत्र्यौ । विश्वजना-
दित्वादपरिमितशब्दस्य तुगभावः ॥

ऊनातिरिक्ता इति ॥ एवमूनातिरिक्तस्वभावतया मिथुना द्वि-

मिथुनाः प्रजात्यै लोमशं वै नामैत-
 छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः
 पशून्नेवाव रुन्धे सर्वाणि वा एता
 रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये
 क्रियन्ते तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्य ॥
 ४२ ॥ भवन्तेयकविः शतिः सामि-

त्या इति प्र-जात्यै । लोमशम् । वै । नाम । ए-
 तत् । छन्दः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । पशवः ।
 लोमशाः । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । सर्वा-
 णि । वै । एताः । रूपाणि । सर्वाणि । रूपाणि ।
 अग्नौ । चित्ये । क्रियन्ते । तस्मात् । एताः । अ-
 ग्नेः । चित्यस्य ॥ ४२ ॥ भवन्ति । ^८एकविंशति-

प्रकारकत्वात् यस्मादेतस्मात्प्रजात्यै भवति । लोमशमिति । मध्ये
 सूक्ष्मत्वात् लोमवत्तनुतरमध्यमस्यास्तीति, लोमादित्वाच्छः । यथोक्तम्—
 'त्रिपादनिष्ठमध्या पिपीलिकामध्या'* इति । सर्वाणि वा
 इति । छन्दसां नानाकृत्वात् सर्वाणि रूपाणि एता आप्रियः ।
 सर्वाणि अग्नौ चित्ये चेतव्ये क्रियन्ते । तस्मादित्यादि । 'चि-
 त्याग्नेश्चित्ये च' इति निपात्यते । चित्याग्नेस्सम्बन्धिनि पशौ
 भवन्ति ॥

^८एकविंशतिमिति ॥ 'समिधामाधाने षेण्यण्' । अस्मिन्

धेनीरन्वाह रुग्वा एकविंशो रुच-
मेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा
ह्येकविंशश्चतुर्विंशतिमन्वाह च-
तुर्विंशतिरर्धमासास्संवत्सरस्संव-

मित्येक-विंशतिम् । सामिधेनीरिति सां-इधे-
नीः । अन्विति । आह । रुक् । वै । एकविंश
इत्येक-विंशः । रुचम् । एव । गच्छति । अथो
इति । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । एव । प्रतिष्ठे-
ति प्रति-स्था । हि । एकविंश इत्येक-विंशः ।
१चतुर्विंशतिमिति चतुः-विंशतिम् । अन्विति ।
आह । चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अ-
र्धमासा इत्यर्ध-मासाः । संवत्सर इति सं-वत्स-

पशौ एकविंशतिं ता अन्वाह । सङ्ख्याविशेषेण एकविंशतिस्तोमत्वात्
तस्य च ऋक्प्रतिष्ठयोः हेतुत्वात्तयोर्लाभः । 'स्तोमे ङविधिः पञ्च-
दशाद्यर्थे' इति ङः । अथो अपि च प्रतिष्ठामेवैति गच्छती-
त्येव । काः पुनस्ताः उच्यन्ते—'प्रवो वाजाः'* इत्येकादश
प्राकृत्यः, 'समास्त्वाग्ने'† इति दश ॥

१चतुर्विंशतिमिति ॥ तासां दशानामेवोद्धृत्य अवधार्य लोके
ददाति । अथ 'पृथुपाजाः'‡ इति द्वौ धाय्ये ददाति । अथ

त्स॒रोऽग्नि॑र्वै॒श्वान॒रस्सा॒क्षादे॒व वै॒श्वान॒-
 न॒रम॑व रुन्धे॒ परा॑चीरन्वाह॒ परा॑डिव॒
 हि सु॒वर्गो॑ लो॒कस्स॑मास्त्वाऽग्न॒ ऋ॒-
 तवो॑ वर्धयन्त्वित्याह॒ समा॑भिरे॒वाग्निं
 वर्ध॑यति ॥ ४३ ॥ ऋ॒तुभि॑स्संवत्स॒रं
 वि॒श्वा आ भा॑हि प्र॒दिशः॑ पृथि॒व्या

रः । सं॒वत्स॒र इति॑ सं—वत्स॒रः । अ॒ग्निः । वै॒श्वान॒-
 रः । सा॒क्षादि॑ति स—अ॒क्षात् । ए॒व । वै॒श्वान॒रम् ।
 अवे॑ति । रुन्धे॒ । परा॑चीः । अन्वि॑ति । आ॒ह । प॒-
 राड् । इ॒व । हि । सु॒वर्ग इति॑ सुवः—गः । लो॒कः ।
¹⁰स॒माः । त्वा । अ॒ग्ने । ऋ॒तवः॑ । वर्ध॑यन्तु । इति॑ ।
 आ॒ह । स॒माभिः॑ । ए॒व । अ॒ग्निम् । वर्ध॑यति ॥ ४३ ॥
 ऋ॒तुभि॑रित्यृतु—भिः । सं॒वत्स॒रमिति॑ सं—वत्स॒रम् ।
 वि॒श्वाः । एति॑ । भा॒हि । प्र॒दिश इति॑ प्र—दिशः ।

‘युक्त्वा हि’* इत्येतां ददाति । ज्योतिष्मतीं चेमामन्वाह । ता एताः
 पराच्योनूच्यमानाः चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्धमासा
 इत्यादि । गतम् । पराचीरिति । अनावृत्ता एव । ‘अनि-
 गन्तोश्चतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वत् । पराडिति । न कदाचि-
 दिह अनुवर्तते ॥

¹⁰अथ मन्त्रपदान्यनुसन्धत्ते—समास्त्वेत्यादि । गतम् ॥

इत्याह तस्मादग्निस्सर्वा दिशोऽनु वि
भाति प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्मा-
दित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदत्युद्वयं
तमसस्पर्शित्याह पाप्मा वै तमः पा-
प्मानमेवास्मादप हन्त्यगन्म ज्यो-
तिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो
ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं ग-
च्छति न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य

पृथिव्याः । इति । आह । तस्मात् । अग्निः । स-
र्वाः । दिशः । अनु । विति । भाति । प्रतीति ।
औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । इति ।
आह । मृत्युम् । एव । अस्मात् । अपेति । नुद-
ति । उदिति । वयम् । तमसः । परीति । इति ।
आह । पाप्मा । वै । तमः । पाप्मानम् । एव ।
अस्मात् । अपेति । हन्ति । अगन्म । ज्योतिः ।
उत्तममित्युत्-तमम् । इति । आह । असौ । वै ।
आदित्यः । ज्योतिः । उत्तममित्युत्-तमम् । आदि-
त्यस्य । एव । सायुज्यम् । गच्छति । ¹¹न । संवत्सर

¹¹न संवत्सर इत्यादि ॥ यस्यैताश्चतुर्विंशतिसामिधेन्यः क्रियन्ते
अस्य संवत्सरश्च न तिष्ठति उपकरोत्येव । ज्योतिष्मती

श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्यो-
तिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवा-
स्मा उपरिष्ठाद्दधाति सुवर्गस्य लो-
कस्यानुरुध्यात्यै ॥ ४४ ॥

इति सं-वत्सरः । तिष्ठति । न । अस्य । श्रीः ।
तिष्ठति । यस्य । एताः । क्रियन्ते । ज्योतिष्मतीम् ।
उत्तमामित्युत्-तमाम् । अन्विति । आह । ज्योतिः ।
एव । अस्मै । उपरिष्ठात् । दधाति । सुवर्गस्येति
सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुरुध्यात्या इत्यनु-रुध्या-
त्यै ॥ ४४ ॥

यावन्तोस्य मुखतश्चित्यस्य वर्धयत्यादित्यो-
ष्टाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

‘उद्वयं तमसः’* इत्येतामन्वाह । उपरिष्ठाद्धारणेन स्वर्गो
लोकः प्रकाशितो भवति । अन्ये आहुः—यस्यैवमेताः क्रियन्ते
अस्य संवत्सरश्श्रीश्च न तिष्ठति दीर्घकालौ न स्याताम् । ज्यो-
तिष्मत्या उत्तमत्वे ज्योतिष्मान् भवति । संवत्सरेण श्रिया च
द्युतिमान् भवति । स्वर्लोकश्चानुज्ञातो भवति । अत्र सामिधेनीनां
प्रथमाम्नानेऽपि पश्वपेक्षितत्वात् पशुविधानानन्तरमाग्नीणां ब्राह्मणं,
ततः सामिधेनीनां ब्राह्मणमिति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे अष्टमोनुवाकः.

षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतवं ऋतुभि-
 रेवैनं दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति स-
 प्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं दीक्ष-
 यति विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभो-
 त्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-

¹षड्भिरिति षट्-भिः । दीक्षयति । षट् । वै ।
 ऋतवं । ऋतुभित्युतु-भिः । एव । एनम् । दीक्ष-
 यति । ²सप्तभिरिति सप्त-भिः । दीक्षयति । सप्त ।
 छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । ए-
 नम् । दीक्षयति । विश्वे । देवस्य । नेतुः । इति ।
 अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । उत्तमयेत्युत्-तमया । जु-
 होति । वाक् । वै । अनुष्टुबित्यनु-स्तुप् । तस्मात् ।

¹षड्भिरित्यादि ॥ 'आकूतिमग्नि' * इत्यादिषड्भिराग्निकीभिः दीक्षा-
 हुतिभिः यजमानं दीक्षयति । स्थिता एव 'आकूत्यै प्रयुजेऽ-
 ग्रये'† इति पश्चादाग्निकी । 'षट्चतुर्भ्यो हलादिः' इति वि-
 भक्तेरुदात्तत्वम् ॥

²सप्तभिरिति ॥ 'विश्वे देवस्य' * इति सप्तमी । 'अल्युपोत्तमम्'†
 इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । उत्तमशब्द उञ्छादित्वादन्तोदात्तः ॥

त्प्राणानां वागुत्तमैकस्मादक्षरादनाप्तं
प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं त-
न्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जु-

प्राणानामिति प्र-अनानाम् । वाक् । उत्तमेत्युत्त-
तमा । ^३एकस्मात् । अक्षरात् । अनाप्तम् । प्रथ-
मम् । पदम् । तस्मात् । यत् । वाचः । अनाप्तम् ।
तत् । मनुष्याः । उपेति । जीवन्ति । ^४पूर्णया ।
जुहोति । पूर्णः । इव । हि । प्रजापतिरिति प्रजा-

^३एकस्मादित्यादि ॥ एकमक्षरमभिसमीक्ष्य अनाप्तं अपूर्णं
प्रथमं पदं पादः अस्मिन् । तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं अपरिपूर्णं तुर्यं
मनुष्या उपजीवन्ति 'तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति'* इति ।
ननु द्वितीयमपि सप्ताक्षरमेव, सत्यम्, इयादिपूरणेनाष्टाक्षरत्वं भवि-
ष्यतीति । अनेनैव न्यायेन प्रथममप्यष्टाक्षरं स्यात्, न, प्रयो-
जनाभावात् इयादिपूरणाप्रवृत्तेः । न हि न्यूनाक्षरत्वादेव इया-
दिना पूरयितव्यम् । अपि तु वृत्त्यनुरोधेन । तत्राष्टाक्षरस्य पा-
दस्य वृत्तिलक्षणं पञ्चममक्षरं सप्तमं च लघु स्यात् षष्ठं गुर्विति ।
न च प्रथमे पादे इयादिना पूरितेऽपि अभीष्टवृत्तिलाभः, सत्य-
प्यस्मिन् सप्तमस्य गुरुत्वात् षष्ठस्य लघुत्वापत्तेः पञ्चमस्य प्रागेव
लघुत्वात् । तस्मात् इयादिपूरणाप्रसङ्गात् प्रथममित्युक्तम् ॥

^४पूर्णयेति ॥ यस्मादियं द्वितीयादिभिः पादैः पूर्णस्वभावा

होति पूर्ण इव हि प्रजापतिः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यू-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्र-
 जानां सृष्ट्यै यदर्चिषि प्र वृज्याद्भू-
 तमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गा-

पतिः ॥ ४५ ॥ प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आ-
 प्त्यै । न्यूनयेति नि-ऊनया । जुहोति । न्यूना-
 दिति नि-ऊनात् । हि । प्रजापतिरिति प्रजा-प-
 तिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत । प्रजानामि-
 ति प्र-जानाम् । सृष्ट्यै । ^५यत् । अर्चिषि । प्रवृ-
 ज्यादिति प्र-वृज्यात् । भूतम् । अवेति । रुन्धी-
 त । यत् । अङ्गारेषु । भविष्यत् । अङ्गारेषु । प्रे-

तस्मादनया होमः पूरणस्य प्रजापतेराप्त्यै भवति । न्यून-
 येति । नितरामूना न्यूना । यस्माच्चेयं प्रथमेन पादेन न्यून-
 स्वभावा तस्मादनयोर्होमः प्रजानां सृष्ट्यै भवति । अतो न्यूनात्
 नितरामूनात् शान्तविकारात् उपादानात् प्रजापतिः प्रजा असृज-
 त मृत्पिण्डादिव घटशरावादिविकारान् कुलालः । तस्मान्नचूनत्वं
 प्रजासृष्ट्यै भवति । 'हि च' इति निघाताभावः ॥

^५यदित्यादि ॥ यद्युखामर्चिषि प्रवृज्यात् पातयेत् भूतमुत्पन्न-
 मेव अवरुन्धीत लभेत । यदङ्गारेष्विति । प्रवृज्यादित्येव । भविष्य-

रेषु प्र वृणक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे
 भविष्याद्धि भूयो भूताद्वाभ्यां प्र वृ-
 णक्ति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्र-
 ह्मणा वा एषा यजुषा संभृता यदु-
 खा सा यद्विद्येतातिमाच्छेत् ॥ ४६ ॥
 यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैता-

ति । वृणक्ति । भविष्यत् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 भविष्यत् । हि । भूयः । भूतात् । द्वाभ्याम् । प्रेति ।
 वृणक्ति । द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रति-
 स्थित्या इति प्रति-स्थित्यै । ^६ब्रह्मणा । वै । एषा ।
 यजुषा । सम्भृतेति सं-भृता । यत् । उखा । सा ।
 यत् । भिद्येत । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् ॥ ४६ ॥
 यजमानः । हन्येत । अस्य । यज्ञः । मित्र । एताम् ।
 उखाम् । तप । इति । आह । ब्रह्म । वै । मित्रः ।

दिति । अवरुन्धीतेत्येव । तस्मादङ्गारेष्वपि प्रवृणक्ति भविष्यदवरोध-
 नाय । ननु भूतं नावरुध्यते तत्राह—भविष्याद्धि भूतात् बहुत-
 रमतस्तत् भूयस्येति तमिति (?) । अपरिमितत्वात् भविष्यतो
 भूयस्त्वम् । द्वाभ्यामिति । 'मासुभित्था' * इत्याभ्याम् ॥

^६ब्रह्मणेति ॥ 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु'† इत्यनेन । 'मित्रैतामुखां

मुखां तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्म-
 नेवैनां प्रतिष्ठापयति नार्तिमाच्छति
 यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते यदि
 भिद्येत तैरेव कपालैस्स सृजेत्सैव
 ततः प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीस्स्यान्म-
 थित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष

ब्रह्मन् । एव । एनाम् । प्रतीति । स्थापयति । न ।
 आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यजमानः । न । अस्य ।
 यज्ञः । हन्यते । 'यदि । भिद्येत । तैः । एव । कपालैः ।
 समिति । सृजेत् । सा । एव । ततः । प्रायश्चित्तिः ।
 ४यः । गतश्रीरिति गत-श्रीः । स्यात् । मथित्वा ।
 तस्य । अवेति । दध्यात् । भूतः । वै । एषः । सः ।

तप '४ इति मित्रायोखा परिदीयते । प्रमितेस्त्रायत इति मित्रः ॥

'यदि भिद्येतेति ॥ पुनरुखाकरणे तैरेव कपालैः संसर्जनीयैः
 संसृजति । मृदमर्मकपालैः । सैव प्रायश्चित्तिः ततः अपचारदो-
 षात् । प्रायोऽपचारः तन्निवृत्त्यर्थं आज्ञातं प्रायश्चित्तिः । दा-
 सीभारादिः । व्यत्ययेन वा प्रयोगः ॥

४गतश्रीरिति ॥ शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यः च भूतः प्रभूतः ।
 एषः गतश्रीः । स्वामेव महतीं देवतामुपैति मथित्वाऽवदानेन ॥

स स्वाम् ॥ ४७ ॥ देवतामुपैति यो
 भूतिकामस्स्याद्य उखायै संभवेत्स
 एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्ये-
 ष वै स्वयंभूर्नाम भवत्येव यं का-
 मयेत् भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्य-
 न्यतस्तस्याहत्याव दध्यात्साक्षादे-

स्वाम् ॥ ४७ ॥ देवताम् । उपैति । एति । ^९यः ।
 भूतिकाम इति भूति-कामः । स्यात् । यः । उ-
 खायै । सम्भवेदिति सं-भवेत् । सः । एव । तस्य ।
 स्यात् । अतः । हि । एषः । सम्भवतीति सं-भव-
 ति । एषः । वै । स्वयम्भूरिति स्वयं-भूः । नाम । भव-
 ति । एव । ^{१०}यम् । कामयेत् । भ्रातृव्यम् । अस्मै । ज-
 नयेयम् । इति । अन्यतः । तस्य । आहत्येत्या-
 हत्यं । अवेति । दध्यात् । साक्षादिति स-अक्षात् ।
 एव । अस्मै । भ्रातृव्यम् । जनयति । ^{११}अम्बरीषात् ।

^९य इति ॥ भूतिकामस्य उखासम्भव एवाग्निः न मथित्वाऽ-
 वदातव्यः । संभवतीति । 'हि च' इति निघाताभावः ॥

^{१०}अन्यत इति ॥ उखाव्यतिरिक्तात् ॥

^{११}अम्बरीषादिति ॥ आकूत्येव । अम्बरीषं भर्जनं यत्र
 लौकिकः पाकः ॥

वास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्बरीषा-
 दन्नकामस्याव दध्यादम्बरीषे वा अ-
 न्नं भ्रियते सयोन्येवान्नम् ॥४८॥ अव
 रुन्धे मुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा ऊ-
 र्जमेवास्मा अपि दधात्यग्निर्देवेभ्यो
 निलायत स क्रुमुकं प्राविशत्क्रुमुक-
 मव दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं त-
 देवाव रुन्ध आज्येन सं यौत्येतद्वा

अन्नकामस्येत्यन्न-कामस्य । अवेति । दध्यात् ।
 अम्बरीषे । वै । अन्नम् । भ्रियते । सयोनीति स-
 योनि । एव । अन्नम् ॥ ४८ ॥ अवेति । रुन्धे ।
¹²मुञ्जान् । अवेति । दधाति । ऊर्क् । वै । मुञ्जाः ।
 ऊर्जम् । एव । अस्मै । अपीति । दधाति । ¹³अग्निः ।
 देवेभ्यः । निलायत । सः । क्रुमुकम् । प्रेति । अवि-
 शत् । क्रुमुकम् । अवेति । दधाति । यत् । एव ।
 अस्य । तत्र । न्यक्तमिति नि-अक्तम् । तत् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । ¹⁴आज्येन । समिति । यौ-

¹²मुञ्जानित्यादि ॥ गतम् ॥

¹³क्रुमुकमिति ॥ दध्नं काष्ठशकलं न्यक्तं निलीनं अग्ने रूपम् ॥

¹⁴आज्येनेत्यादि ॥ गतम् । तेजसेति । समर्धयतीत्येव ॥

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवै-
 नं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा ॥
 ४९ ॥ वैकङ्कतीमा दधाति भा ए-
 वाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शा-
 न्त्यै सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ
 इति तिसृभिर्जातिमुप तिष्ठते त्रयं

ति । एतत् । वै । अग्नेः । प्रियम् । धाम । यत् ।
 आज्यम् । प्रियेण । एव । एनम् । धाम्ना । समि-
 ति । अर्धयति । अथो इति । तेजसा ॥ ४९ ॥
¹⁵वैकङ्कतीम् । एति । दधाति । भाः । एव । अवे-
 ति । रुन्धे । शमीमयीमिति शमी-मयीम् । एति ।
 दधाति । शान्त्यै । ¹⁶सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः ।
 उपस्थ इत्युप-स्थे । इति । तिसृभिरिति तिसृ-
 भिः । जातम् । उपेति । तिष्ठते । त्रयः । इमे ।
 लोकाः । एषु । एव । लोकेषु । आविदमित्या-

¹⁵वैकङ्कतीमिति ॥ उख्ये जाते 'परस्या अधि'* इति वैक-
 ङ्कती समिधमादधाति । 'परमस्याः परावतः'* इति शमीमयी-
 मादधाति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति मयट् ॥

¹⁶सीद त्वमित्यादि ॥ गतम् । आविदं ख्यातिं गच्छतीति,

इ॒मे लो॒का ए॒ष्वै॒व लो॒केष्व॒विदं॑ ग-
 च्छ॒त्यथो॑ प्रा॒णाने॒वात्मन्ध॑त्ते ॥ ५० ॥
 न ह॑ स्म॒ वै पु॒राऽग्नि॑र॒पर॑शुवृ॒कणं
 विदं॑म् । ग॒च्छ॒ति । अथो॑ इति॑ । प्रा॒णानि॑ति॒ प्र-
 अ॒नान् । ए॒व । आ॒त्मन् । ध॒त्ते ॥ ५० ॥

प्र॒जाप॑तिर् ऋ॒च्छेत्स्वामे॒वान्नं॑ तेज॑सा
 चतु॑स्त्रिंशच्च ॥ ९ ॥

¹न । ह । स्म । वै । पु॒रा । अ॒ग्निः । अ॒पर॑शु-
 वृ॒कण॑मित्य॒पर॑शु-वृ॒कण॑म् । द॒ह॒ति । तत् । अ॒स्मै ।

‘वि भाहि’* इति लिङ्गात् । अथो अपि च प्राणानात्मनि धत्ते
 ‘शिवो भूत्वा मह्यं’* इति लिङ्गात् । ‘सुपां सुलुक्’ इति
 सप्तम्या लुक् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे नवमोनुवाकः.

¹न ह स्मेति ॥ अपरशुना परशुव्यतिरिक्तेन वृकणं छिन्नम् ।
 निष्ठायां ‘ओदितश्च’ इति नत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘खरि
 च’ इति चत्वम् । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । तच्च अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरशुवृकणं न द-
 दाह अस्वादुत्वात् । ‘लट् स्मे’ इति लट् । तदपरशुवृकणमपि

दहति तदस्मै प्रयोग एव र्षिरस्व-
 दयद्यदग्ने यानि कानि चेति समि-
 धमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्व-
 दयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वे-
 दौदुम्बरीमा दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊ-
 र्जमेवास्मा अपि दधाति प्रजापति-

प्रयोग इति प्र-योगः । एव । ऋषिः । अस्वदयत् ।
^२यत् । अग्ने । यानि । कानि । च । इति । समिध-
 मिति सं-इधम् । एति । दधाति । अपरशुवृक्कणमि-
 त्यपरशु-वृक्कणम् । एव । अस्मै । स्वदयति । सर्वम् ।
 अस्मै । स्वदते । यः । एवम् । वेद । औदुम्बरीम् ।
 एति । दधाति । ऊर्क् । वै । उदुम्बरः । ऊर्जम् ।
 एव । अस्मै । अपीति । दधाति । ^३प्रजापतिरिति

अस्मै अग्नये । यं प्रयुज्य य एव ऋषिः मन्त्रोऽस्वदयत् स्वादू-
 कृतवान् । प्वद स्वद आस्वादने, चुरादिरदन्तः ॥

^२कः पुनरसौ प्रयोक्तव्यः ऋषिरित्याह—यदग्न इति ॥
 पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्वः औदुम्बरीं समिधमादधाति अपरशुवृक्कणं
 सर्वमप्यस्मै स्वदयाति । किञ्च य एवं वेद तस्मै च सर्वं स्वदते ।
 औदुम्बरमिति । ‘ अनुदात्तादेश्च ’ इत्यञ् ॥

^३प्रजापतिरित्यादि ॥ राक्षोग्रं रक्षसां हन्तुः अग्नेः स्वं ‘यद-

र॒ग्निम॑सृ॒जत॒ त॒ꣳ सृष्ट॑ꣳ रक्षाꣳसि
॥ ५१ ॥ अ॒जिघाꣳस॒न्धस॑ ए॒तद्रा॑-
क्षो॒घ्नम॑प॒श्यत्तेन॑ वै स रक्षाꣳस्यपा॑-
हत॒ यद्रा॑क्षो॒घ्नं भव॑त्य॒ग्नेरे॒व तेन॑ जा॒-
ताद्रक्षाꣳस्यप॑ ह॒न्त्याश्व॑त्थी॒मा द॑-
धात्यश्व॑त्थो वै वन॒स्पती॑नाꣳ सप॑-
त्नसा॒हो विजि॑त्यै वैक॑ङ्क॒तीमा द॑धाति

प्र॒जा-प॒तिः । अ॒ग्निम् । अ॒सृज॑त । तम् । सृष्टम् ।
रक्षाꣳसि ॥ ५१ ॥ अ॒जिघाꣳस॒न् । सः । ए॒तत् ।
रा॒क्षो॒घ्नमि॑ति राक्षः-घ्नम् । अ॒प॒श्यत् । तेन॑ । वै ।
सः । रक्षाꣳसि । अ॒पेति॑ । अ॒हत॑ । यत् । रा॒क्षो-
घ्नमि॑ति राक्षः-घ्नम् । भव॑ति । अ॒ग्नेः । ए॒व । तेन॑ ।
जा॒तात् । रक्षाꣳसि । अ॒पेति॑ । ह॒न्ति । ^४आश्व॑-
त्थीम् । एति॑ । द॒धाति॑ । अ॒श्वत्थः॑ । वै । वन॒स्प-

ग्ने यानि '* इत्यादिकं सूक्तम् । 'षपूर्वहन्' इत्यल्लोपः । आश्व-
त्थिमिति । तिस्रो नानावृक्षाया आश्वत्थीं वैकङ्कतीं शमीमयीं इति ॥

^४समिधमादधाति—'दंष्ट्राभ्याम्' * इति । तिसृभिः सपत्नसाहः सप-
त्नानां अभिभविता । अश्वत्थशब्दात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । इतरौ
व्याख्यातौ । एवं प्रथमया शत्रूणामभिभवः । द्वितीयया तेजस्वी

भा ए॒वाव॑ रु॒न्धे श॒मीम॒यीमा॑ द॒धा-
ति॒ शान्त्यै॑ स॒ंशितं॑ मे॒ ब्रह्मो॑दे॒षां
बा॒हू अ॒तिर॒मित्यु॑त्त॒मे औ॒दु॒म्बरी॑ ॥
५२ ॥ वा॒च॒य॒ति ब्रह्म॑णै॒व क्ष॒त्रं
सं॒श्र॒य॒ति क्ष॒त्रेण॑ ब्रह्म॒ तस्मा॑द्वा-

तीनाम् । स॒प॒त्न॒साह॑ इति स॒प॒त्न-सा॒हः । वि॒जि-
त्या॒ इति॒ वि-जि॒त्यै । वैक॑ङ्क॒तीम् । एति॑ । द॒धा॒ति ।
भाः । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । श॒मीम॒यीमिति॑ श॒मी-
म॒यीम् । एति॑ । द॒धा॒ति । शान्त्यै॑ । ^५स॒ंशित॑मिति सं-
शित॒म॒मे । ब्रह्म॑ । उ॒दि॒ति । ए॒षाम् । बा॒हू इति॑ । अ॒ति-
र॒म् । इति॑ । उ॒त्त॒मे इत्यु॑त्-त॒मे । औ॒दु॒म्बरी॑ इति॑ ॥ ५२
वा॒च॒य॒ति । ^६ब्रह्म॑णा । ए॒व । क्ष॒त्रम् । स॒मिति॑ ।
श्र॒य॒ति । क्ष॒त्रेण॑ । ब्रह्म॑ । तस्मा॑त् । ब्राह्म॒णः । रा-

भवति । तृतीयया शान्तिः सुखं भवति । तस्मादग्निचितः अग्निवि-
दश्च पापं न कीर्तयेत् न चानिष्टं चिन्तयेत् इति ॥

^५संशितमित्यादि ॥ एते उत्तमे सूक्तस्य ऋचौ यजमानं वाच-
यति, किं कुर्वन्—औदुम्बरीसमिधौ तूष्णीमादधानः । पूर्ववदङि 'सु-
पां सुलुक्' इति द्वितीयाद्विवचनस्य लुक् । 'वा छन्दसि'
इति वा पूर्वसवर्णः । उत्तमशब्दः उञ्छादिः अन्तोदात्तः ॥

^६ब्रह्मणैवेति ॥ ब्रह्मक्षत्रशब्दौ जातिवचनौ । संश्रयति तीक्ष्णं
करोति । क्षत्रेण ब्रह्म संश्रयतीत्येव । तस्मादित्यादि । राज-

ह्यणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
तस्माद्वाजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यः
राजन्यं मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतः
हिरण्यः रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृ-
तमेव मृत्योरन्तर्धत्त एकविंशतिनि-

जन्यवानिति राजन्य-वान् । अतीति । अन्यम् ।
ब्राह्मणम् । तस्मात् । राजन्यः । ब्राह्मणवानिति
ब्राह्मण-वान् । अतीति । अन्यम् । राजन्यम् ।
मृत्युः । वै । एषः । यत् । अग्निः । अमृतम् ।
हिरण्यम् । रुक्मम् । अन्तरम् । प्रतीति । मुञ्चते ।
अमृतम् । एव । मृत्योः । अन्तः । धत्ते । एक-
विंशतिनिर्बाध इत्येकविंशति-निर्बाधः । भव-

न्येन सहायेन तद्वान् ब्राह्मणोऽन्यं राजन्यं ब्राह्मणमतिक्रामति
क्रियाबलेन । ससाधनक्रिया उपसर्गेणोच्यते । एतेन राजन्यो
व्याख्यातः ॥

मृत्युर्वा इत्यादि ॥ दाहकत्वान्मृत्युरिवाग्निः । अमृतत्वहेतु-
हिरण्यम् । तस्मात् सूत्रोक्तं रुक्ममन्तरं निर्बाधं प्रतिमुञ्चते
यजमानः । अमृतमेव कृत्वा मृत्योरन्तर्हितं करोति वृत्राहको
हिरण्यजितोरो*रुक्मम् ॥

एकविंशतिनिर्बाध इति ॥ निर्बाधः निष्फलानि । पञ्च-

*मित्रहातो हिरण्यचितो.

वर्धो भवत्येकविंशतिर्वै देवल॒ोका
द्वाद॑श मा॒साः पञ्च॑तव॒स्त्रय॑ इ॒मे लो॒-
का अ॒सावा॑दित्यः ॥५३॥ एक॒विं॒श
ए॒ताव॑न्तो वै दे॒वल॒ोकास्तेभ्य॑ ए॒व
भ्रातृ॑व्यम॒न्तरे॑ति निर्वा॒धैर्वै दे॒वा अ॒-
सुरा॑निर्वा॒धेऽकुर्व॑त॒ तन्निर्वा॑धानां नि॒-
र्वाध॑त्वं निर्वा॒धी भ॑वति भ्रातृ॑व्याने॒व

ति । एक॒विं॒शति॑रित्येक—विं॒शतिः । वै । दे॒व-
लो॒का इति॑ दे॒व-लो॒काः । द्वाद॑श । मा॒साः । पञ्च॑ ।
तव॑ः । त्रयः । इ॒मे । लो॒काः । अ॒सौ । आदि॒-
त्यः ॥ ५३ ॥ एक॒विं॒श इत्येक—विं॒शः । ए॒ता-
व॑न्तः । वै । दे॒वल॒ोका इति॑ दे॒व-लो॒काः । तेभ्यः ।
ए॒व । भ्रातृ॑व्यम् । अ॒न्तः । ए॒ति । निर्वा॒धैरिति॑
निः—वा॒धैः । वै । दे॒वाः । अ॒सुरा॑न् । निर्वा॒ध
इति॑ निः—वा॒धे । अ॒कुर्व॑त । तत् । निर्वा॒धाना॒-
मिति॑ निः—वा॒धाना॑म् । निर्वा॒धत्वंमिति॑ निर्वा॒ध-
त्वम् । निर्वा॒धीति॑ निः—वा॒धी । भ॑वति । भ्रातृ॑-
व्यान् । ए॒व । निर्वा॒ध इति॑ निः—वा॒धे । कुरु॑ते ।

तवः । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वात् । निश्चयेन बाध्यते भ्रातृव्यः
एभिरिति निर्वाधः ॥

निर्वाधे कुरुते सावित्रिया प्रति
 मुञ्चते प्रसूत्यै नक्तोषासेत्युत्तरयाऽ-
 होरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते देवा
 अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्रा-
 णा वै देवा द्रविणोदा अहोरात्रा-
 भ्यामेवैनमुद्यत्यं ॥ ५४ ॥ प्राणै-

१सावित्रिया । प्रतीति । मुञ्चते । प्रसूत्या इति प्र-
 सूत्यै । नक्तोषासा । इति । उत्तरयेत्युत्-तरया ।
 अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । एव । एनम् ।
 उदिति । यच्छते । ¹⁰देवाः । अग्निम् । धारयन् ।
 द्रविणोदा इति द्रविणः—दाः । इति । आह ।
 प्राणा इति प्र—अनाः । वै । देवाः । द्रविणोदा
 इति द्रविणः—दाः । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्रा-

१सावित्रियेति ॥ 'विश्वा रूपाणि'* इत्यनया शिष्यपाशं
 प्रतिमुञ्चते तस्यानुज्ञयेति । नक्तोषासेति । इयमपि शिष्यपाश-
 प्रतिमोचनी । रुक्मपाशप्रतिमोचनी इत्येके । उत्तरयेति । प्रति-
 मुञ्चतीत्येव । अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते उग्राजानिदेवैर्धारितम् ।
 'समुदाज्भ्यः' इत्यात्मनेपदम् ॥

¹⁰यदुक्तं प्राणैर्दाधारेति तदाह—देवा अग्निमित्यादि ॥ द्रवि-
 णोदा द्रविणस्य दाता । छान्दसः सकारोपजनः । शब्दान्तरं

दा॒धा॒रासी॒नः॒ प्र॒ति॒ मु॒ञ्च॒ते॒ तस्मा॒-
दासी॒नाः॒ प्र॒जाः॒ प्र॒ जा॒यन्ते॒ कृष्णा॒-
जि॒नमु॒त्तरं॒ तेजो॒ वै हि॒र॒ण्यं॒ ब्रह्मं॑
कृष्णाजि॒नं तेज॑सा चै॒वैनं॒ ब्रह्म॑णा
उ॒भय॑तः॒ परि॑ गृह्णा॒ति षडु॑द्यामः॒

भ्या॑म् । ए॒व । ए॒नम् । उ॒द्यत्ये॒त्युत्-य॒त्य ॥ ५४ ॥
प्रा॒णैरि॒ति प्र-अ॒नैः । दा॒धार । ¹¹आसी॒नः । प्र॒ती-
ति॒ । मु॒ञ्च॒ते । तस्मा॑त् । आसी॒नाः । प्र॒जा इति॑
प्र-जाः । प्रेति॑ । जा॒यन्ते॒ । कृष्णाजि॒नमि॒ति कृ-
ष्ण-अ॒जि॒नम् । उत्त॑रमि॒त्युत्-तर॑म् । तेजः॑ । वै ।
हि॒र॒ण्यम् । ब्रह्मं॑ । कृष्णाजि॒नमि॒ति कृष्ण-अ॒जि-
नम् । तेज॑सा । च । ए॒व । ए॒नम् । ब्रह्म॑णा । च ।
उ॒भय॑तः । परि॑ति । गृह्णा॒ति । ¹²षडु॑द्याममि॒ति

वा सकारान्तं द्रष्टव्यम् । दाधारेति छान्दसो लिट् । 'तुजा-
दीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

¹¹आसीन इति ॥ रुक्मं शिक्यं च पाशं च । उत्तरमिति ।
रुक्मशिक्यपाशयोरुपरि उत्तरलोमेत्येके । तेजः तेजोहेतुः । ब्रह्मेति ।
ब्रह्मवर्चसहेतुः । उभयत इति । अन्तः बहिश्च । आद्यादिभ्यस्तसिः
सश्चेति तसि लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

¹²षडुद्याममिति ॥ उद्यामाः शिक्यपादाः । संवत्सरेणेति ।
उद्यच्छत इत्येव । मौञ्जमित्यादि । गतम् ॥

शि॒क्यं भवति॒ षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तुभि॑-
रे॒वैन॒मुद्य॑च्छते॒ यद्वा॑दशो॒द्यामः॑ सं॒व-
त्सरे॒णैव॒ मौ॒ञ्जं भ॑वत्यू॒र्ग्वै मु॒ञ्जा ऊ॒-
र्जै॒वैनः॑ स॒मर्ध॑यति सु॒पर्णो॑ऽसि
गुरु॒त्मानि॒त्यवे॑क्षते रू॒पमे॒वास्यै॒तन्म-
हि॒मानं॒ व्याच॑ष्टे दि॒वं गच्छ॒ सुवः॑

षट्-उ॒द्याम॒म् । शि॒क्यम् । भ॒वति॒ । षट् । वै ।
ऋ॒तवः॑ । ऋ॒तुभि॑रित्यु॒तु-भिः॑ । ए॒व । ए॒नम् । उ-
दि॒ति । य॒च्छते॑ । यत् । द्वा॑दशो॒द्याम॒मिति॑ द्वा॑दश-
उ॒द्याम॒म् । सं॒वत्सरे॒णेति॑ सं-वत्सरे॒ण । ए॒व ।
मौ॒ञ्जम् । भ॒वति॒ । ऊ॒र्क् । वै । मु॒ञ्जाः । ऊ॒र्जा ।
ए॒व । ए॒नम् । स॒मिति॑ । अ॒र्धय॑ति । ¹³ सु॒पर्ण इति॑
सु-पर्णः । अ॒सि । गुरु॒त्मान् । इति॑ । अवे॒ति ।
ई॒क्षते॑ । रू॒पम् । ए॒व । अ॒स्य । ए॒तत् । म॒हिमा॑-
नम् । व्याच॑ष्टे इति॑ वि-आच॑ष्टे । ¹⁴ दि॒वंम् ।
गच्छ॑ । सुवः॑ । प॒त । इति॑ । आ॒ह । सु॒वर्ग॑मिति॑

¹³ सुपर्णोसि गुरुत्मान् ' इत्यवेक्षते ॥*

¹⁴ दिवं गच्छ सुवः पत '* इत्येनं उद्धृणाति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे दशमोनुवाकः.

प॒तेत्या॑ह सु॒वर्गमे॒वैनं॑ लो॒कं ग॑म-
यति ॥ ५५ ॥

समि॑द्धो अ॒ञ्जन्कृ॑दरं म॒तीनां॑ घृ॒तम॑-
ग्ने मधु॑म॒त्पिन्व॑मानः । वा॒जी वह॑न्वा-

सुवः—गम् । ए॒व । ए॒नम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति॥५५॥

रक्षा॑स्यौदु॒म्बरी॑ आ॒दित्य॑ उ॒द्यत्य॑
सं चतु॑र्विंश॒तिश्च॑ ॥ १० ॥

¹समि॑द्ध इति॒ सं—इ॒द्धः । अ॒ञ्जन् । कृ॑दरम् ।
म॒तीना॑म् । घृ॒तम् । अ॒ग्ने । मधु॑म॒दिति॑ मधु॑—म॒त् ।

¹अथ अश्वमेथे अश्वस्याप्रियः प्रयाजानां याज्याः एकादश—
समिद्धो अञ्जन्निति ॥ त्रैष्टुभः सर्वोनुवाकः । अग्निकाण्डमध्ये
वैश्वदेवं काण्डम् । तत्र प्रथमा—समिद्धः सन्दीप्तः । ‘गति-
रनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अञ्जन् प्रकाशयन् ।
अञ्जू व्यक्तिश्लक्षणागतिषु । कृदरं आवपनं कुसूलादिकं तत्स्था-
नीयं मतीनां ज्ञानानां चित्तं प्रकाशताम् । तादात्म्यात्ताच्छब्दम् ।
यद्वा—मतीनां मननीयानां हविषां कृदरं कृदरस्थानीयं आत्मीयं
रूपं प्रकाशयन् । घृतं आज्यं मधुमत् मधुररसवत् पिन्वमानः
पिन्वन् पिबन् । पिब सेचने इदानीं पानकर्मा । यद्वा—घृतमुदकं
पिन्वमानः सिञ्चन् यागद्वारेण वर्षन् । हे अग्ने जातवेदः जातानां
वेदितः । ‘गतिकारकयोरपि’ इत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । बहु-
व्रीहिर्वा—हे जातधन ! वाजी बलवान् वेगवान्वा अश्वतुल्यो वा ।

जिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रिय-
मा सधस्थम् । घृतेनाञ्जन्त्सं पथो
देवयानान्प्र जानन्वाज्यप्येतु देवान् ।
अनु त्वा सप्ते प्रदिशस्सचन्ताः स्व-

पिन्वंमानः । वाजी । वहन् । वाजिनम् । जातवेद
इति जात-वेदः । देवानाम् । वक्षि । प्रियम् ।
एति । सधस्थमिति सध-स्थम् । ^२घृतेन । अञ्जन् ।
समिति । पथः । देवयानानिति देव-यानान् ।
प्रजाननिति प्र-जानन् । वाजी । अपीति । एतु ।
देवान् । अन्विति । त्वा । सप्ते । प्रदिश इति प्र-
दिशः । सचन्ताम् । स्वधामिति स्व-धाम् । अ-

वाजिनं इमं अश्वं प्रियं प्रीतिहेतुं अवहन् । देवानां सधस्थं सह-
स्थानं यत्र देवाः सहासते तत् स्थानं आवक्षि आवह प्रापय
तेषां भोजनार्थम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः' इति
सधादेशः । वहेर्लेटि शपो लुक् ॥

^२अथ द्वितीया—घृतेनेति ॥ घृतेन हुतेन हेतुना अयं वाजी
अश्वः देवयानान् देवा यैर्गच्छन्ति तान् पथः मार्गान् अपितृ-
याणान् अञ्जन् प्रकाशयन् समेतु सङ्गच्छतु । एत्विति वक्ष्यमाण-
मत्रापि सम्बध्यते । यद्वा—देवयानान् पथः समञ्जन् सम्यक् प्रका-
शयन् जानन् प्रजानन् देवानामप्येतु देवैरेकीभवतु । हे सप्ते अश्व !
त्वं प्रदिशः प्रधाना दिशः अन्याश्च अनुसचन्तां अनुसेवन्तां आनु-

धाम॒स्मै यज॑मानाय धेहि । ई॒ज्य॒श्वा-
सि॒ व॒न्द्य॑श्च वाजि॒न्नाशु॑श्वासि मे॒ध्य-
श्च स॒प्ते । अ॒ग्नि॒ष्ट्वा ॥५६॥ दे॒वैर्वसु॑-
भि॒स्सजो॑षाः प्री॒तं वहि॑ वहतु जा-
तवे॑दाः । स्ती॒र्णं ब॒र्हिस्सु॑ष्टरी॒मा जु-

स्मै । यज॑मानाय । धे॒हि । ^३ई॒ज्यः । च । अ॒सि । व॒न्द्यः ।
च । वा॒जि॒न् । आ॒शुः । च । अ॒सि । मे॒ध्यः । च ।
स॒प्ते । अ॒ग्निः । त्वा ॥५६॥ दे॒वैः । वसु॑भिरिति वसु-
भिः । स॒जोषा॑ इति स-जोषाः । प्री॒तम् । वहि॑म् ।
व॒हतु । जा॒तवे॑दा इति जा॒त-वे॑दाः । ^४स्ती॒र्णम् ।

कूल्यं त्वयि भजन्ताम् । त्वमप्यस्मै यजमानाय स्वधां अन्नं धेहि
देहि ॥

^३अथ तृतीया—ईज्य इति ॥ हे वाजिन् ! अन्नहेतो सप्ते सर्पक
अश्व ईज्यः स्तुत्यः असि । त्वं वन्द्यः नमस्कार्यश्वासि । ‘ईडवन्द-
नृशंस’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘चवायोगे प्रथमा’ इत्याख्यातं न
निहन्यते । आशुश्च शीघ्रश्वासि । पूर्ववन्निघाताभावः । मेध्यो
मेघार्हश्वासि । अयमग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः समानप्रीतिः ।
‘समानस्य छन्दसि’ इति सभावः । जातवेदाः जातानां वेदि-
ता त्वं प्रीतं तृप्तं वहि वोढारं वहतु प्रापयतु देवसका-
शम् । ‘युष्मत्तत्त’ इत्यादिना संहितायां षत्वम् ॥

^४चतुर्थी—स्तीर्णमिति ॥ स्तीर्णं बर्हिः । गतम् । सुष्टरीम

षाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।
 देवेभिर्युक्तमदितिस्सजोषास्स्योनं
 कृण्वाना सुविते दधातु । एता उ

बर्हिः । सुष्टरीमेति सु—स्तरिम् । जुषाणा । उरु ।
 पृथु । प्रथमानम् । पृथिव्याम् । देवेभिः । युक्तम् ।
 अदितिः । सजोषा इति स—जोषाः । स्योनम् ।
 कृण्वाना । सुविते । दधातु । ^५एताः । उ । वः ।
 सुभगा इति सु—भगाः । विश्वरूपा इति विश्व—

शोभनस्तरणम् । स्तृणातेरौणादिक इमनिच्, वर्णव्यत्ययेन दी-
 र्घत्वम् । बहुव्रीहौ सुषामादित्वात् षत्वम् । ‘सोर्मनसी’ इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति संहितायां
 दीर्घत्वम् । उरु महत् पृथु विरतीर्णं भूयोपि पृथिव्यां प्रथ-
 मानं यावदियं पृथिवी विरतीर्णा मही तावत्प्रथमानं देवेभिः देवैः
 युक्तं जुषाणा जुषमाणा सेवमाना । छान्दसः शपो लुक्,
 व्यत्ययेन सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । सजोषाः समानप्रीतिः ।
 देवैः । अदितिः देवमाता स्योनं सुखस्थानं कुर्वाणा सुविते सुगते
 शोभना गतिर्यत्र तत्र स्थाने इमं अश्वं दधातु स्थापयतु ।
 ‘तन्वादीनां छान्दसि बहुळम्’ इति सोरुवडादेशः । विकृतत्वा-
 दनवग्रहः । ‘नञ्सुभ्यां’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

^५पञ्चमी—एता इति ॥ उ इत्यवधारणे । एता एव सत्यः
 एतादृश्य एव सर्वाः कीदृश्यः सुभगाः शोभनश्रीकाः । आद्यु-

वस्सुभगां विश्वरूपा वि पक्षोभिश्श्र-
यमाणा उदातैः । ऋष्वास्सतीः कव-
षशुम्भमाना द्वारो देवीस्सुप्रायणा
भवन्तु । अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती

रूपाः । वीति । पक्षोभिरिति पक्षः—भिः । श्रय-
माणाः । उदिति । आतैः । ऋष्वाः । सतीः ।
कवषः । शुम्भमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रा-
यणा इति सु—प्रायणाः । भवन्तु । ^६अन्तरा ।
मित्रावरुणेति मित्रा—वरुणा । चरन्ती इति ।

दातात् 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्वरूपाः
नानारूपाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । पक्षोभिः पक्षस्थानीयैः आतैः दिग्भिः स [ता] ह्युच्छ्रिय-
माणा ऋष्वा महत्यः गतागतपर्याप्ताः । ऋष गतौ, औणादिको
वप्रत्ययः । सतीः सत्यः एवंगुणा एव सर्वदा भवन्त्यः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । कवषः कवाटवत्यः तेन
शुम्भमानाः । 'सुपां सुलुक्' इति स्वादेशः । यद्वा—'तदाच-
ष्टे' इति णिजन्तात् क्विप् । कवषः कवाटवत्यः ईदृश्यो द्वारो
देव्यः सुप्रायणाः सुखेन प्राप्याः युष्माकं हे ऋत्विग्यजमानाः !
भवन्तु । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' इति विच् ॥

^६अथ षष्ठी—अन्तरेति ॥ मित्रावरुणदेवत्वादेवाहोरात्रयोस्ता-
च्छब्दम् । 'अन्तरान्तरेण' इति द्वितीया । मित्रावरुणयोः

मुखं यज्ञानामभि संविदाने । उषासां
वाम् ॥ ५७ ॥ सुहिरण्ये सुशिल्पे
ऋतस्य योनौ विह सादयामि । प्रथ-

मुखम् । यज्ञानाम् । अभीति । संविदाने इति
सं-विदाने । उषासां । वाम् ॥ ५७ ॥ सुहि-
रण्ये इति सु-हिरण्ये । सुशिल्पे इति सु-शिल्पे ।
ऋतस्य । योनौ । इह । सादयामि । 'प्रथमा ।
वाम् । सरथिनेति स-रथिना । सुवर्णेति सु-व-

अहोरात्रयोर्मध्ये । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्यानङ् । चरन्ती चरन्त्यौ । पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम् । यज्ञानां
मुखं प्रारम्भमभिलक्ष्य संविदाने ऐकमत्यं गते । 'समोगमृच्छि'
इत्यात्मने पदम् । सुहिरण्ये शोभनं हितत्वं रमणीयत्वं च
ययोः सुशिल्पे शोभननैपुण्ये । उभयत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृश्यौ उषासा उषसौ । पूर्ववदाकारः,
छान्दसो वर्णविकारः । पूर्वस्य उषसोवस्थाया द्वयोरहोरात्रयोरपि
विद्यमानत्वात् द्वित्वम् । ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह अश्वे साद-
यामि स्थापयामि । निमित्तात्सप्तमी, अश्वनिमित्तमद्यप्रवर्तयामि ।
वां युवयोर्यज्ञस्य योनौ हे दम्पती ! । यद्वा—होतारावेवोच्येते उ-
षासेति, मित्रावरुणौ देवते अन्तराप्रवर्तमानौ अहोरात्रौ यज्ञ-
योगार्थं स्थापयामीति । समानमन्यत् ॥

'सप्तमी—प्रथमा वामिति ॥ हे दम्पति ! युवां युवयोरर्थाय
ईदृशौ देवौ होतारौ अपिप्रयं प्रीणयामि । प्रीञ् तर्पणे,

मा वा॒ सर॒थिनां सुव॒र्णां दे॒वौ प-
श्य॑न्तौ भुव॑नानि वि॒श्वा । अपि॑प्रयं
चोद॑ना वां मिमा॑ना होता॑रा ज्योतिः
प्रदि॑शा दि॒शन्ता । आ॒दि॒त्यै नो॑ भार॑-
ती व॒ष्टु य॒ज्ञः सर॑स्वती स॒ह रु॒द्रैर्न

र्णा । दे॒वौ । पश्य॑न्तौ । भुव॑नानि । वि॒श्वा । अपि॑-
प्रयम् । चोद॑ना । वा॒म् । मिमा॑ना । होता॑रा ।
ज्योतिः । प्रदि॑शोति प्र-दिशां । दि॒शन्ता । ^४आदि॑-
त्यैः । नः । भार॑ती । व॒ष्टु । य॒ज्ञम् । सर॑स्वती ।
स॒ह । रु॒द्रैः । नः । आ॒वीत् । इडां । उप॑हूतेत्युप-

छान्दसो लङ्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः, 'नाभ्यस्तस्य'
इति गुणाभावो व्यत्ययेन प्रवर्तते । कीदृशौ—प्रथमा प्रथमौ
प्रधानौ । पूर्ववदाकारः । सरथिना सरथिनौ समानरथः सरथः
तद्वन्तौ । सुवर्णा शोभनवर्णौ देवौ दीप्तिमन्तौ विश्वा भुवनानि
भूतजातानि वां युवयोः चोदना चोदितानि विहितानि कर्माणि ।
पूर्ववदाकारः । मिमाना । यद्वा—चोदना चोदनौ कर्मणा मि-
माना मानकुशलौ ज्योतिः प्रकाशं प्रदिशा प्रधानदिग्भिः दिशन्ता
विसृजन्तौ । सर्वत्रैवाकारः ॥

^४अष्टमी—आदित्यैरिति ॥ आदित्यैस्सह नः अस्माकं यज्ञं
भारती देवी वष्टु कामयताम् । वश कान्तौ । रुद्रैस्सह सरस्वती
देवी नः अस्मान् आवीत् अवतु । अस्माकं वा यज्ञमवतु ।

आवीत् । इडोपहूता वसुभिस्सजोषा
 यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त । त्वष्टा वी-
 रं देवकामं जजान त्वष्टुरवीं जायत
 आशुरश्वः ॥ ५८ ॥ त्वष्टेदं विश्वं
 भुवनं जजान ब्रह्मोः कर्तारमिह य-

हूता । वसुभिरिति वसु-भिः । सजोषा इति स-
 जोषाः । यज्ञम् । नः । देवीः । अमृतेषु । धत्त ।
 १ त्वष्टा । वीरम् । देवकाममिति देव-कामम् । ज-
 जान । त्वष्टुः । अवीं । जायते । आशुः । अश्वः
 ॥ ५८ ॥ त्वष्टा । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ज-
 जान । ब्रह्मोः । कर्तारम् । इह । यक्षि । होतः ।

छान्दसो लुङ् । इडा देवी अस्माभिः आहूता वसुभिः सजोषाः
 समानप्रीतिः अस्माकमवत्वित्येव । किं बहुना, देवी देव्यः यूयं
 तिस्रोपि इडा सरस्वती भारती च नः अस्माकं यज्ञं अमृतेषु
 अविद्यमानमरणेषु देवेषु धत्त स्थापयत । 'नडो जरमर' इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

१ नवमी—त्वष्टेति ॥ त्वष्टा देवः वीरं विक्रान्तं देवकामं
 देवान् कामयमानम् । 'शीलिकामि' इति णः, पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं च । जजान जनयति । तस्मादेवं ब्रह्मोः सर्वस्य क-
 र्तारं त्वष्टारं हे होतः ! इह अस्मिन् कर्मणि यक्षि यज । लेटि
 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

क्षि होतः । अश्वो घृतेन त्मन्या स-
मंक्तु उप देवाः ऋतुशः पार्थ एतु ।
वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना ह-
व्या स्वदितानि वक्षत् । प्रजापते-

¹⁰अश्वः । घृतेन । त्मन्या । समंक्तु इति सं-अक्तः ।
उपेति । देवान् । ऋतुश इत्यृतु-शः । पार्थः ।
एतु । वनस्पतिः । देवलोकमिति देव-लोकम् ।
प्रजानन्निति प्र-जानन् । अग्निना । हव्या । स्व-
दितानि । वक्षत् । ¹¹प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।

¹⁰दशमी—अश्व इति ॥ अश्वोऽयं घृतेन समक्तः सर्वात्मना
अभ्यक्तः त्मना आत्मनैव स्वभावत एव स्वादुभूत इति यावत् ।
'सुपां सुलुक्' इति 'मन्त्रेष्वङ्चादेः' इत्याकारलोपः । पार्थोऽन्नं
स्वादु भूत्वा देवानुपेतु उपगच्छतु ऋतुशः ऋतावृतौ काले 'सङ्ख्येयक-
वचनाच्च' इति शस् । देवानित्यस्मिन् नकारस्य 'दीर्घादटि
समानपादे' इति संहितायां रुत्वम् । वनस्पतिः वानस्पत्योऽग्निः ।
विकारे प्रकृतिशब्दः, सुट्स्वरावुक्तौ । देवलोकं प्रजानन् अग्नि-
ना आहवनीयेन सह स्वदितानि स्वादूकृतानि हव्या हव्यानि
वक्षत् वहतु । 'शेशछन्दसि' इति लोपः । वहेर्लेटि 'सिब्ब-
हुलं लेटि' इति सिप् ॥

¹¹एकादशी—प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतेः यजमानस्य तपसा
अनेन कर्मणा वावृधानः वर्धमानः । छान्दसस्य लिटः कानजा-

स्तर्पसा वावृधानस्सद्यो जातो द-
धिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा
पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु दे-
वाः ॥ ५९ ॥

तर्पसा । वावृधानः । सद्यः । जातः । दधिषे ।
यज्ञम् । अग्ने । स्वाहाकृतेनेति स्वाहा-कृतेन ।
हविषा । पुरोगा इति पुरः-गाः । याहि । साध्या ।
हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ५९ ॥

अग्निष्ठां वामश्वो द्विचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

सावित्राणि व्यृद्धमुत्क्राम देवस्य खनति क्रूरं
वारुणस्सप्तभिरेकाविंशत्या षड्भिर्न ह स्म स-
मिद्धो अजन्नेकादश ॥ ११ ॥

सावित्राण्युत्क्राम क्रूरं वारुणः पशवस्स्युर्न ह

देशः । सद्योजातः जातमात्र एव यज्ञं अध्वरं दधिषे धारयसि
अग्ने ! । छान्दसो लिट् । स्वाहाकृतेन स्वाहाकारेण संस्कृतेन अ-
नेन हविषा सह याहि गच्छ देवान् । स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादि-
त्वेन गतित्वात् ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
हे पुरोगाः प्रथमगामिन् ! । ' जनसन ' इति विट्, ' विड्वनोः '
इत्यात्वम् । साध्या साधितेन हविषा । यद्वा—साधु याहि

स्म नवपञ्चाशत् ॥ ५९ ॥ सावित्राणि हविरदन्तु
देवाः ॥ हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु. ॥

पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रश्नसमाप्तः.

साधु हविरदन्तु देवाः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः ध्यादेशः
टिलोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
पञ्चमे काण्डे प्रथमे प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

हरिः ॐ.

पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रश्नः.

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमा-
 न्लोकाननपज्यमभ्यजयन् यद्वि-
 ष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा
 यजमानश्छन्दोभिरिमान्लोकानन-
 पज्यमभि जयति विष्णोः क्रमो-
 स्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथि-

¹विष्णुमुखा इति विष्णु-मुखाः । वै । देवाः ।
 छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् ।
 अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभीति । अजयन् ।
 यत् । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् । क्रमते ।
 विष्णुः । एव । भूत्वा । यजमानः । छन्दोभिरिति
 छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् । अनपज्यमि-
 त्यनप-ज्यम् । अभीति । जयति । विष्णोः ।
 क्रमः । असि । अभिमातिहेत्यभिमाति-हा । इ-
 ति । आह । गायत्री । वै । पृथिवी । त्रैष्टुभम् । अ-

¹पुनरप्यग्निकाण्डमेव—विष्णुमुखा इत्यादि ॥ विष्णुप्रधान-
 भूताः देवाः अनपज्यं अपजेतुं न शक्यत इति । ‘अचो
 यत्,’ ‘क्षय्यज्यौ शक्यार्थे’ इति अयादेशो निपात्यते ।
 ‘ययतोश्चातदर्थे’ इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विष्णुक्रमाः

वी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरा-
 नुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमान् लोकान्
 यथापूर्वमभि जयति प्रजापतिरग्नि-
 मसृजत सोऽस्मात्सृष्टः ॥ १ ॥ परा-
 ङैत्तमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तथा वै
 सोमेः प्रियं धामावाऽरुन्ध यदेताम-
 न्वाहोमेरेवेतयां प्रियं धामावऽरुन्ध

न्तरिक्षम् । जागती । द्यौः । आनुष्टुभीरित्यानु-स्तु-
 भीः । दिशः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव ।
 इमान् । लोकान् । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् ।
 अभीति । जयति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 अग्निम् । असृजत । सः । अस्मात् । सृष्टः ॥ १ ॥
 पराङ् । ऐत् । तम् । एतया । अन्विति । ऐत् ।
 अक्रन्दत् । इति । तथा । वै । सः । अग्नेः । प्रि-
 यम् । धाम । अवेति । अरुन्ध । यत् । एताम् ।
 अन्वाहेत्यनु-आह । अग्नेः । एव । एतया । प्रि-

‘विष्णोः क्रमोसि’* इत्यादयः । गायत्रीत्यादि । तदधीनजयत्वात्
 तदीयत्वम् । त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्शब्देभ्यः उत्सादित्वादञ् । वि-
 ण्णुक्रमानन्तरं जपतीत्यर्थः ॥

ईश्वरो वा एष पराङ्मुदधो यो वि-
ष्णुक्रमान्क्रमते चतसृभिरा वर्तते
चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि ख-
लु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामे-
वास्य तनुवमभि ॥ २ ॥ पर्यावर्तते

यम् । धामं । अवेति । रुन्धे । ^२ईश्वरः । वै । एषः ।
पराङ् । प्रदध इति प्र-दधः । यः । विष्णुक्रमानि-
ति विष्णु-क्रमान् । क्रमते । चतसृभिरिति चत-
सृ-भिः । एति । वर्तते । ^३चत्वारि । छन्दांसि ।
छन्दांसि । खलु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः ।
प्रियाम् । एव । अस्य । तनुवम् । अभीति ॥ २ ॥
पर्यावर्तत इति परि-आवर्तते । दक्षिणा । पर्याव-
र्तत इति परि-आवर्तते । स्वम् । एव । वीर्यम् ।

^२ईश्वरो वा इत्यादि ॥ विष्णुक्रमाणां क्रमिता पराङ्मेव प्रदधः
प्रस्थातुमीश्वरः । दधेः 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति कसुन् । चतसृ-
भिरिति । 'अग्नेऽभ्यावर्तिन्' * इत्यादिभिः चतसृभिः ऋग्भिः दक्षिण-
मंसमभिपर्यावर्तते । 'अल्युपोत्तमम्' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

^३छन्दांसि खलिवत्यादि ॥ प्रधानसाधनत्वात् शरीरमेवाग्नेः छ-
न्दांसि । तस्मात् चतुस्सङ्ख्यानवयात् प्रियामग्नेः तनुवमभिपर्याव-

दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु
 पर्यावर्तते तस्मादक्षिणोर्ध्व आत्मनो
 वीर्यावत्तरोथो आदित्यस्यैवावृतमनु
 पर्यावर्तते शुनश्शेषमाजीगतिं व-
 रुणोऽगृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्त-

अन्विति । पर्यावर्तत इति परि—आवर्तते । त-
 स्मात् । दक्षिणः । अर्धः । आत्मनः । वीर्यावत्तर
 इति वीर्यावत्—तरः । अथो इति । आदित्यस्य ।
 एव । आवृतमित्या—वृतम् । अन्विति । पर्यावर्तत
 इति परि—आवर्तते । 'शुनश्शेषम् । आजीगतिम् ।
 वरुणः । अगृह्णात् । सः । एताम् । वारुणीम् ।

र्तते । दक्षिणेत्यादि । गतम् । आत्मनः शरीरस्य वीर्यावत्तरः अ-
 तिशयेन वीर्यवान् । छान्दसं दीर्घत्वम् । अथो अपि च
 आदित्यस्यैवावृतं पर्यावृत्तिं अनु लक्ष्यकृत्य पर्यावर्तते । ननु अ-
 प्रदक्षिणमेव आदित्यो गच्छति—तथा हि, अश्विन्यां दृष्टो भग-
 वान् कतिपयदिवसव्यतिक्रमे भरण्यामुपलभ्यते, ततः कृत्तिकासु. सत्यं,
 इदं तु ध्रुवा धारात् हात्*(?) क्षिप्रं ज्योतिश्चक्रं प्रदक्षिणं भ्रमति ।
 तत्रस्थोऽयमपि भगवान् आराधनवशेन प्रदक्षिणं पर्यावर्तमानो लौ-
 किकैः अभिमन्यते । तदभिप्रायमिदं ब्राह्मणमिति ॥

‘शुनश्शेषो नामाजीगर्तपुत्रः । वारुणीं ‘उदुत्तमम्’† इत्येतां

या वै स आत्मानं वरुणपाशादमु-
 श्वदरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां
 प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुण पाशंम-
 स्मदित्याहात्मानमेवैतया ॥ ३ ॥
 वरुणपाशान्मुञ्चत्या त्वाऽहार्षमि-
 त्याहा ह्येनं हरति ध्रुवस्तिष्ठाविचा-
 चलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै विशस्त्वा
 सर्वा वाञ्छन्तिवत्याह विशैवेन स-

अपश्यत् । तया । वै । सः । आत्मानम् । वरुणपा-
 शादिति वरुण-पाशात् । अमुञ्चत् । वरुणः । वै ।
 एतम् । गृह्णाति । यः । उखाम् । प्रतिमुञ्चत इति प्र-
 ति-मुञ्चते । उदिति । उदुत्तममित्युत्-तमम् । वरु-
 ण । पाशम् । अस्मत् । इति । आह । आत्मानम् ।
 एव । एतया ॥ ३ ॥ वरुणपाशादिति वरुण-पा-
 शात् । मुञ्चति । एति । त्वा । अहार्षम् । इति ।
 आह । एति । हि । एनम् । हरति । ध्रुवः । तिष्ठ ।
 अविचाचलिरित्यावि-चाचलिः । इति । आह । प्र-
 तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । विशः । त्वा । सर्वाः ।

अपश्यत् । तेन स एवास्य ऋषिः । अनया अस्य शिष्यपाशं
 मुञ्चते । शुनश्शेपस्य वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्

मर्धयत्यस्मिन्नाष्टूमर्धिश्रयेत्याह रा-
ष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकर्यं कामयेत रा-
ष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्वा-
ष्ट्रमेव भवति ॥ ४ ॥ अग्रे बृहन्नुष-
सामूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं
समानानां करोति निर्जग्मिवान्त-
मस इत्याह तम एवास्मादप हन्ति
ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवा-

वाञ्छन्तु । इति । आह । विशा । एव । एनम् । स-
मिति । अर्धयति । अस्मिन् । राष्ट्रम् । अधीति । श्र-
य । इति । आह । राष्ट्रम् । एव । अस्मिन् । ध्रुवम् ।
अकः । यम् । कामयेत । राष्ट्रम् । स्यात् । इति ।
तम् । मनसा । ध्यायेत् । राष्ट्रम् । एव । भवति ॥
४ ॥ अग्रे । बृहन् । उषसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् ।
इति । आह । अग्रम् । एव । एनम् । समानानाम् ।
करोति । निर्जग्मिवानिति निः-जग्मिवान् । तम-
सः । इति । आह । तमः । एव । अस्मात् । अपेति ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । आत्वाऽहर्षमिति । द्वाभ्यामेनं हरति । ध्रुवमक-
रिति । ध्रुवं अचलितं करोति । छान्दसो लुङ् । ' मन्त्रे

स्मिन्दधाति चतसृभिस्सादयति च-
 त्वारि छन्दाऽसि छन्दोभिरेवाति-
 च्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छ-
 न्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनः स-
 मानानां करोति सदती ॥ ५ ॥ भु-

हन्ति । ज्योतिषा । एति । अगात् । इति । आह ।
 ज्योतिः । एव । अस्मिन् । दधाति । ^५चतसृभिरिति
 चतसृ-भिः । सादयति । चत्वारि । छन्दाऽसि ।
 छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । अतिच्छन्दसे-
 त्यति-छन्दसा । उत्तमयेत्युत्-तमया । वर्ष्म ।
 वै । एषा । छन्दसाम् । यत् । अतिच्छन्दा इत्य-
 ति-छन्दाः । वर्ष्म । एव । एनम् । समानानाम् ।
 करोति । सदतीति सत्-वती ॥ ५ ॥ भवति ।
 सत्त्वमिति सत्-त्वम् । एव । एनम् । गमयति ।

घस ' इति च्छेर्लुक् । ध्रुवत्वं राष्ट्रस्य नित्यसंबन्धः । नित्यं राष्ट्रं
 स्यादिति यावत् । अग्रमधिप्रधानम् । गतमन्यत् ॥

^५चतसृभिरिति ॥ अन्तर्वेद्येनमासादयति । छन्दोभिरेवेति ।
 सादयतीत्येव । अतिच्छन्दसोत्तमयेति । सादयतीत्येव । 'हंसशु-
 चिषत्' * इति जगती अतिच्छन्दाः । उत्तमशब्द उञ्छादिः । वर्ष्म

व॒ति स॒त्त्वमे॒वैनं॑ गमयति वा॒त्सप्रे-
 णो॒प तिष्ठ॑त ए॒तेन॑ वै व॒त्सप्री॑र्भा-
 ल॒न्दनो॑ऽग्नेः प्रि॒यं धामा॑वा॒रुन्धा॒ग्ने-
 रे॒वैतेन॑ प्रि॒यं धामा॑व॒ रुन्ध॑ ए॒काद॒शं
 भ॒वत्येक॑धै॒व यज॑माने वी॒र्यं॑ द॒धाति॑
 स्तोमे॑न॒ वै दे॒वा अ॒स्मिन्लो॒क आ॑र्धु-

⁶वा॒त्सप्रे॑णेति॑ वा॒त्स-प्रे॑ण । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठते॑ । ए॒ते-
 न॑ । वै । व॒त्सप्री॑रिति॑ व॒त्स-प्रीः॑ । भाल॒न्दनः॑ ।
 अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् । धामं॑ । अ॒वेति॑ । अ॒रुन्ध॑ । अ॒ग्नेः ।
 ए॒व । ए॒तेन॑ । प्रि॒यम् । धामं॑ । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे ।
 ए॒काद॒शम् । भ॒वति॑ । ए॒कधे॑त्ये॒क-धा॑ । ए॒व । य-
 ज॑माने । वी॒र्यम्॑ । द॒धाति॑ । स्तोमे॑न । वै । दे॒वाः ।
 अ॒स्मिन् । लो॒के । आ॒र्धुव॑न् । छ॒न्दो॑भि॒रिति॑ छ-
 न्दः-भिः॑ । अ॒मुष्मि॑न् । स्तोम॑स्य । इ॒व । खलु॑ ।

उच्छ्रायः । सद्धती सच्छब्दवती उत्तमा भवति । भूम्नि
 वतुप् ॥

⁶वा॒त्सप्रे॑णेति ॥ 'दिवस्परि' * इत्येकादशर्चं सूक्तं वा॒त्सप्र॑म् ।
 तेन उख्यं प्रातरग्निमुपतिष्ठते । अथास्य वा॒त्सप्र॑त्वं निर्वक्ति—ए॒तेन
 वा इत्यादि । व॒त्सप्री॑र्नाम भल॒न्दन॑स्य पु॒त्रः । शि॒वाद्य॑णन्तः ।
 ए॒काद॒शर्चः॑ परिमाणमस्येति स्तोमे ङविधिः । किमस्य स्तोमस्य स्तो-

वृ॒ज्छन्द्दो॑भि॒रमु॒ष्मिन्ध॒स्तोम॑स्येव॒ ख-
लु॒ वा ए॒तद्रूपं॑ यद्वा॒त्सप्रं॑ यद्वा॒त्स-
प्रे॒णोप॑तिष्ठते ॥ ६ ॥ इ॒ममे॒व तेन॑
लो॒कम॒भि ज॑यति॒ यद्वि॑ष्णु॒क्रमा॑न्क्र-
म॑तेऽमु॒मेव॑ तै॒र्लो॒कम॒भि ज॑यति पू॒-
र्वे॒द्युः प्र॑ क्रा॒मत्यु॑त्तरे॒द्युरु॑प॒ तिष्ठ॑ते त-

वै । ए॒तत् । रू॒पम् । यत् । वा॒त्सप्र॑मिति॒ वात्स-
प्रम् । यत् । वा॒त्सप्रे॑णेति॒ वात्स-प्रे॑ण । उ॒प॒तिष्ठ॑त॒
इत्यु॑प-तिष्ठते ॥ ६ ॥ इ॒मम् । ए॒व । तेन॑ । लो॒-
कम् । अ॒भीति॑ । ज॒यति॑ । यत् । वि॒ष्णुक्र॑मानिति॒
वि॒ष्णु-क्र॑मान् । क्रम॑ते । अ॒मुम् । ए॒व । तैः ।
लो॒कम् । अ॒भीति॑ । ज॒यति॑ । 'पूर्वे॒द्युः । प्रेति॑ ।
क्रा॒मति॑ । उ॒त्तरे॒द्युः । उपेति॑ । तिष्ठ॑ते । तस्मा॑त् ।

मत्वं यदाह—स्तोमेन वा इति । एकधैवेति । एकस्तोमत्वादेका-
दशानाम् ॥

'पूर्वेद्युरिति ॥ पूर्वस्मिन् अहनि प्रक्रामति विष्णुक्रमान् क्रा-
मति । उत्तरेऽद्युः उत्तरेऽहनि उपतिष्ठते वात्सप्रेण । 'सद्यः
परुत्' इत्यादौ द्वे एते निपात्येते । तस्मादित्यादि । गतम् । अ-
लब्धस्य लाभो योगः, लब्धस्य पालनं क्षेमः । काश्चित्प्रजाः
योगः श्रेयानिति मन्यन्ते या आर्जनशीला बहुव्ययाः । का-
श्चित् क्षेम एव श्रेयानिति मन्यन्ते या आर्जनशीला व्ययभीरवः ।

स्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः क्षे-
मेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्ये-
शे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्य-
ति मुष्टी करोति वाचं यच्छति य-
ज्ञस्य धृत्यै ॥ ७ ॥

योगे । अन्यासाम् । प्रजानामिति प्र-जानाम् ।
मनः । क्षेमे । अन्यासाम् । तस्मात् । यायावरः ।
क्षेम्यस्य । ईशे । तस्मात् । यायावरः । क्षेम्यम् ।
अध्यवस्यतीत्यधि-अवस्यति । ^८मुष्टी इति । क-
रोति । वाचम् । यच्छति । यज्ञस्य । धृत्यै ॥ ७ ॥

सृष्टोऽभ्येतया भवति सद्धत्युपतिष्ठते द्विच-
त्वारिंशच्च ॥ १ ॥

क्षेमेऽन्यासामिति । प्रजानां मन इत्येव । क्रमेणोपस्थानवैलक्ष-
ण्यहेतुकं प्रजानां मनः मनोवैलक्षण्यमिति । तस्मात् यायावरः यानशीलः
यजमानः क्षेम्यस्य ईशे ईष्टे न योगमर्हति । 'यश्च यडः' इति
वरच् । 'स्व औत्यक्षेम्य स्येश' (?) इत्यादिना स्वार्थे क्षेमशब्दाद्यः ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति ईष्ट इत्यत्र तलोपः । यस्मात् एवं
यायावरः क्षेममेवार्हति तस्मादेव यायावरः क्षेममेव कर्तुमध्य-
वस्यति न योगमितीत्याह । एवमत्र प्रयाणं कर्तव्यमिति सू-
चितं भवति ॥

^८मुष्टीत्यादि ॥ प्रकृतिवत् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये प्रथमोनुवाकः.

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा
 अन्नपतिस्स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-
 त्यनमीवस्य शुष्मिण इत्याहायक्ष्म-
 स्येति वावैतदाह प्र प्रदातारं ता-
 रिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद
 इत्याहाशिषमेवैतामा शास्त उदु त्वा

¹अन्नपत् इत्यन्न-पते । अन्नस्य । नः । देहि ।
 इति । आह । अग्निः । वै । अन्नपतिरित्यन्न-पतिः ।
 सः । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अ-
 नमीवस्य । शुष्मिणः । इति । आह । अयक्ष्म-
 स्य । इति । वाव । एतत् । आह । प्रेति । प्रदा-
 तारमिति प्र-दातारम् । तारिषः । ऊर्जम् । नः ।
 धेहि । द्विपद इति द्वि-पदे । चतुष्पद इति चतुः-
 पदे । इति । आह । आशिषमित्या-शिषम् । ए-
 व । एताम् । एति । शास्ते । ²उदिति । उ । त्वा ।
 विश्वे । देवाः । इति । आह । प्राणा इति प्र-अ-

¹पूर्वेद्युरेवास्मै अन्नवतीं समिधमभ्यादधाति जपति वा—अन्न-
 पतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ अयक्ष्मस्येति । अनमीवशब्दस्य व्या-
 ख्या । आशिषमिति । प्रदातारं यजमानं प्रतारिषः वर्धय अस्मा-
 कं द्विपदे चतुष्पदे च ऊर्जं धेहि इतीयमाशीः ॥

²उदु त्वेति ॥ उरुयमुद्यच्छते । (यानामहे) । चित्तायेति । अभि-

विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे
 देवाः ॥ ८ ॥ प्राणैरेवैनमुद्यच्छतेऽ-
 ग्रे भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा ए-
 वैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं स-
 मर्धयति चतसृभिरा सादयति च-
 त्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवाति-
 च्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छ-
 न्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं स-

नाः । वै । विश्वे । देवाः ॥ ८ ॥ प्राणैरिति प्र-
 अनैः । एव । एनम् । उदिति । यच्छते । अग्ने ।
 भरन्तु । चित्तिभिरिति चित्ति-भिः । इति । आह ।
 यस्मै । एव । एनम् । चित्तायं । उद्यच्छत इत्युत्त-
 यच्छते । तेन । एव । एनम् । समिति । अर्धय-
 ति । चतसृभिरिति चतसृ-भिः । एति । सादय-
 ति । चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-
 भिः । एव । अतिच्छन्दसेत्यति-छन्दसा । उत्तम-
 येत्युत्त-तमया । वर्ष्मै । वै । एषा । छन्दसाम् ।

प्रेतार्थाय । चतसृभिः इति । प्रयातुकामोऽयं 'सीद त्वं मातुः' *
 इत्यादिभिश्चतसृभिः प्रथमानुवाकाम्नाताभिः द्वीपे शकटे प्रउगे

मानानां करोति सद्वती भवति सत्त्व-
मेवैनं गमयति प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् ॥

१॥ याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन्दधा-
ति तनुवा वा एष हिनस्ति यं हि-
नस्ति मा हिंसीस्तनुवा प्रजा इ-
त्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति र-
क्षांसि वा एतद्यज्ञं संचन्ते यदनं

यत् । अतिच्छन्दा इत्यति-छन्दाः । वर्ष्म । एव ।
एनम् । समानानाम् । करोति । सद्वतीति सत्-
वती । भवति । सत्त्वमिति सत्-त्वम् । एव । ए-
नम् । गमयति । प्रेति । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान्
॥ १ ॥ याहि । इति । आह । ज्योतिः । एव । अ-
स्मिन् । दधाति । तनुवा । वै । एषः । हिनस्ति ।
यम् । हिनस्ति । मा । हिंसीः । तनुवा । प्रजा
इति प्र-जाः । इति । आह । प्रजाभ्य इति प्र-
जाम्यः । एव । एनम् । शमयति । ^३रक्षांसि ।
वै । एतत् । यज्ञम् । संचन्ते । यत् । अनः । उ-

उख्यमासादयति । चत्वारित्यादि । गतम्* । प्रेदग्ने इति । प्रयाण-
मन्त्रः । तनुवेत्यादि । गतम् ॥

^३रक्षांसित्यादि ॥ संचन्ते सेचन्ते । उत्सर्जति शब्दं करोति ।

उ॒त्स॒र्ज॒त्य॒क्र॒न्द॒दित्य॒न्वा॒ह॒ रक्ष॑साम-
 प॑ह॒त्या॒ अन॑सा॒ वह॑न्त्यप॑चितिमे॒वा-
 स्मि॑न्दधाति॒ तस्मा॑दन॒स्वी च॑ र॒थी
 चा॑ति॒थीना॒मप॑चिततमौ ॥१०॥ अ-
 प॑चितिमान्भवति॒ य ए॒वं वेद॑ स॒मि-
 धा॑ऽग्निं दु॒वस्य॑तेति॒ घृ॒तानु॑षि॒क्तामव॑-
 सि॒ते स॒मिध॒मा द॑धाति॒ यथा॑ऽति॒थ-

त्स॒र्ज॒तीत्यु॑त्-स॒र्ज॒ति । अ॒क्र॒न्द॒त् । इति॑ । अ॒न्वि-
 ति॑ । आ॒ह॒ । रक्ष॑साम् । अप॑ह॒त्या इत्य॑प-ह॒त्यै ।
 अन॑सा । वह॑न्ति । अप॑चितिमि॒त्यप॑-चि॒तिम् ।
 ए॒व । अ॒स्मिन् । द॒धाति॑ । तस्मा॑त् । अ॒न॒स्वी ।
 च॒ । र॒थी । च॒ । अ॒ति॒थीना॑म् । अप॑चिततमा॒वि-
 त्य॑प॑चित-तमौ ॥ १० ॥ अप॑चितिमा॒नित्य॑प॑चिति-
 मा॒न् । भ॒वति॑ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । स॒मिधे॑ति
 सं-इ॒धा । अ॒ग्निम् । दु॒वस्य॑त् । इति॑ । घृ॒तानु॑षि-
 क्तामि॑ति॒ घृ॒त-अ॒नु॑षि॒क्ताम् । अव॑सित॒ इत्य॑व-सि॒-
 ते । स॒मिध॒मिति॑ सं-इ॒धम् । एति॑ । द॒धाति॑ । य-

तस्मात्प्रयाणकाले अक्षशब्दे सति 'अक्रन्ददग्निः'* इति पुरस्तादाम्ना-
 तामृचमाह । अनसेत्यादि । अपचितिः पूजा । घृतानुषिक्तामि-

यु आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रिय-
 ते तादृगेव तद्गायत्रिया ब्राह्मणस्य
 गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्य-
 स्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म
 प्र वेशयत्यप्सु योनिर्वा अग्निस्स्वा-
 मेवैनं योनिं गमयति तिसृभिः प्र
 था । अतिथये । आगतायेत्या-गताय । सर्पिष्वत् ।
 आतिथ्यम् । क्रियते । तादृक् । एव । तत् । गाय-
 त्रिया । ब्राह्मणस्य । गायत्रः । हि । ब्राह्मणः । त्रि-
 ष्टुभा । राजन्यस्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । अ-
 प्स्वित्यप्-सु । भस्म । प्रेति । वेशयति । अप्सु यो-
 निरित्यप्सु-योनिः । वै । अग्निः । स्वाम् । एव । ए-
 नम् । योनिम् । गमयति । 'तिसृभिरिति तिसृ-

ति । घृतेन अनुषिक्तां समिधमवसिते प्रयाणे आदधाति । यथेत्यादि ।
 गतम् । 'समिधाऽग्निम्'* इति गायत्री । 'प्र प्रायम्'* इति
 त्रिष्टुप् । अप्स्वित्यादि । भस्म चेति वर्तते । अप्सु प्रवेशयति ।
 अप्सु योनिरस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । 'अपो योनि
 यन्मतुषु' इति सप्तम्या अलुक् ॥

'तिसृभिरिति ॥ 'आपो देवीः प्रति गृहीत'* इत्यादिभिः । परा वा
 इत्यादि । परावपति विनाशयति । ज्योतिष्मतीभ्यां 'प्रसद्य'*

वे॒शयति॑ त्रिवृ॒द्वै॥११॥ अ॒ग्नि॒र्या॒वा॒ने-
वा॒ग्नि॒स्तं प्र॑ति॒ष्ठां ग॑मयति॒ परा॒ वा ए-
षोऽ॒ग्निं व॑पति॒ योऽ॒प्सु भ॑स्मं प्रवे॒शय॑-
ति॒ ज्योति॑ष्मती॒भ्याम॑व॒ दधा॑ति॒ ज्यो-
ति॑रे॒वास्मि॑न्दधाति॒ द्वाभ्यां॑ प्र॒ति॒ष्ठित्यै॑
परा॒ वा ए॒ष प्र॒जां प॒शून् व॑पति॒
योऽ॒प्सु भ॑स्मं प्रवे॒शय॑ति॒ पुन॑रु॒र्जा

भिः । प्रेति । वे॒शयति॑ । त्रिवृ॒दिति॑ त्रि-वृत् । वै ॥
॥ ११ ॥ अ॒ग्निः । या॒वान् । ए॒व । अ॒ग्निः । तम् ।
प्र॒ति॒ष्ठामि॑ति॒ प्रति-स्थाम् । ग॒मय॑ति॒ परे॑ति । वै ।
ए॒षः । अ॒ग्निम् । व॑पति॒ यः । अ॒प्स्वित्य॑प्-सु । भ-
स्मं । प्र॒वे॒शय॑तीति॒ प्र-वे॒शय॑ति । ज्योति॑ष्मती-
भ्याम् । अवे॑ति । द॒धाति॑ । ज्योति॑ः । ए॒व । अ-
स्मिन् । द॒धाति॑ । द्वाभ्या॑म् । प्र॒ति॒ष्ठित्या॑ इति॒ प्रति-
स्थि॑त्यै । परे॑ति । वै । ए॒षः । प्र॒जामि॑ति॒ प्र-जा॑म् ।
प॒शून् । व॑पति॒ यः । अ॒प्स्वित्य॑प्-सु । भ॑स्मं ।
प्र॒वे॒शय॑तीति॒ प्र-वे॒शय॑ति । पुनः॑ । ऊ॒र्जा । स॒ह ।
र॒ज्या । इति॑ । पुनः॑ । उ॒दैतीत्यु॑त्-एति॑ । प्र॒जा-

इत्याभ्यां द्वाभ्यामवदधातीत्येव । परा वा इत्यादि । गतम् । 'पुन-

सह रय्येति पुनरुदैति प्रजामेव प-
 शूनात्मन्धत्ते पुनस्त्वाऽऽदित्याः॥१२
 रुद्रा वसंवस्समिन्धतामित्याहैता वा
 एतं देवता अग्रे समैन्धत ताभिरे-
 वैनः समिन्धे बोधा स बोधीत्युप-
 तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा प्र-
 जाः प्र बुध्यन्ते यथास्थानमुप ति-

मिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आत्मन् । धत्ते ।
^५पुनः । त्वा । आदित्याः ॥ १२ ॥ रुद्राः । वसंवः ।
 समिति । इन्धताम् । इति । आह । एताः । वै ।
 एतम् । देवताः । अग्रे । समिति । ऐन्धत । ता-
 भिः । एव । एनम् । समिति । इन्धे । बोध । सः ।
 बोधि । इति । उपेति । तिष्ठते । बोधयति । एव ।
 एनम् । तस्मात् । सुप्त्वा । प्रजा इति प्र-जाः ।
 प्रेति । बुध्यन्ते । यथास्थानमिति यथा-स्थानम् ।

रूजा नि वर्तस्व* 'सह रय्या नि वर्तस्व'* इति द्वाभ्यां अद्भ्यः
 पुनरागच्छति पुनरोप्तात् पुनराहत्य आत्मनि स्थापयति ॥

^५अथ उख्यस्य उपसमिन्धनम्—पुनस्त्वेति ॥ अथ 'बोधा नो
 अस्य'* 'स बोधि सूरिः'* ति द्वाभ्यामुपतिष्ठते । यथास्थानमिति ।

षुते तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरे-
त्योप तिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

यावन्ती वै पृथिवी तस्यै यम आ-
धिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवय-

उपेति । तिष्ठते । तस्मात् । यथास्थानमिति य-
था-स्थानम् । पशवः । पुनः । एतेत्या-इत्य ।
उपेति । तिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

वै विश्वे देवा ज्योतिष्मानपचिततमौ त्रिवृ-
द्वा आदित्या द्विचत्वारिंशच्च ॥२॥

^१यावन्ती । वै । पृथिवी । तस्यै । यमः । आ-
धिपत्यमित्याधि-पत्यम् । परीति । इयाय । यः ।
वै । यमम् । देवयजनमिति देव-यजनम् । अ-

यथाहृतं परिहृत्य पुनर्यजमानायतने तिष्ठन्नुपतिष्ठते । तस्मात् पु-
नरागत्य पशवो यथास्थानमुपतिष्ठन्ते । तिष्ठतेः 'अकर्मकाच्च'
इत्यात्मनेपदम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये द्वितीयोनुवाकः.

^१यावती वा इत्यादि ॥ 'अपेत वीत'* इति देवयजना-
ध्यवसानमन्त्रः । यममिति । 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् ॥

ज॒न॒म॒स्या अ॒निर्या॒च्याग्निं चि॒नु॒ते
 य॒मायै॒न॒ꣳ स चि॒नु॒तेऽपे॒तेत्य॒ध्यव॑सा-
 ययति य॒ममे॒व दे॒वय॑ज॒नम॒स्यै नि-
 र्या॒च्यात्म॑नेऽग्निं चि॒नु॒त इ॒ष्वग्रे॑ण
 वा अ॒स्या अना॑मृतमिच्छन्तो ना-
 वि॒न्द॒न्ते दे॒वा ए॒तद्य॑जु॒रप॑श्यन्पे॒तेति॑
 यदे॒तेना॑ध्यवसाययति ॥ १४ ॥ अ-

स्याः । अ॒निर्या॒च्येत्यनिः—या॒च्य । अ॒ग्निम् । चि॒नु॒-
 ते । य॒मायै॑ । ए॒नम् । सः । चि॒नु॒ते । अ॒पेति॑ । इ-
 त् । इति॑ । अ॒ध्यव॑साययतीत्य॑धि—अव॑साययति ।
 य॒मम् । ए॒व । दे॒वय॑ज॒नमि॑ति दे॒व—य॑ज॒नम् । अ-
 स्यै । नि॒र्या॒च्येति॑ निः—या॒च्य । आ॒त्मने॑ । अ॒ग्निम् ।
 चि॒नु॒ते । ^२इ॒ष्वग्रे॑णेती॒षु—अ॒ग्रेण॑ । वै । अ॒स्याः ।
 अना॑मृतमित्य॒ना—मृ॒तम् । इच्छ॑न्तः । न । अ॒वि-
 न्द॒न् । ते । दे॒वाः । ए॒तत् । य॑जुः । अ॒प॒श्यन् ।
 अ॒पेति॑ । इ॒त् । इति॑ । यत् । ए॒तेन॑ । अ॒ध्यव॑साय-
 यतीत्य॑धि—अ॒व॒साय॑यति ॥ १४ ॥ अना॑मृत इत्य-

^२इष्वग्रेणेति ॥ इष्वग्रमात्रया अस्याः सम्बन्धिनं एकदेशं अ-
 नामृतं अमृतैरपि रहितमिच्छन्तः अन्विच्छन्तोऽपि नाविन्दन् नाल-

नामृत एवाग्निं चिनुत उद्धन्ति य-
 देवास्यां अमेध्यं तदपं हन्त्यपोऽवो-
 क्षति शान्त्यै सिकता नि वपत्येत-
 द्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊषान्नि वपति
 पुष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्या-
 मेव प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञानं

ना-मृते । एव । अग्निम् । चिनुते । ^३उदिति । ह-
 न्ति । यत् । एव । अस्याः । अमेध्यम् । तत् । अ-
 पेति । हन्ति । अपः । अवेति । उक्षति । शान्त्यै ।
 सिकताः । नीति । वपति । एतत् । वै । अग्नेः । वै-
 श्वानरस्य । रूपम् । रूपेण । एव । वैश्वानरम् । अ-
 वेति । रुन्धे । ऊषान् । नीति । वपति । पुष्टिः । वै ।
 एषा । प्रजननमिति प्र-जननम् । यत् । ऊषाः ।
 पुष्ट्याम् । एव । प्रजनन इति प्र-जनने । अग्निम् ।

भन्त । अनामृत एवेति । प्रेतानामृतप [मृतादप] सारितत्वात् ॥

^३उद्धन्तीत्यादि ॥ गतम् । सिकतादयः सम्भारा गार्हपत्यायतने
 निवसव्याः । पुष्टिर्वा इत्यादि । पुष्टिहेतवः प्रजननहेतवश्चोषाः,
 तादृशे प्रदेशे अग्निश्चितो भवति तेषां निवपनेन । अथो अपिच ।

ए॒व सं॒ज्ञान॒ञ्छु ह्येतत् ॥ १५ ॥ प॒-
 शूनां यदूषा द्यावापृथि॒वी स॒हास्तां
 ते वि॒यती अ॒ब्रूता॒मस्त्वे॒व नौ स॒ह
 य॒ज्ञिय॒मिति॒ यद॒मुष्यां य॒ज्ञिय॒मा-
 सीत्तद॒स्याम॑दधात् ऊ॒षा अभ॒वन्
 यद॒स्या य॒ज्ञिय॒मासीत्तद॒मुष्या॑मद-

चि॒नुते । अथो इति । सं॒ज्ञान इति सं-ज्ञाने । ए॒व ।
 सं॒ज्ञान॒मिति॒ सं-ज्ञान॑म् । हि । ए॒तत् ॥ १५ ॥ प॒-
 शूना॑म् । यत् । ऊ॒षाः । 'द्यावापृथि॒वी इति॒ द्यावा-
 पृथि॒वी । स॒ह । आ॒स्ताम् । ते इति । वि॒यती इति
 वि-य॒ती । अ॒ब्रूता॑म् । अस्तु । ए॒व । नौ । स॒ह ।
 य॒ज्ञिय॑म् । इति । यत् । अ॒मुष्याः । य॒ज्ञिय॑म् ।
 आसी॑त् । तत् । अ॒स्याम् । अ॒दधा॑त् । ते । ऊ॒-
 षाः । अ॒भ॒वन् । यत् । अ॒स्याः । य॒ज्ञिय॑म् । आ-

संज्ञान एवेति । अग्निं चिनुत इत्येव । सम्यक् ज्ञायन्ते पशवो
 यैः तादृशा ऊषाः ॥

‘द्यावापृथिवी इत्यादि ॥ वियती वियत्यौ विगच्छन्त्यौ । ‘वा छन्दसि’
 इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘शतुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् ।
 ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति द्यावापृथिवीशब्द आद्युदात्तः । अस्त्वेवे-
 ति । नौ आवयोः यद्यज्ञियं यज्ञार्हं रूपं तत्सहैवास्त्विति वि-

धा॒त्तद॒दश्च॒न्द्रम॑सि कृ॒ष्णमू॑षा॒न्निव॒-
 प॑न्नदो ध्या॒येद्द्यावा॑पृ॒थिव्यो॑रेव यु॒-
 ज्ञिये॒ऽग्निं चि॑नुते॒ऽयं॑ सो अ॒ग्निरि॒-
 ति॑ वि॒श्वामि॑त्रस्य ॥ १६ ॥ सू॒क्तं
 भ॑वत्ये॒तेन॒ वै वि॒श्वामि॑त्रो॒ऽग्नेः प्रि॒यं
 धा॒मावा॑रुन्धा॒ग्नेरे॒वैतेन॑ प्रि॒यं धा॒माव॑
 रुन्धे॒ छन्दो॑भि॒र्वै दे॒वास्सु॑व॒र्गं लो॒क-

सीत् । तत् । अ॒मुष्या॑म् । अ॒द॒धात् । तत् । अ॒-
 दः । च॒न्द्रम॑सि । कृ॒ष्णम् । ऊ॒षान् । नि॒वप॑न्निति
 नि-वपन् । अ॒दः । ध्या॒येत् । द्यावा॑पृ॒थिव्यो॑रिति
 द्यावा॑-पृ॒थिव्योः । ए॒व । यु॒ज्ञिये॑ । अ॒ग्निम् । चि॒नु॒-
 ते । ^५अ॒यम् । सः । अ॒ग्निः । इति॑ । वि॒श्वामि॑त्र-
 स्येति॑ वि॒श्व-मि॒त्रस्य॑ ॥ १६ ॥ सू॒क्तमि॑ति सु-उ॒-
 क्तम् । भ॒वति॑ । ए॒तेन॑ । वै । वि॒श्वामि॑त्र इति॑ वि॒-
 श्व-मि॒त्रः । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् । धाम॑ । अ॒वेति॑ । अ॒-
 रुन्ध॑ । अ॒ग्नेः । ए॒व । ए॒तेन॑ । प्रि॒यम् । धाम॑ ।

श्लेषारम्भे अब्रूताम् । यदित्यादि । गतम् । अदो ध्यायेदिति । यददः
 चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति ॥

^५अयं स इत्यादि ॥ एतद्विश्वामित्रस्य सूक्तं षडृचम् । आ-
 द्याभिः चतसृभिः गार्हपत्यचितौ चतस्रः प्राचीर्याः पुनरिष्टकाः

मा॒य॒श्च॒त॒स्रः प्रा॒चीरु॒पं द॒धाति च॒त्वा-
 रि॒ छन्दा॑ऽसि॒ छन्दो॑भिरे॒व तद्यज॑-
 मान॒स्सुव॑र्गं लो॒कमे॑ति॒ तेषा॑ऽसुव॑र्गं
 लो॒कं य॒तां दि॒शस्स॑म॒वली॑यन्त॒ ते द्वे
 पु॒रस्ता॑थ्स॒मीची॒ उपा॑दधत॒ द्वे॥१७॥
 प॒श्चाथ्स॒मीची॒ ताभि॑र्वै ते दि॒शोऽ-

अवे॑ति । रु॒न्धे । छन्दा॑भिरिति॒ छन्दः॑-भिः । वै ।
 दे॒वाः । सुव॑र्गमिति॒ सुवः॑-गम् । लो॒कम् । आ॒य॒न् ।
 च॒त॒स्रः । प्रा॒चीः । उ॒पेति॑ । द॒धाति॑ । च॒त्वारि॑ ।
 छन्दा॑ऽसि । छन्दा॑भिरिति॒ छन्दः॑-भिः । ए॒व ।
 तत् । यज॑मानः । सुव॑र्गमिति॒ सुवः॑-गम् । लो॒-
 कम् । ए॒ति । ^६तेषा॑म् । सुव॑र्गमिति॒ सुवः॑-गम् ।
 लो॒कम् । य॒ताम् । दि॒शः । स॒मिति॑ । अ॒वली॑यन्त॒ ।
 ते । द्वे इति॑ । पु॒रस्ता॑त् । स॒मीची॒ इति॑ । उ॒पेति॑ ।
 अ॒द॒धत॑ । द्वे इति॑ ॥ १७ ॥ प॒श्चात् । स॒मीची॒ इति॑ ।
 ताभिः॑ । वै । ते । दि॒शः । अ॒दृ॒हन् । यत् । द्वे

प्रतिमन्त्रमुपदधाति । 'मित्रे चर्षो' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । अन्तो-
 दात्तत्वं च । चतुस्सङ्ख्यानवयाच्छन्दोलाभः ॥

^६तेषामिति ॥ देवानां यतां गच्छताम् । 'शतुरनुमः' इति विभ-
 क्तेरुदात्तत्वम् । समवलीयन्त, वली विशरणे । त इति । देवाः पुरस्तात्

दृ२हन् यद्दे पुरस्तात्समीचीं उप-
 दधाति द्वे पश्चात्समीचीं दिशां वि-
 धृत्या अथो पशवो वै छन्दांसि
 पशूनेवास्मै समीचीं दधात्यष्टावुप
 दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रीग्नि-
 र्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुप दधा-
 त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री सुवर्गं

इति । पुरस्तात् । समीची इति । उपदधातीत्युप-
 दधाति । द्वे इति । पश्चात् । समीची इति । दि-
 शाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै । अथो इति । प-
 शवः । वै । छन्दांसि । पशून् । एव । अस्मै ।
 समीचः । दधाति । अष्टौ । उपेति । दधाति ।
 अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री । गायत्रः । अ-
 ग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तम् । चिनुते ।
 अष्टौ । उपेति । दधाति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा ।
 गायत्री । गायत्री । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-

पूर्वस्यां दिशि द्वे इष्टके सङ्गते दक्षिणामुत्तरां चोपादधत 'चि-
 दसि, परिचिदसि'* इत्याभ्याम् । ताभिः इष्टकाभिः । अथो
 अपि च । चतुस्सङ्ख्यानवयात् पश्चात्तु [पशुसाधन] छन्दोलाभः ॥

⁷अष्टावित्यादि ॥ गतम् । अङ्गसेति । ऋजुना मार्गेण ॥

लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य
॥ १८ ॥ प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकं-
पृणा उप दधात्येकविंशतिस्सं प-
द्यन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रति-
ष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्र-
तिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति

कम् । अञ्जसा । वेद । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य ।
लोकस्य ॥ १८ ॥ प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै । ^८त्र-
योदशेति त्रयः-दश । लोकंपृणा इति लोकं-
पृणाः । उपेति । दधाति । एकविंशतिरित्येक-
विंशतिः । समिति । पद्यन्ते । प्रतिष्ठेति प्रति-
स्था । वै । एकविंश इत्येक-विंशः । प्रतिष्ठे-
ति प्रति-स्था । गार्हपत्य इति गार्ह-पत्यः । ए-
कविंशस्येत्येक-विंशस्य । एव । प्रतिष्ठामिति

^८त्रयोदशेति ॥ इमावष्टौ एका चितिः । त्रयोदशभिः लोकं-
पृणाभिः प्रदक्षिणं चिनोति 'लोकं पृण'* इत्यनया । लोकं
स्थानं अन्याभिः अनाक्रान्तमवकाशं पृणति पूरयतीति लोकं-
पृणा । इगुपधलक्षणः कः । छान्दसो द्वितीयाया अलुक् ।
'लोकस्य पृणो मुम्बक्तव्यः' इति मुम् । त्रयश्च दश च त्र-
योदश । 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकविंशति-

प्रत्यग्निं चिक्रयानस्तिष्ठति य एवं वेद
 पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः
 पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशवो यज्ञमेव
 पशून् रुन्धे त्रिचितीकं चिन्वीत
 द्वितीयं चिन्वानस्त्रय इमे लोका
 एष्वेव लोकेषु ॥ १९ ॥ प्रति तिष्ठ-

प्रति—स्थाम् । गार्हपत्यमिति गार्ह—पत्यम् । अनु ।
 प्रतीति । तिष्ठति । प्रतीति । अग्निम् । चिक्रयानः ।
 तिष्ठति । यः । एवम् । वेद । 'पञ्चचितीकमिति
 पञ्च—चितीकम् । चिन्वीत । प्रथमम् । चिन्वानः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्तः । पशवः । यज्ञम् । एव ।
 पशून् । अवेति । रुन्धे । त्रिचितीकमिति त्रि—चि-
 तीकम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । त्रयः ।
 इमे । लोकाः । एषु । एव । लोकेषु ॥ १९ ॥ प्र-

रिति । प्रतिष्ठेति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । एकविंशस्य प्रति-
 ष्ठां गार्हपत्यं च अनुप्रतिष्ठितो भवति । एवं वेदिता अग्निं चि-
 तवान् प्रतिष्ठितो भवति । 'विभाषा चेः' इति लिटि कुत्वम् ॥

^१पञ्चचितीकमिति ॥ 'चितेः कपि' इति दीर्घत्वम् । पाङ्क्तो
 यज्ञ इति । धानादिपञ्चकसाध्यत्वात् । पाङ्क्तशब्द उत्सादिः ।
 एकधेति । एकेन प्रकारेण वर्तन्ते । एकवृत्तैवेति । एकधैव वृ-

त्येकचित्तीकं चिन्वीत तृतीयं चि-
न्वान एकधा वै सुवर्गो लोक एक-
वृत्तैव सुवर्गं लोकमेति पुरीषेणाभ्यु-
हति तस्मान्मा५सेनास्थि छन्नं न
दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चि-
तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युहति-

तीति । तिष्ठति । एकचित्तीकमित्येक-चित्तीकम् ।
चिन्वीत । तृतीयम् । चिन्वानः । एकधेत्येक-धा ।
वै । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । एकवृत्तैत्येक-
-वृत्ता । एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
एति । पुरीषेण । अभीति । ऊहति । तस्मात् ।
मा५सेनं । अस्थि । छन्नम् । न । दुश्चर्मेति दुः-
चर्मा । भवति । यः । एवम् । वेद । ¹⁰पञ्च । चि-
तयः । भवन्ति । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । पुरीषैः ।

ताम् । पुरीषेणेति । पुरीषया मृत्तिकया । दुश्चर्मेति । 'प-
रादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

¹⁰पञ्च चितय इत्यादि ॥ गतम् । 'झल्युपोत्तमम्' इति उपो-
त्तमस्योदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः.

दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विरा-
डन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति ति-
ष्ठति ॥ २० ॥

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्नि-
र्यश्चोखायां समितमिति चतसृ-

अभीति । ऊहति । दश । समिति । पद्यन्ते । द-
शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अ-
न्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।
एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ॥ २०

अध्यवसाययति ह्येतद्विश्वामित्रस्यादधत्
द्वे लोकस्य लोकेषु सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

¹वीति । वै । एतौ । द्विषाते इति । यः । च ।
पुरा । अग्निः । यः । च । उखायांम् । समिति । इ-
तम् । इति । चतसृभिरिति चतसृ-भिः । सम ।

¹वि वा इत्यादि ॥ पुरातनो गार्हपत्याग्निः प्रतिसमेधीयः
उर्योऽन्यः । एतौ सह न्युप्यमानौ द्विषाते । तस्मात् 'समितं'*
इति चतसृभिः संनिवपति । एतदुक्तं भवति—उर्यमध्वर्युरादत्ते ।
प्रतिसमेधनीयं प्रतिप्रस्थाता । तौ पुरस्तात् प्रत्यश्चौ गार्हपत्यचिं-
तौ अग्नी संनिवपत इति ॥

भि॒स्सं नि व॑पति च॒त्वारि॒ छन्दा॑ऽसि
 छन्दा॑ऽसि खलु॒ वा अ॒ग्नेः प्रि॒यास्त॒नूः
 प्रि॒ययै॒वैनौ॑ त॒नुवा॒ सꣳ शा॑स्ति॒ समि॑-
 त॒मित्या॑ह॒ तस्मा॑द्ब्रह्म॑णा क्ष॒त्रꣳ स-
 मे॑ति॒ यत्सं॑ न्यु॒प्य वि॒हर॑ति॒ तस्मा॑-
 द्ब्रह्म॑णा क्ष॒त्रं व्ये॑त्यु॒तुभिः॑ ॥ २१ ॥

वा ए॒तं दी॑क्षयन्ति॒ स ऋ॒तुभि॑रे॒व

नीति॑ । व॒पति॑ । ^२च॒त्वारि॑ । छन्दा॑ऽसि । छन्दा॑ऽ-
 सि । खलु॑ । वै । अ॒ग्नेः । प्रि॒या । त॒नूः । प्रि॒यया॑ ।
 ए॒व । ए॒नौ । त॒नुवा॑ । समि॑ति । शा॑स्ति । समि॑ति ।
 इ॒तम् । इति॑ । अ॒ह । तस्मा॑त् । ब्रह्म॑णा । क्ष॒त्रम् ।
 समि॑ति । ए॒ति । यत् । सं॒न्युप्ये॑ति सं-न्यु॒प्य ।
 वि॒हर॑तीति वि-हर॑ति । तस्मा॑त् । ब्रह्म॑णा । क्ष-
 त्रम् । वीति॑ । ए॒ति । ^३ऋ॒तुभि॑रित्यु॒तु-भिः॑ ॥ २१ ॥
 वै । ए॒तम् । दी॑क्षयन्ति । सः । ऋ॒तुभि॑रित्यु॒तु-भिः॑ ।

^२चत्वारीत्यादि ॥ गतम् । तस्मादिति । अग्न्योः सुसङ्ग-
 तत्वेन ब्रह्मक्षत्रयोः सुसङ्गतत्वम् । व्येतीति । संन्युप्य सह न्युप्य
 विहरणात् ब्रह्माधीनप्रकाशं पृथक्त्वेन स्थितं क्षत्रमिति ॥

^३ऋतुभिर्वा इत्यादि ॥ यथोक्तं 'षड्भिर्दीक्षयति'* इत्यादि ।

विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरी-
ष्यमित्याहर्तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तु-
भिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्या शिक्यमा द-
त्ते स्वदयत्येवैनन्नैर्ऋतीः कृष्णा-
स्तिस्त्रस्तुषपक्का भवन्ति निर्ऋत्यै

एव । विमुच्य इति वि-मुच्यः । माता । इव ।
पुत्रम् । पृथिवी । पुरीष्यम् । इति । आह । ऋतु-
भिरित्यूतु-भिः । एव । एनम् । दीक्षयित्वा । ऋ-
तुभिरित्यूतु-भिः । वीति । मुञ्चति । वैश्वानर्या ।
शिक्यम् । एति । दत्ते । स्वदयति । एव । एनत् ।
‘नैर्ऋतीरिति नैः-ऋतीः । कृष्णाः । तिस्रः ।
तुषपक्का इति तुष-पक्काः । भवन्ति । निर्ऋत्या

स इदानीं ऋतुभिरेव विमुच्यः विमोक्तव्यः । छान्दसः क्विप् ।
तस्मात् ‘मातेव पुत्रं’* इति शिक्यात् उखां निरूहति । अग्नि-
यजमानयोरभेद उपचर्यते । ऋतुभिरेव कृतदीक्षस्य ऋतुभिरेव
विमोकः कृतो भवति ‘ऋतुभिः संविदानः’* इति दर्शनात् ।
संवेदनमैकमत्यम् । स्वदयत्येवेति । वैश्वानरसम्बन्धात् स्वाद्वेव
करोत्येनच्छिक्यं यजमानस्य ॥

‘नैर्ऋतीरित्यादि ॥ नैर्ऋत्यः । पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
तिस्र इति । ‘तिसृभ्यो जसः’ इति उदात्तत्वम् । तुषैः पक्काः

वा ए॒तद्भा॑ग॒धेयं॑ य॒त्तुषा॑ नि॒र्ऋत्यै॑
 रू॒पं कृ॒ष्णं॑ रू॒पेणै॒व नि॒र्ऋतिं॑ नि॒-
 र॒व॑द॒यत॑ इ॒मां दि॒शं॑ य॒न्त्येषा॑ ॥२२॥
 वै नि॒र्ऋत्यै॑ दि॒क्स्वा॒यामे॒व दि॒शि
 नि॒र्ऋतिं॑ नि॒र॒व॑द॒यते॑ स्व॒कृत॑ इ॒रि-

इति॒ निः-ऋ॒त्यै । वै । ए॒तत् । भा॒ग॒धेय॒मिति॑ भा-
 ग-धेय॑म् । यत् । तुषाः । नि॒र्ऋत्या॑ इति॒ निः-
 ऋ॒त्यै । रू॒पम् । कृ॒ष्णम् । रू॒पेण॑ । ए॒व । नि॒र्ऋ-
 ति॒मिति॑ निः-ऋ॒तिम् । नि॒र॒व॑द॒यत॑ इति॒ निः-अ-
 व॑द॒यते॑ । ^५इ॒माम् । दि॒शाम् । य॒न्ति । ए॒षा ॥२२॥
 वै । नि॒र्ऋत्या॑ इति॒ निः-ऋ॒त्यै । दिक् । स्वा-
 याम् । ए॒व । दि॒शि । नि॒र्ऋति॒मिति॑ निः-ऋ॒ति-
 म् । नि॒र॒व॑द॒यत॑ इति॒ निः-अ॒व॑द॒यते॑ । ^६स्व॒कृत॑

तुषपक्काः । तृतीयायाः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नि॒र्ऋत्या॑ इति
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । नि॒र॒व॑द॒यत॑ इति । निपूर्वात्सा (?) निस्सारयति ।
 रू॒पेणोति॑ । रू॒पानु॒सारेण॑ गच्छति ॥

^५इमामिति ॥ दक्षिणापरामङ्गुल्या निर्दिशति । एषा वा इत्या-
 दि । गतम् ॥

^६स्वकृत इरिण इति ॥ नैसर्गिकमूषरम् । प्रदरो भूमिबि-
 लम् । तत्र तास्तिस्त्र इष्टका उपदधाति ॥

ण॒ उप॑ द॒धाति॑ प्र॒द॒रे वै॒त॒द्वै नि॒र॒क्र॒-
 त्या॑ आ॒य॒त॒न॒ङ् स्व॑ ए॒वा॒य॒त॒ने नि॒र॒-
 क्र॑तिं नि॒र॒व॑द॒य॒ते शि॒क्य॑म॒भ्यु॑प॒ द॒-
 धा॑ति नै॒र॒क्र॒तो वै पा॒शं॑स्सा॒क्षादि॒वैनं॑
 नि॒र॒क्र॒तिपा॒शान्मु॑ञ्चति ति॒स्र उप॑ द॒-
 धा॑ति त्रेधा॒विहि॑तो वै पु॒रु॑षो या॒वा-

इति॒ स्व-कृ॒ते । इ॒रि॒णे । उ॒पेति॑ । द॒धा॒ति ।
 प्र॒द॒र इति॑ प्र-द॒रे । वा । ए॒तत् । वै । नि॒र॒-
 क्र॑त्या इति॒ निः-क्र॑त्याः । आ॒य॒त॒न॒मि॒त्या-य॑त॒-
 नम् । स्वे । ए॒व । आ॒य॒त॒न॒ इ॒त्या-य॑त॒ने । नि॒र॒क्र॑-
 ति॒मि॒ति निः-क्र॑तिम् । नि॒र॒व॑द॒य॒त इति॑ निः-अ॒-
 व॑द॒य॒ते । 'शि॒क्य॑म् । अ॒भि । उ॒पेति॑ । द॒धा॒ति ।
 नै॒र॒क्र॒त इति॑ नैः-क्र॑तः । वै । पा॒शः । सा॒क्षादि॑-
 ति॒ स-अ॒क्षात् । ए॒व । ए॒नम् । नि॒र॒क्र॒तिपा॒शादि॑-
 ति॒ नि॒र॒क्र॒ति-पा॒शात् । मु॒ञ्च॒ति । ति॒स्रः । उ॒पेति॑ ।
 द॒धा॒ति । त्रेधा॒विहि॑त इति॑ त्रेधा-वि॒हितः । वै ।

'शिक्यमिति ॥ शिक्यसमीपे पराचीरुपदधाति 'नमस्सुते निरक्र-
 ते' * इति तिसृभिः । तिस्र इति स्वादेशोन्तोदात्त इष्यते ।
 'उदात्तयणः' इति शस उदात्तत्वम् । त्रेधेति । त्रिभिः देह-
 भागैः ऊर्ध्वाधोमध्यभागैः ॥

नेव पुरुषस्तस्मान्निर्ऋतिमव यज-
ते पराचीरुप ॥२३॥ दधाति परा-
चीमेवास्मान्निर्ऋतिं प्रणुदतेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै
मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय
गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोक

पुरुषः । यावान् । एव । पुरुषः । तस्मात् । निर्ऋ-
तिमिति निः-ऋतिम् । अवेति । यजते । ^८प-
राचीः । उपेति ॥२३॥ दधाति । पराचीम् । एव ।
अस्मात् । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । प्रेति ।
नुदते । अप्रतीक्षमित्यप्रति-ईक्षम् । एति । यन्ति ।
निर्ऋत्या इति निः-ऋत्याः । अन्तर्हित्या इत्य-
न्तः-हित्यै । ^९मार्जयित्वा । उपेति । तिष्ठन्ते । मे-
ध्यत्वायेति मेध्य-त्वाय । गार्हपत्यमिति गार्ह-

^८पराचीरिति ॥ प्रत्यग्र इति । पराचीमिति । अपुनरावृ-
त्ताम् । अप्रतीक्षमिति । पृष्ठतः प्रतिनिवृत्तां रक्षणमकुर्वन्तः आ-
गच्छन्ति । आभीक्ष्ये णमुल् । अन्तर्हित्या इति । 'अन्तरप-
रिग्रहे' इति गतित्वात् 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥

^९मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते इति ॥ 'असुन्वन्तं'* इति द्वाभ्यां निर्ऋ-

ए॒व च॑रि॒त्वा पू॒ता दे॒वलो॒कमु॒पाव॑र्तन्त
ए॒कयो॑ष॒ तिष्ठ॑न्त॒ एक॑धै॒व यज॑माने
वी॒र्यं॑ द॒धति॑ नि॒वेश॑नस्सं॒गम॑नो व-
सू॒नामि॒त्याह॑ प्र॒जा वै प॒शवो॑ वसुं
प्र॒जयै॒वैनं॑ प॒शुभि॒स्सम॑र्धयन्ति ॥२४॥

प॒त्यम् । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठन्ते॒ । नि॒रु॒क्त॒तिलो॒क इति॑
नि॒रु॒क्त॒ति-लो॒के । ए॒व । च॒रि॒त्वा । पू॒ताः । दे॒व-
लो॒कमि॒ति दे॒व-लो॒कम् । उ॒पाव॑र्तन्त॒ इत्यु॑प-आ-
व॑र्तन्ते । ए॒कया॑ । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठन्ते॒ । ए॒कधे॒त्येक-
धा॑ । ए॒व । यज॑माने । वी॒र्यम् । द॒धति॑ । नि॒वे-
श॑न॒ इति॑ नि॒-वे॒श॑नः । स॒ङ्गम॑न॒ इति॑ सं-गम॑नः ।
वसू॒नाम् । इति॑ । आ॒ह । प्र॒जेति॑ प्र-जा । वै । प॒-
शवः॑ । वसुं । प्र॒जयेति॑ प्र-जया॑ । ए॒व । ए॒नम् ।
प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु-भिः । समि॒ति । अ॒र्धय॑न्ति ॥२४॥

ऋ॒तुभि॒रे॒षा परा॑चीरुपा॒ष्टाच॑त्वारि॒ंशच्च॑ ॥४॥

ऋ॒तिमु॒पति॑ष्ठते । गा॒र्हप॒त्यमि॒ति । 'नि॒वेश॑नः'* इत्येतया । नि॒रु-
क्त॒तिलो॒क एवे॒त्यादि॑ । गतम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः.

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै
 पुरुषस्संमितो यज्ञपुरुषैवैनं वि मि-
 मीते यावान्पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावा-
 न्भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवैनं
 वि मिमीते पक्षी भवति न ह्यपक्षः

¹पुरुषमात्रेणेति पुरुष-मात्रेण । वीति । मि-
 मीते । यज्ञेन । वै । पुरुषः । सम्मित इति सं-
 मितः । यज्ञपुरुषेति यज्ञ-पुरुषा । एव । एनम् ।
 वीति । मिमीते । यावान् । पुरुषः । ऊर्ध्वबाहुरि-
 त्यूर्ध्व-बाहुः । तावान् । भवति । एतावत् । वै ।
 पुरुषे । वीर्यम् । वीर्येण । एव । एनम् । वीति ।
 मिमीते । ²पक्षी । भवति । न । हि । अपक्षः ।

¹अथाग्निविमानमारभ्यते—पुरुषमात्रेणेति ॥ पुरुषप्रमाणेन वे-
 णुना अग्निं विमिमीते । ‘प्रमाणे द्वयसच्’ इत्यादिना मात्रच् ।
 यज्ञेन सम्मितः तुल्यः पुरुषः । तस्माद्यज्ञपुरुषा यज्ञपर्वणा य-
 ज्ञमात्रेयैव अग्निविमानं कृतं भवति । यावानिति । यावान्
 पुरुषो यजमानः अग्निं चेष्यमाण ऊर्ध्वबाहुर्भवति तावान् तत्प-
 रिमाणो वेणुर्भवति । तावता वेणुना अग्निं विमिमीते । एता-
 वद्वा इति । यावानूर्ध्वबाहुः तावत्येव पुरुषस्य वीर्यं समाप्तं
 नातः परं क्रमते । एवमत्र पञ्चारत्तिः पुरुषो बोधितो भवति ॥

²पक्षीति ॥ ‘वयसां वा एष प्रतिमया चीयते’* इति ।

पतितुमर्हत्यरत्निनां पक्षौ द्राघीया-
 २सौ भवतस्तस्मात्पक्षप्रवया२सि
 वया२सि व्याममात्रौ पक्षौ च पु-
 च्छं च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यम् ॥
 २५ ॥ वीर्यसंमितो वेणुना वि मि-

पतितुम् । अर्हति । अरत्निनां । पक्षौ । द्राघीया२-
 सौ । भवतः । तस्मात् । पक्षप्रवया२सीति पक्ष-
 प्रवया२सि । वया२सि । व्याममात्राविति व्याम-
 मात्रौ । पक्षौ । च । पुच्छम् । च । भवति । एता-
 वत् । वै । पुरुषे । वीर्यम् ॥ २५ ॥ वीर्यसंमित
 इति वीर्य-संमितः । वेणुना । वीति । मिमीते ।

अत्र हेतुमाह—न हीति अरत्तिनेत्यादि । चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽर-
 तिः । तदर्धं प्रादेशः । अरत्तिना पक्षौ द्राघीयांसौ दीर्घतरौ
 पुरुषौ भवतः । प्रियस्थिरादिना द्राघादेशः । यथोक्तं—‘चतु-
 र आत्मनि पुरुषानव मिमीते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे
 पुरुषमुत्तरेऽरत्तिना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयत्येवमुत्तरत
 उत्तरं प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छं’ इति । स एष सप्त-
 विधः प्राकृतोऽग्निः अत्रैकविधप्रभृतयः एकशतविधान्ता अग्र-
 यः । तत्र सप्तविधबोधितानि पुच्छादिन्यूनानां एकविधानि ना-
 ना भवन्ति । अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तभ्यः तत्सप्तधा वि-
 भज्य प्रतिपुरुषमावेशयेत्, प्रकृतिविकारस्य आश्रितत्वात् । त-

मीत आग्नेयो वै वेणुंस्सयोनि॒त्वाय॒
यजु॑षा युनक्ति॒ यजु॑षा कृषति॒ व्या-
वृ॑त्त्यै षड्ग॒वेन॑ कृषति॒ षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒-

आग्नेयः । वै । वेणुः । स॒योनि॒त्वायेति॑ सयोनि-त्वायं ।
यजु॑षा । युन॒क्ति । यजु॑षा । कृ॒षति । व्यावृ॑त्या इति॑
वि-आवृ॑त्यै । ^४षड्ग॒वेनेति॑ षट्-ग॒वेन॑ । कृ॒षति । षट् ।

स्मादिति । पक्षयोः प्रवयांसि भूतानि प्रभूतबन्धानि पक्षप्रवयांसि । सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वयांसि पक्षिणः ॥

^३व्याममात्राविति ॥ पञ्चारतिर्व्यामः । चतुररतिरित्येके । व्याममात्रौ पक्षौ भवत इति । वक्ष्यमाणस्य नतिः पुच्छं च भवति । व्याममात्रस्य प्रकृतस्य नतिः । यद्वा—व्याममात्रौ पक्षौ व्याममात्रं पुच्छं तदिदं भवति । नपुंसकस्य शेषः एक-वद्भावस्य । वीर्यसम्मित इति । वीर्येणैव संमितोऽग्निर्भवति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आग्नेय इति । अग्नेस्स्वभूतः । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति ढक् । यथोक्तम्—'अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत्'* इति । यजुषेति । मन्त्रेण योजनं लक्षणं च कुर्यात् लौकिकव्यावृत्त्यर्थम् । यजुश्शब्दो मन्त्रवचनः, यथा 'व्यूढं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियते'† इति । तत्र हि 'इमामगृभ्णन्'‡ इति मन्त्रो यजुश्शब्देनोच्यते । एतदुक्तं भवति—'सीरा युंजन्ति'§ इति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति । 'लाङ्गलं पवीरवम्'§ इति द्वाभ्यां कृषति ॥

^४षड्गवेनेति ॥ षण्णां गवां समाहार इति षड्गवम् । 'गोर-

तुभिरेवैनं कृषति यद्वादशगवेन सं-
 वत्सरेणैवेयं वा अग्नेरतिदाहादवि-
 भेत्सैतद्विगुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च
 ततो वा इमां नात्यदहद्यत्कृष्टं चा-
 कृष्टं च ॥ २६ ॥ भवत्यस्या अन-
 तिदाहाय द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तु-

वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यूतु-भिः । एव । एनम् ।
 कृषति । यत् । द्वादशगवेनेति द्वादश-गवेन ।
 संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । इयम् । वै ।
 अग्नेः । अतिदाहादित्यति-दाहात् । अविभेत् ।
 सा । एतत् । द्विगुणमिति द्वि-गुणम् । अपश्यत् ।
 कृष्टम् । च । अकृष्टम् । च । ततः । वै । इमाम् ।
 न । अतीति । अदहत् । यत् । कृष्टम् । च । अ-
 कृष्टम् । च ॥ २६ ॥ भवति । अस्याः । अनति-
 दाहायेत्यनति-दाहाय । द्विगुणमिति द्वि-गुणम् ।
 तु । वै । अग्निम् । उद्यन्तुमित्युत्-यन्तुम् । अर्ह-

तद्धित लुकि' इत्यच् समासान्तः । यद्वादशगवेनेति । कृषती-
 त्येव । संवत्सरेणैवेति । कर्षणं कृतं भवति ॥

इयं वा इत्यादि ॥ द्वौ गुणौ द्विगुणम् । कृष्टं कृष्टलक्षणं
 अतिदाहनिवृत्त्यै भवति पृथिव्याः । द्विगुणमिति । द्वौ गुणौ

म॒रु॒ह॒ती॒त्या॒हुर्य॑त्कृ॒ष्टं चा॒कृ॒ष्टं च॒ भ-
 व॑न्त्य॒ग्नेरु॒द्य॑त्या ए॒ताव॑न्तो वै प॒शवो॑
 द्वि॒पाद॑श्च॒ चतु॑ष्पादश्च॒ तान् यत्प्रा॑चं
 उ॒त्सृ॑जेद्द्रा॒यापि॑ द॒ध्याद्य॑दक्षि॒णा पि॒-
 तृ॒भ्यो नि धु॑वेद्यत्प्र॒तीचो॑ रक्षा॑सि

ति । इति । आहुः । यत् । कृष्टम् । च । अकृ-
 ष्टम् । च । भवति । अग्नेः । उद्यत्या इत्युत्-य-
 त्यै । ^६एतावन्तः । वै । पशवः । द्विपाद इति द्वि-
 पादः । च । चतुष्पाद इति चतुः-पादः । च ।
 तान् । यत् । प्राचः । उत्सृजेदित्युत्-सृजेत् । रु-
 द्रायं । अपीति । दध्यात् । यत् । दक्षिणा । पितृ-
 भ्य इति पितृ-भ्यः । नीति । धुवेत् । यत् । प्र-

अग्निमुद्यन्तुं उत्थापयितुं अर्हतः योग्यौ भक्तः नैकः; अनौ-
 चित्यभयात्, अशक्तेर्वा । तस्मान्न द्वैगुण्यं अग्नेरुद्यमनाय ॥

^६एतावन्त इत्यादि ॥ तान् सर्वानपि पशून् द्विपादश्च चतु-
 ष्पादश्च रुद्रायापिदध्यात् । रुद्रार्थमपिहितान् कुर्यात् यथैतान्
 रुद्रोभिध्यायति तथा कुर्यात् । यदि प्राच उत्सृजेत् बलीवर्दान्
 कृष्यनन्तरम् । 'द्वित्रिभ्यां पठन्' इति द्विपद उत्तरपदाद्युदात्त-
 त्वम् । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः । यदक्षिणे-
 ति । उत्सृजेदित्येव । 'दक्षिणादाच्' । निधुवेदिति । प्रेर-
 येत् । धू विधूनने, तौदादिकः । यत्प्रतीच इत्यादि ॥ गतम् ।

हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनु-
ष्याणां शान्ता दिक् ॥ २७ ॥ ता-
मेवैनाननुत्सृजत्यथो खल्विमां दि-
शमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्रा-

तीचः । रक्षांसि । हन्युः । उदीचः । उदिति ।
सृजति । एषा । वै । देवमनुष्याणामिति देव-म-
नुष्याणाम् । शान्ता । दिक् ॥ २७ ॥ ताम् । एव ।
एनान् । अनु । उदिति । सृजति । अथो इति । ख-
लु । इमाम् । दिशम् । उदिति । सृजति । असौ ।
वै । आदित्यः । प्राण इति प्र-अनः । प्राणमिति
प्र-अनम् । एव । एनान् । अनु । उदिति । सृजति ।

तस्मादुदीच उत्सृजति उदगभिमुखान् उत्कालयति । एषा खलू-
दीची देवमनुष्याणां शान्ता सुखहेतुः दिक् । तस्मात्तमिवानू-
त्सृष्टा भवन्ति । अथो अपिच खलु इमामधरां दिशं उत्सृ-
जति यदा उत्तरां दिशं गच्छति ॥

^७ततः किमित्याह—असौ वा इति ॥ योऽयमुत्तरस्यां दिशि
वर्तते असावादित्यः स्वयमेव प्राणः । तस्मात् प्राणमेवानु एते
उत्सृष्टा भवन्ति । गोळस्योपरि प्रदक्षिणं वर्तमान आदित्यो
दक्षिणगोळवर्तिनां मनुष्याणां विपर्यस्तोपरिभागानामुत्तरो भवति ।
गोळाभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥

णः प्राणमेवैनाननूत्सृजति दक्षि-
णा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु प-
र्यावर्तन्ते तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो
वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृत-
मनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्परांश्चः प-
शवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यश्च आ वर्तन्ते

^४दक्षिणा । पर्यावर्तन्त इति परि-आवर्तन्ते । स्वम् ।
एव । वीर्यम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि-
आवर्तन्ते । तस्मात् । दक्षिणः । अर्धः । आत्मनः ।
वीर्यावत्तर इति वीर्यावत्-तरः । अथो इति । आ-
दित्यस्य । एव । आवृतमित्या-वृतम् । अन्विति ।
पर्यावर्तन्त इति परि-आवर्तन्ते । तस्मात् । परांश्चः ।
पशवः । वीति । तिष्ठन्ते । प्रत्यश्चः । एति । वर्तन्ते ।

^४दक्षिणा पर्यावर्तन्त इति ॥ उत्कृष्टाः ते प्रदक्षिणं परितः
पुनरावर्तन्ते । व्याख्यातमिदम्* । आदित्यस्येति । आदित्यो हि
उदीचीं गत्वा पुनःपुनः पर्यावर्तते । तस्मादिति । प्राचीन-
गतयः पशवो वितिष्ठन्ते विश्लिष्यन्ति । प्राचीनगतास्तु आवर्त-
न्ते । 'समवप्रविभ्यस्थः' इत्यात्मनेपदम् । पराञ्च इत्यत्र 'अ-
निगन्तोञ्चतावप्रत्यये' इति गतैः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तिस्रस्तिस्त्रस्सीताः ॥ २८ ॥ कृषति
त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्योष-
धीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमव रुन्धेर्केऽर्क-
श्रीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या

^९तिस्रस्तिस्त्र इति तिस्रः—तिस्रः । सीताः ॥ २८ ॥
कृषति । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । एव । यज्ञमुख
इति यज्ञ—मुखे । वीति । यातयति । ^{१०}ओषधीः ।
वपति । ब्रह्मणा । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । अर्के । अर्कः ।
चीयते । चतुर्दशभिरिति चतुर्दश—भिः । वपति ।

^९तिस्रस्तिस्त्र इति ॥ पुच्छादारभ्य प्राचीस्तिस्त्रस्तिस्त्रः सीताः
कृषतीति यावच्छिरोन्तं उत्तरायै श्रोणेर्दक्षिणमंसं अभितिस्रः दक्षिणा-
यै श्रोणेरुत्तरमंसं अभिदक्षिणात् पक्षात् उत्तरं पक्षमभि द्वादश
सीताः कृषति । त्रिवृतमिति । द्वादशसु नवानां विद्यमानत्वात्,
त्रित्वान्वयाच्च ॥

^{१०}ओषधीरिति ॥ औदुम्बरे द्रोणे सर्वोषधं दध्ना अन्येन
समुदायुक्तं भवतीति । तत्सीतासु वपति—ब्रह्मणेति । परिवृ-
ढेन अनेन कर्मणा अन्नं लभते । अर्केऽर्क इति । अर्चनीये
स्थाने अर्चनीयः अग्निश्रीयते । तस्मादोषधिवापेन स्थानस्यार्च-
नीयत्वं कृतं भवति । अर्च्यत इति अर्चतेः कर्मणि घञ् ।
'चजोः कुघिण्यतोः' इति कुत्वम् । उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । चतु-
र्दशभिरिति । 'या जाता ओषधयः' * इत्यादिभिः ऋग्भिः ।

ओषधयस्सप्तारण्या उभयीषामव-
रुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्न-
स्यावरुद्ध्यै कृष्टे वपति कृष्टे ह्योष-
धयः प्रतितिष्ठन्त्यनुसीतं वपति प्र-

सप्त । ग्राम्याः । ओषधयः । सप्त । आरण्याः । उभ-
यीषाम् । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अन्नस्यान्नस्येत्य-
न्नस्य-अन्नस्य । वपति । अन्नस्यान्नस्येत्यन्नस्य-अ-
न्नस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ¹¹कृष्टे । वपति ।
कृष्टे । हि । ओषधयः । प्रतितिष्ठन्तीति प्रति-तिष्ठ-
न्ति । अनुसीतमित्यनु-सीतम् । वपति । प्रजात्या

‘ झल्युपोत्तमम् ’ इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । सप्तेति । तिलमाष-
व्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाः सप्त ग्राम्या ओषधयः । श्या-
माकाश्च नीवाराश्च जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च हाळुकाश्च वेणुयवाश्च
वास्त्यानि च सप्तारण्या ओषधयः । अन्नस्यान्नस्येति । सर्वा-
न्नपानेन सर्वान्नलाभः । ‘ अनुदात्तं च ’ इति द्वितीयोऽन्नशब्दः
उदात्तः । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी ॥

¹¹कृष्ट इत्यादि ॥ गतम् । अनुसीतं वपति सीतानुकूल्येन
तत्प्रजात्यै भवति । द्वादशस्विति । पुच्छादारभ्य अग्रे तिस्रः
प्राचीः सीतासु वपति ‘ या जाता ओषधयः ’* इति तिसृभिः,
अथ उत्तरायै श्रोणेर्दक्षिणमंसं अभितिस्रः सीता वपति—‘ ओषधी-

जात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वा-
दश मासास्संवत्सरस्संवत्सरेणैवा-
स्मा अन्नं पचति यदग्निचित् ॥२९
अनवरुद्धस्याश्रीयादवरुद्धेन व्युध्ये-
त ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानि-

इति प्र-जात्यै । द्वादशस्विति द्वादश-सु । सीता-
सु । वपति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-
वत्सरः । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अस्मै ।
अन्नम् । पचति । ¹² यत् । अग्निचिदित्यग्नि-चित् ॥
२९ ॥ अनवरुद्धस्येत्यनव-रुद्धस्य । अश्रीयात् ।
अवरुद्धेनेत्यव-रुद्धेन । वीति । ऋद्धयेत् । ये । व-
नस्पतीनाम् । फलग्रहय इति फल-ग्रहयः । तान् ।

रिति मातर इति '* तिसृभिः । अथ दक्षिणायै श्रोणेरुत्तरमंसं
अभितिस्रः सीता वपति 'यदोषधयः '* इति तिसृभिः । अथ
दक्षिणात्पक्षादुत्तरमंसं अभितिस्रः सीता वपति 'उच्छुष्माः '* इति
पञ्चभिः । पूर्ववदुपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

¹²यदग्निचिदिति ॥ अवरुद्धं यागात्प्रागेव सात्कृतं नातो न्यदपरुद्ध-
मस्य स्यात् । अपरोधव्यजीवी स्यात् । तस्मात्फलेग्रहीन्वनस्पतीनिध्मे
उपनह्य प्रोक्षणेनानवरुद्धमपि सर्वमवरुद्धं भवति । अपिशब्द इवार्थे ।
ससाधनां क्रियां उपसर्ग आहेति उपनह्येति लभ्यते । 'फलेग्रहिरात्म-
म्भरिश्च' इतीन्प्रत्ययः । एकारस्तु पाठे नाद्वियते । वनस्पतिशब्दे सुट्-

ध्मेऽपि प्रोक्षेदनेवरुद्धस्यावरुद्धयै दि-
ग्भ्यो लोष्टान्धसमस्यति दिशामेव
वीर्यमवरुद्धयं दिशां वीर्येऽग्निं चि-
नुते यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यै दि-
शो लोष्टमा हरेदिषमूर्जमहमित आ
दद इतीषमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव रु-

इध्मे । अपि । प्रेति । उक्षेत् । अनवरुद्धस्येत्यनव-
रुद्धस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ¹³दिग्भ्य इति
दिक्-भ्यः । लोष्टान् । समिति । अस्यति । दि-
शाम् । एव । वीर्यम् । अवरुद्धेत्यव-रुद्ध्यं । दि-
शाम् । वीर्ये । अग्निम् । चिनुते । यम् । द्विष्यात् ।
यत्र । सः । स्यात् । तस्यै । दिशः । लोष्टम् । ए-
ति । हरेत् । इषम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । ए-
ति । ददे । इति । इषम् । एव । ऊर्जम् । तस्यै ।

स्वरावुक्तौ 'गतिरनन्तरः' 'तादौ च' इति उपशब्दस्य प्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥

¹³दिग्भ्य इति ॥ प्राङ्द्रुत्वा बहिर्लोष्टमादाय तमन्तरशकटं
न्यस्यति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये पञ्चमोऽनुवाकः.

न्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि
भवत्युत्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्यां
ह्यग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवे-
दिः पशून्नेवाव रुन्धेऽथो यज्ञपुरुषो-
ऽनन्तरित्यै ॥ ३० ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि

दिशः । अवेति । रुन्धे । क्षोधुकः । भवति । यः ।
तस्याम् । दिशि । भवति । उत्तरवेदिमित्युत्तर-
वेदिम् । उपेति । वपति । उत्तरवेद्यामित्युत्तर-वे-
द्याम् । हि । अग्निः । चीयते । अथो इति । पश-
वः । वै । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । पशून् । एव ।
अवेति । रुन्धे । अथो इति । यज्ञपुरुष इति यज्ञ-
पुरुषः । अनन्तरित्या इत्यनन्तः-इत्यै ॥ ३० ॥

च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं यत्कृष्टं चाकृष्टं च
दिकसीता अग्निचिदव पञ्चविंशतिश्च ॥५॥

¹अग्ने । तव । श्रवः । वयः । इति । सिकताः ।
नीति । वपति । एतत् । वै । अग्नेः । वैश्वानरस्य ।

¹अग्ने तव श्रवो वय इत्यादि ॥ व्याघारणान्तं कृत्वा तत्रा-

वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तं
 सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे षड्भिर्नि
 वपति षड्वा ऋतवस्संवत्सरस्संव-
 त्सरोग्निर्वैश्वानरस्साक्षादेव वैश्वानर-
 मव रुन्धे समुद्रं वै नामैतच्छन्द-
 स्समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदे-

सूक्तमिति सु-उक्तम् । सूक्तेनेति सु-उक्तेन । एव ।
 वैश्वानरम् । अवेति । रुन्धे । षड्भिरिति षट्-भिः ।
 नीति । वपति । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अ-
 ग्निः । वैश्वानरः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव ।
 वैश्वानरम् । अवेति । रुन्धे । ^२समुद्रम् । वै ।
 नाम । एतत् । छन्दः । समुद्रम् । अन्विति । प्र-

नेन सूक्तेन षडृचेन सिकता निवपति । विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन
 सम्बन्धी वैश्वानरः ॥

^२समुद्रं वा इति H समुन्दनशीलं समुद्रं अवस्थितस्वरूपम् ।
 तथा हि—प्रथमा विष्टारपङ्क्तिः, मध्यमयोः पादयोः द्वादशाक्षरत्वा-
 त् । द्वितीयाऽस्तारपङ्क्तिः, अयुक्पादयोः द्वादशाक्षरत्वात् । यथा
 द्वितीया तथा तृतीया यथा प्रथमा तथा चतुर्थी उपरिष्टाज्ज्यो-
 तिर्जगती पञ्चमी, चतुर्थस्य पादस्याष्टाक्षरत्वात् । यथा द्वितीय

तेन॒ सिक॑ता नि॒वप॑ति प्र॒जानां॑
 प्र॒जन॑न॒नायेन्द्रः॑ ॥ ३१ ॥ वृ॒त्राय॑ वज्रं
 प्राहं॑र॒थस॑ त्रे॒धा व्य॑भव॒त्स्फ्य॑स्तृती॒-
 यं॑ र॒थस्तृती॑यं॒ यूप॑स्तृती॒यं येऽन्त॑-
 श॒रा अशी॑र्यन्त॒ ताश्शर्करा॑ अभ-
 व॒न्तच्छर्करा॑णां॒ शर्कर॑त्वं वज्रो॒ वै

जा इति प्र-जाः । प्रेति । जायन्ते । यत् । एते-
 न । सिकताः । निवपतीति नि-वपति । प्रजाना-
 मिति प्र-जानाम् । प्रजननायेति प्र-जननाय ।
^३इन्द्रः ॥ ३१ ॥ वृत्राय । वज्रम् । प्रेति । अह-
 रत् । सः । त्रेधा । वीति । अभवत् । स्फ्यः ।
 तृतीयम् । रथः । तृतीयम् । यूपः । तृतीयम् । ये ।
 अन्तश्शरा इत्यन्तः-शराः । अशीर्यन्त । ताः ।
 शर्कराः । अभवन् । तत् । शर्कराणाम् । शर्कर-
 त्वमिति शर्कर-त्वम् । 'वज्रः । वै । शर्कराः ।

तृतीये तथा षष्ठीति । समुद्रमनुगताः प्रजाः प्रजायन्ते यस्मात्
 तस्मात्प्रजानां प्रजननानि भवन्ति एतेन सिकता निवपतः ॥

^३इन्द्रो वृत्रायेत्यादि ॥ व्यभवत् । शराः शकलानि । श-
 र्करत्वमिति । शरणात् शर्करः । 'त्वे च' इति ह्रस्वत्वम् ॥

^४वज्रो वा इत्यादि ॥ तदेकदेशत्वात् । पशुरिति । तत्साध-

शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं प-
रिमिनोति वज्रेणैवास्मै पशून्परि
गृह्णाति तस्माद्वज्रेण पशवः परिगृ-
हीतास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप
हरते त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ॥ ३२
परि मिनुयात्सप्त वै शीर्षण्याः

पशुः । अग्निः । यत् । शर्कराभिः । अग्निम् । परि-
मिनोतीति परि-मिनोति । वज्रेण । एव । अस्मै ।
पशून् । परीति । गृह्णाति । तस्मात् । वज्रेण ।
पशवः । परिगृहीता इति परि-गृहीताः । तस्मात् ।
स्थेयान् । अस्थेयसः । न । उपेति । हरते । त्रि-
सप्ताभिरिति त्रि-सप्ताभिः । पशुकामस्येति पशु-
कामस्य ॥ ३२ ॥ परीति । मिनुयात् । सप्त ।
वै । शीर्षण्याः । प्राणा इति प्र-अनाः । प्राणा

नत्वात् । अग्निं आहवनीयचितेरायतनं परिमिनोति परिश्रयति ।
दु मिड् प्रक्षेपणे । स्थेयान् स्थिरतरः । अस्थेयान् अर्थी, न तु स्थे-
यानितरार्थी ॥

त्रिसप्ताभिरिति ॥ त्रीणि सप्तकानि यासां ताः त्रिसप्ताः ।
'बहुव्रीहौ सङ्ख्ये' इति डच् । पशुकामस्येति । 'शीलिकामि'
इति णः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । त्रिणवाभिरिति । सप्तविंशत्या ।

प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशून् रुन्धे त्रिणवाभिभ्रातृव्यवत-
 त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय
 प्र हरति स्तृत्या अपरिमिताभिः
 परि मिनुयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै
 यं कामयेतापशुस्यदित्यपरिमित्य

इति प्र-अनाः । पशवः । प्राणैरिति प्र-अनैः ।
 एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । त्रिणवाभि-
 रिति त्रि-नवाभिः । भ्रातृव्यवत इति भ्रातृव्य-
 वतः । त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । एव । वज्रम् । स-
 भृत्येति सं-भृत्य । भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति ।
 स्तृत्यै । अपरिमिताभिरित्यपरि-मिताभिः । परि-
 ति । मिनुयात् । अपरिमितस्येत्यपरि-मितस्य ।
 अवरुद्ध्या इत्यवरुद्ध्यै । यम् । कामयेत । अप-
 शुः । स्यात् । इति । अपरिमित्येत्यपरि-मित्य ।

उक्तः समासान्तः । त्रिवृतमिति । वज्रस्य त्रिवृत्त्वमुक्तम् ।
 स्तृत्या इति । स्तृ हिंसायाम् । अपरिमिताभिरिति । माङ् माने,
 'द्यतिस्यति' इत्यादिना इत्वम् ॥

⁶अथ सिकताव्यूहनं विधातुमाह—यं कामयेतेत्यादि ॥ शर्क-
 रा अपरिमित्य अपरिश्रित्य सिकता व्यूहेत् पूर्वं न्युप्ता विप्रि-

तस्य शर्करास्सिकंता व्यूहेदपरिगृ-
हीत एवास्य विषूचीनं^५ रेतः परां
सिञ्चत्यपशुरेव भवति ॥ ३३ ॥ यं
कामयेत पशुमान्थस्यादिति परि-
मित्य तस्य शर्करास्सिकंता व्यूहे-
त्परिगृहीत एवास्मै समीचीनं^५ रे-

तस्य । शर्कराः । सिकंताः । वीति । ऊहेत् ।
अपरिगृहीत् इत्यपरि-गृहीते । एव । अस्य ।
विषूचीनम् । रेतः । परेति । सिञ्चति । अपशुः ।
एव । भवति ॥ ३३ ॥ यम् । कामयेत । पशु-
मानिति पशु-मान् । स्यात् । इति । परिमित्येति
परि-मित्यं । तस्य । शर्कराः । सिकंताः । वीति ।
ऊहेत् । परिगृहीत् इति परि-गृहीते । एव ।
अस्मै । समीचीनम् । रेतः । सिञ्चति । पशुमा-

येत् [न्युप्येत्] । अपरिमिते स्थाने विषूचीनं विष्वग्गतं परा-
सिञ्चति पराभूतं सिञ्चति रेतः । तेनापशुस्स्यात् रेतोनाशात् ।
विष्वङ् नाना अञ्चतीति ऋत्विगादिना क्तिप् । 'विभाषाञ्चरदि-
विस्त्रयाम्' इति खः । नकाराकारयोर्लुप्तयोः 'चौ' इति दी-
र्घत्वम् ॥

^५समीचीनमिति ॥ सङ्गतमञ्चतीति सम्यक् । 'समस्समि'
इति सम्यादेशः, पूर्ववत्खः, दीर्घत्वं च ॥

तस्मिन्नुच्यते पशुमानेव भवति सौ-
म्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेतं
एव तद्वधाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य
गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राज-
न्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यश्शंयुं
बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत्सोऽग्निं
प्राविशत् ॥ ३४ ॥ सोऽग्नेः कृष्णो

निति पशु-मान् । एव । भवति । ^८सौम्या । वी-
ति । ऊहति । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः-धाः ।
रेतः । एव । तत् । दधाति । गायत्रिया । ब्राह्मण-
स्य । गायत्रः । हि । ब्राह्मणः । त्रिष्टुभा । राज-
न्यस्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । ^९शंयुमिति
शं-युम् । बार्हस्पत्यम् । मेधः । न । उपेति ।
अनमत् । सः । अग्निम् । प्रेति । अविशत् ॥ ३४ ॥
सः । अग्नेः । कृष्णः । रूपम् । कृत्वा । उदिति ।

^८सौम्येति ॥ 'आ प्यायस्व'* इत्यनया गायत्र्या । त्रिष्टुभेति ।
'सं ते पयांसि'* इति । गायत्रीत्रिष्टुभ्यां सह जातत्वाद्गायत्रत्रै-
ष्टुभौ ब्राह्मणराजन्यौ । त्रिष्टुब्धद उत्सादिः ॥

^९शंयुमित्यादि ॥ बृहस्पतिशब्दं [बृहस्पतिपुत्रं] शंयुनामानं
मेधः यज्ञो नोपानमत् । सोऽग्निं प्राविशत् । ततोऽग्नेः कृष्णमृगो

रूपं कृत्वोदायत् सोऽश्वं प्राविशत्सो-
 श्वस्यावान्तरशफोऽभवद्यदश्वमाक्र-
 मयति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत्तमे-
 वाव रुन्धे प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्यं
 इत्याहुः प्राजपत्योऽश्वो यदश्वमाक्र-
 मयति प्रजापतिर्नैवाग्निं चिनुते पु-

आयत् । सः । अश्वम् । प्रेति । अविशत् । सः ।
 अश्वस्य । अवान्तरशफ इत्यवान्तर-शफः । अ-
 भवत् । यत् । अश्वम् । आक्रमयतीत्या-क्रमयति ।
 यः । एव । मेधः । अश्वम् । प्रेति । अविशत् ।
 तम् । एव । अवेति । रुन्धे । प्रजापतिनेति प्रजा-
 पतिना । अग्निः । चेतव्यः । इति । आहुः । प्रा-
 जापत्य इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । यत् । अ-
 श्वम् । आक्रमयतीत्या-क्रमयति । ¹⁰ प्रजापतिनेति
 प्रजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । पुष्कर-

भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा उदगच्छत् स मेधः । अनन्तरं
 स मेधोऽश्वं प्राविशत् । अथ सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवत् । तस्मात्
 यदश्वं आक्रमयति चित्यायतनं अभ्यस्तात्तत् अश्वं प्रविष्टस्य
 मेधस्य लाभाय भवति ॥

¹⁰ प्रजापतिना इत्यादि ॥ प्रजापतिरेवाग्निं चेतुर्मर्हतीति ब्रुवते

ष्करपूर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः
 पुष्करपूर्णं सयोनिमेवग्निं चिनुते-
 ऽपां पृष्ठमसीत्युप दधात्यपां वा ए-
 तत्पृष्ठं यत्पुष्करपूर्णं रूपेणैवैनदुप
 दधाति ॥ ३५ ॥

पूर्णमिति पुष्कर-पूर्णम् । उपेति । दधाति । यो-
 निः वै । अग्नेः । पुष्करपूर्णमिति पुष्कर-पूर्णम् ।
 सयोनिमिति स-योनिम् । एव । अग्निम् । चि-
 नुते । अपाम् । पृष्ठम् । असि । इति । उपेति ।
 दधाति । अपाम् । वै । एतत् । पृष्ठम् । यत् ।
 पुष्करपूर्णमिति पुष्कर-पूर्णम् । रूपेण । एव ।
 एनत् । उपेति । दधाति ॥ ३५ ॥

इन्द्रः पशुकामस्य भवत्यविशत्सयोनिं
 वि० शतिश्च ॥ ६ ॥

पुराविदः । अर्हे कृत्यः । योनिर्वा इति । ' त्वामग्ने पुष्करादधि '*
 इति लिङ्गात् । अपां वा एतत् पृष्ठमिति । उपरिभाव-
 सामान्यात् । रूपेणैवेति । पुष्करपूर्णं यद्रूपमपां पृष्ठत्वं तेनैव
 रूपेण अनुकीर्तितेन उपदधाति उपधानं कृतं भवति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः.

ब्रह्मं जज्ञानमिति रुक्ममुपं दधाति
 ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृ-
 जत ब्रह्ममुखा एव तत्प्रजा यज-
 मानस्सृजते ब्रह्मं जज्ञानमित्याह त-
 स्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति
 य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न
 पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत-
 व्यं इति यत्पृथिव्यां चिन्वीत पृथि-

ब्रह्मं । जज्ञानम् । इति । रुक्मम् । उपेति । द-
 धाति । ब्रह्ममुखा इति ब्रह्म-मुखाः । वै । प्रजापति-
 रिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत ।
 ब्रह्ममुखा इति ब्रह्म-मुखाः । एव । तत् । प्रजा
 इति प्र-जाः । यजमानः । सृजते । ब्रह्मं । ज-
 ज्ञानम् । इति । आह । तस्मात् । ब्राह्मणः । मु-
 ख्यः । मुख्यः । भवति । यः । एवम् । वेद ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । न ।
 पृथिव्याम् । न । अन्तरिक्षे । न । दिवि । अग्निः ।
 चेतव्यः । इति । यत् । पृथिव्याम् । चिन्वीत ।

ब्रह्म जज्ञानमित्यादि ॥ उत्तरवेद्यां पुष्करपर्णेषूत्तरं रुक्ममुप-
 दधाति । ब्रह्ममुखा वा इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रथमजाभिधानेन

वीः शुचाऽर्पयेन्नौषधयो न वनस्प-
 तयः ॥ ३६ ॥ प्र जायेरन् यदन्त-
 रिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षः शुचाऽर्पयेन्न
 वयाऽसि प्र जायेरन् यद्विवि चि-
 न्वीत दिवः शुचाऽर्पयेन्न पर्जन्यो
 वरुषेद्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिर-
 ण्यममृतं एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै
 हिरण्मयं पुरुषमुप दधाति यजमा-

पृथिवीम् । शुचा । अर्पयेत् । न । औषधयः । न ।
 वनस्पतयः ॥ ३६ ॥ प्रेति । जायेरन् । यत् । अ-
 न्तरिक्षे । चिन्वीत । अन्तरिक्षम् । शुचा । अर्प-
 येत् । न । वयाऽसि । प्रेति । जायेरन् । यत् ।
 दिवि । चिन्वीत । दिवम् । शुचा । अर्पयेत् । न ।
 पर्जन्यः । वरुषेत् । रुक्मम् । उपेति । दधाति ।
 अमृतम् । वै । हिरण्यम् । अमृते । एव । अग्निम् ।
 चिनुते । प्रजात्या इति प्र-जात्यै । हिरण्मयम् ।
 पुरुषम् । उपेति । दधाति । यजमानलोकस्येति

रुक्माभिधानात् ब्रह्मप्राथम्यं प्रजानां, प्राधान्यं च ब्राह्मणस्य ॥

^२हिरण्मयमिति ॥ दक्षिणतः प्राञ्चं 'हिरण्यगर्भः' * इत्यनेन

नलोकस्य विधृत्यै यदिष्टकाया आ-
तृण्णमनूपदध्यात्पशूनां च यजमा-
नस्य च प्राणमपि दध्यादक्षिणतः॥

३ ७॥प्राश्चमुप दधाति दाधारं यजमा-
नलोकं न पशूनां च यजमानस्य च
प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्टकाया
आतृण्णमनूप दधाति प्राणानामुत्सृ-

यजमान-लोकस्य । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
यत् । इष्टकायाः । आतृण्णमित्या-तृण्णम् । अ-
नूपदध्यादित्यनु-उपदध्यात् । पशूनाम् । च । य-
जमानस्य । च । प्राणमिति प्र-अनम् । अपीति ।
दध्यात् । दक्षिणतः ॥ ३ ७ ॥ प्राश्चम् । उपेति । द-
धाति । दाधारं । यजमानलोकमिति यजमान-
लोकम् । न । पशूनाम् । च । यजमानस्य । च ।
प्राणमिति प्र-अनम् । अपीति । दधाति । अथो इ-
ति । खलु । इष्टकायाः । आतृण्णमित्या-तृण्णम् ।
अनु । उपेति । दधाति । प्राणानामिति प्र-अना-

आतृण्णं छिद्रं अपिदध्यात् नाशयेत् । दाधारेति । छान्दसो
लिट्, धारयति । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अथो अपि
च खल्विति पक्षान्तरम् । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

ष्ट्यै द्रप्सश्चस्कन्देत्यभि मृशति होत्रा-
स्वेवैनं प्रतिष्ठापयति स्नुचावुषं दधा-
त्याज्यस्य पूर्णां कार्मर्यमयीं दध्नः
पूर्णामौदुम्बरीमियं वै कार्मर्यम-
यसावौदुम्बरीमे एवोषं धत्ते॥ ३८॥

नाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । द्रप्सः । चस्क-
न्द । इति । अभीति । मृशति । होत्रासु । एव ।
एनम् । प्रतीति । स्थापयति । स्नुचौ । उपेति । द-
धाति । आज्यस्य । पूर्णाम् । कार्मर्यमयीमिति
कार्मर्य-मयीम् । दध्नः । पूर्णाम् । औदुम्बरीम् ।
इयम् । वै । कार्मर्यमयीति कार्मर्य-मयी । अ-
सौ । औदुम्बरी । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते॥ ३८॥

^३अभि मृशतीति ॥ पुरुषं हिरण्मयम् । होत्रास्विति 'अनु स-
प्त होत्राः' * इति लिङ्गात् ॥

^४स्नुचाविति ॥ पुरुषं दक्षिणेनोत्तरेण च । आज्यस्येति ।
'पूर्णगुण' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधात् पूर्णार्थैर्योगे षष्ठी ज्ञापि-
ता । कार्मर्यमयीमिति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयट् ।
औदुम्बरीमिति । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् ॥

^५इयं वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुषा-
 ऽऽप्तुमर्हति दक्षिणां काष्मर्यमयी-
 मुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असा-
 वुत्तराऽऽज्यस्य पूर्णां काष्मर्यमयीं
 वज्रो वा आज्यं वज्रः काष्मर्यो
 वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा-
 स्यप हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं प-
 शवो वै दध्यूर्गुदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं
 दधाति पूर्णं उप दधाति पूर्णं एवै-

तूष्णीम् । उपेति । दधाति । न । हि । इमे इति ।
 यजुषा । आप्तुम् । अर्हति । दक्षिणाम् । काष्म-
 र्यमयामिति काष्मर्य-मयाम् । उत्तरामित्युत्-त-
 राम् । औदुम्बरीम् । तस्मात् । अस्याः । असौ ।
 उत्तरेत्युत्-तरा । आज्यस्य । पूर्णाम् । काष्मर्य-
 मयामिति काष्मर्य-मयाम् । वज्रः । वै । आ-
 ज्यम् । वज्रः । काष्मर्यः । वज्रेण । एव । यज्ञस्य ।
 दक्षिणतः । रक्षांसि । अपेति । हन्ति । दध्नः । पू-
 णाम् । औदुम्बरीम् । पशवः । वै । दधि । ऊर्क् । उ-
 दुम्बरः । पशुषु । एव । ऊर्जम् । दधाति । पूर्णं इति ।
 उपेति । दधाति । पूर्णं इति । एव । एनम् ॥ ३९ ॥

नम ॥ ३९ ॥ अमुष्मिन्लोक उप
 तिष्ठेते विराज्यग्निश्चेतव्य इत्याहु-
 स्सुग्वै विराज्यत्सुचावुप दधाति
 विराज्येवाग्निं चिनुते यज्ञमुखेयंज्ञ-
 मुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि
 जिघांसन्ति यज्ञमुखः रुक्मो
 यद्रुक्मं व्याधारयति यज्ञमुखादेव

अमुष्मिन् । लोके । उपेति । तिष्ठेते इति ।
 विराजीति वि-राजि । अग्निः । चेतव्यः । इति ।
 आहुः । ^६सुक् । वै । विराडिति वि-राट् । यत् ।
 सुचौ । उपदधातीत्युप-दधाति । विराजीति वि-
 राजि । एव । अग्निम् । चिनुते । यज्ञमुखेयंज्ञमु-
 ख इति यज्ञमुखे-यज्ञमुखे । वै । क्रियमाणे । य-
 ज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । ^७यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । रुक्मः । यत् । रुक्मम् । व्याधा-
 रयतीति वि-आधारयति । यज्ञमुखादिति यज्ञ-

^६सुग्वै विराडिति ॥ विराजनशीलत्वाद्विराट्, साधन-
 त्वाद्वा ॥

^७व्याधारयतीति ॥ उत्तरवेदिवत् ॥

रक्षाꣳस्यपं हन्ति पञ्चभिर्व्याघार-
यति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्त-
स्माद्रक्षाꣳस्यपं हन्त्यक्षण्या व्या-
घारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि
नि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ॥ ४० ॥

मुखात्। एव। रक्षाꣳसि। अपेति। हन्ति । ^८पञ्चभिरिति
पञ्च-भिः । व्याघारयतीति वि-आघारयति । पा-
ङ्क्तः । यज्ञः । यावान् । एव । यज्ञः । तस्मात् ।
रक्षाꣳसि । अपेति । हन्ति । ^९अक्षण्या । व्याघा-
रयतीति वि-आघारयति । तस्मात् । अक्षण्या ।
पशवः । अङ्गानि । प्रेति । हरन्ति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै ॥ ४० ॥

वनस्पतयो दक्षिणतो धत्त एनं
तस्मादक्षण्या पञ्च च ॥ ७॥

^८पञ्चभिरिति ॥ 'सिंहीरसि'* इत्यादिभिः । 'अल्युपोत्तमम्' इत्यु-
पोत्तमस्य उदात्तत्वम् । पाङ्क्त इति । धानादिपञ्चकसाध्यत्वात् ॥

^९अक्षण्येति ॥ कोणगत्या दक्षिणमंसं उत्तरां श्रोणीं दक्षिण-
मुत्तरमंसं मध्यमिति । अङ्गानि चरणादीन्यक्षण्या न्यस्यति श-
यनादिषु च उपसंहरति । तस्मादक्षण्या व्याघारणं प्रतिष्ठित्यै
भवति पशूनाम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये सप्तमोनुवाकः.

स्वयमातृण्णामुप दधातीयं वै स्व-
यमातृण्णेमामेवोप धत्तेऽश्वमुप घ्रा-
पयति प्राणमेवास्यौ दधात्यथो प्रा-
जापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं
चिनुते प्रथमेष्टकोपधीयमाना प-
शूनां च यजमानस्य च प्राणमपि

¹स्वयमातृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् । उपे-
ति । दधाति । इयम् । वै । स्वयमातृण्णेति स्व-
यं-आतृण्णा । इमाम् । एव । उपेति । धत्ते । ²अ-
श्वम् । उपेति । घ्रापयति । प्राणमिति प्र-अनम् ।
एव । अस्याम् । दधाति । अथो इति । प्राजाप-
त्य इति प्राजा-पत्यः । वै । अश्वः । प्रजापतिने-
ति प्रजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । प्र-
थमा । इष्टका । उपधीयमानेत्युप-धीयमाना ।

¹स्वयमातृण्णामिति ॥ स्वयमेव शर्करां छिद्रिताम् । 'स्वयं
क्तेन' इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयमिति ।
ष्टयिंवीकल्पा, छिद्रवत्त्वाद्वा ॥

²अश्वमित्यादि । गतम् ॥

³प्रथमेति ॥ प्रथमं उपधीयमाना अपिदधाति । तच्च स्वय-

दधाति स्वयमातृण्णा भवति प्रा-
णानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लो-
कस्यानुख्यात्या अग्नावग्निश्चेतव्यं
इत्याहुरेष वै ॥ ४१ ॥ अग्निर्वैश्वा-
नरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टंकां
यजुष्कृतां प्र यच्छेत्तां ब्राह्मणश्चोप

पशूनाम् । च । यजमानस्य । च । प्राणमिति
प्र-अनम् । अपीति । दधाति । स्वयमातृण्णेति
स्वयं-आतृण्णा । भवति । प्राणानामिति प्र-अ-
नानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । अथो इति ।
सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या
इत्यनु-ख्यात्यै । अग्नौ । अग्निः । चेतव्यः । इ-
ति । आहुः । एषः । वै ॥ ४१ ॥ अग्निः । वैश्वानरः ।
यत् । ब्राह्मणः । तस्मै । प्रथमाम् । इष्टंकाम् ।
यजुष्कृतमिति यजुः-कृतम् । प्रेति । यच्छेत् ।

मातृण्णायाः छिद्रवत्तया प्राणानामुत्सृष्ट्यै भवति । सुवर्गस्य
लोकस्य अनुख्यात्यै अनुवीक्षणाय भवति ॥

यजुष्कृतमिति ॥ 'ध्रुवाऽसि धरुणा'* इत्यनेन मन्त्रेणाभिमृ-
ष्टम् । ब्राह्मणश्चेति । अध्वर्युश्च सहोपदध्याताम् । अब्राह्म-

दध्याताम॒ग्रावे॒व तद॒ग्निं चि॒नुत ई॒-
 श्व॒रो वा ए॒ष आ॒र्तिमा॒र्तो॒र्योऽवि॒द्वा-
 निष्ट॑कामुप॒दधा॑ति त्रीन् वरा॑न्दद्या-
 त्रयो॒ वै प्रा॒णाः प्रा॒णाना॑ꣳ स्पृ॒त्यै
 द्वावे॒व दे॒यौ द्वौ हि प्रा॒णावेकं ए॒व

ताम् । ब्रा॒ह्म॒णः । च । उपे॒ति । द॒ध्या॒ता॒म् । अ॒-
 ग्नौ । ए॒व । तत् । अ॒ग्निम् । चि॒नु॒ते । ^५ई॒श्वरः ।
 वै । ए॒षः । आ॒र्ति॒म् । आ॒र्तो॒रि॒त्या-अ॒र्तोः । यः ।
 अ॒वि॒द्वान् । इष्ट॑काम् । उ॒प॒द॒धा॒तीत्यु॒प-द॒धा॑ति ।
 त्रीन् । वरा॑न् । द॒द्यात् । त्रयः॑ । वै । प्रा॒णा इति
 प्र-अ॒नाः । प्रा॒णाना॑मिति प्र-अ॒नाना॑म् । स्पृ॒त्यै ।
^६द्वौ । ए॒व । दे॒यौ । द्वौ । हि । प्रा॒णाविति प्र-अ॒-

णस्याप्रसङ्गात् ब्राह्मणग्रहणं जातिमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविद्वान्
 गृह्यते । वक्ष्यति च—‘योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति’ इति ॥

^५आर्तोरिति ॥ ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनौ’ इति तोसुन् । उभय-
 त्रापि ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गोपोषं पुष्णा-
 तीतिवदेको धात्वर्थसामान्यवचनः । वरानिति । चतुर्वर्षा गौर्वरः ।
 त्रय इति । प्राणापानव्यानाः ‘प्राण्यापान्यव्यान्य’ इत्यादौ
 त्रयाणामेव ग्रहणात् । स्पृत्यै । स्पृ प्रीतौ ॥

^६प्राणापानौ ‘प्राणापानौ मृत्योर्मा पातम्’* इत्यादौ द्वयोरेव

दे॒य ए॒को हि प्रा॒णः प॒शुः ॥ ४२ ॥
 वा ए॒ष यद॒ग्निर्न खलु॑ वै प॒शव॑
 आय॑वसे रमन्ते दूर्वे॒ष्टका॑मुप॑ दधाति
 प॒शूनां॑ धृ॒त्यै द्वाभ्यां॑ प्रति॑ष्ठित्यै का॒-
 ण्डा॑त्काण्डात्प्र॒रोह॑न्तीत्याह॑ काण्डे॑न-

नौ । एकः । ए॒व । दे॒यः । एकः । हि । प्रा॒ण इति॑
 प्र-अ॒नः । प॒शुः ॥ ४२ ॥ वै । ए॒षः । यत् । अ॒-
 ग्निः । न । खलु॑ । वै । प॒शवः॑ । आय॑वसे । र॒म॒-
 न्ते । दूर्वे॒ष्टका॑मिति॑ दूर्वा-इष्ट॒काम् । उपेति॑ । द॒-
 धाति॑ । प॒शूनाम् । धृ॒त्यै । द्वाभ्या॑म् । प्रति॑ष्ठित्या
 इति॑ प्रति-स्थित्यै । काण्डा॑त्काण्डादिति॑ काण्डा॑त्-

तयोर्ग्रहणात् । एको हीति । अन्येषां तद्विकल्पत्वान्मुख्यो गृह्यते ।
 पशुर्वा इति । पशुसदृशोऽयमग्निः यत्र चरितव्यः तत्रैव रमन्ते
 खल्विति । यवसो घासः स एवायवसः स्वार्थिकोऽञ् । यवसा-
 भावे न रमन्ते । यद्वा—यवसरहितो देशः आयवसः; छान्द-
 सो वर्णविकारः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्येतद्वाधित्वा बहुव्रीहि-
 स्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—आडीषदर्थे, अल्पभक्ष्ये देशे
 पशवो न रमन्ते । तस्मात् दूर्वेष्टकामुपदधाति प्रभूततृणत्वाय ॥

^१द्वाभ्यामिति ॥ 'काण्डात्काण्डात्' * 'या शतेन' * इत्येताभ्यां

काण्डेन ह्येषा प्रतिष्ठित्येवा नो दूर्वे
प्र तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह सा-
हस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै देव-
लक्ष्मं वै त्र्यालिखिता तामुत्तरल-
क्षमाणं देवा उपादधताधरलक्षमाण-

काण्डात् । प्ररोहन्तीति प्र-रोहन्ती । इति । आह ।
काण्डेनकाण्डेनेति काण्डेन-काण्डेन । हि । एषा ।
प्रतिष्ठित्येति प्रति-तिष्ठति । एवा । नः । दूर्वे ।
प्रेति । तनु । सहस्रेण । शतेन । च । इति । आ-
ह । साहस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा-
पतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । ^८ देवलक्ष्ममिति
देव-लक्ष्मम् । वै । त्र्यालिखितेति त्रि-आलिखि-
ता । ताम् । उत्तरलक्षमाणमित्युत्तर-लक्षमाणम् ।
देवाः । उपेति । अदधत् । अधरलक्षमाणमित्यधर-

प्रतिष्ठित्यै भवति पशूनाम् । काण्डेनकाण्डेन हीति । सर्वेण
काण्डेन ह्येषा पृथिव्यां प्रतिष्ठिता भवति । साहस्र इति ।
सहस्रलाभहेतुः । 'शतमानविंशतिक' इत्यण् ॥

^८ देवलक्ष्ममित्यादि ॥ देवसम्बन्धि लक्षणं देवलक्ष्मम् । 'नपुं-
सकादन्यतरस्याम्' इत्यच् समासान्तः । यदियमषाढा त्र्यालिखिता
भवति । त्रिरालिखिता त्र्यालिखिता । वृत्तौ सुजर्थोऽन्तर्भवति

मसुरा यम् ॥४३॥ कामयेत् वसी-
यान्त्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप
दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत्
पापीयान्त्स्यादित्यधरलक्ष्माणं त-
स्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परां
भावयति पापीयान्भवति त्र्यालि-
खिता भवतीमे वै लोकास्त्र्यालि-

लक्ष्माणम् । असुराः । यम् ॥ ४३ ॥ कामयेत् ।
वसीयान् । स्यात् । इति । उत्तरलक्ष्माणमित्युत्तर-
लक्ष्माणम् । तस्य । उपेति । दध्यात् । वसीयान् ।
एव । भवति । ^९यम् । कामयेत् । पापीयान् ।
स्यात् । इति । अधरलक्ष्माणमित्यधर-लक्ष्माणम् ।
तस्य । उपेति । दध्यात् । असुरयोनिमित्यसुर-
योनिम् । एव । एनम् । अनु । परेति । भावयति ।
पापीयान् । भवति । त्र्यालिखितेति त्रि-आलि-

सप्तपर्णादिषु विस्पेव भवति? तिसृभिः लेखाभिरङ्कितेति यावत् ।
तामित्यादि । असुरा इति । उपादधतेत्येव । वसीयान् वसु-
मत्तरः । 'विन्मतोर्लुक्' 'टेः' इति टिलोपः ॥

^९असुरयोनिमिति ॥ असुरयोनिमनुप्रविष्टं एतं पराभूतं करोति ॥

खितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यम-
 न्तरेत्यङ्गिरसस्सुवर्गं लोकं यतः
 पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पत्
 ॥४४॥ यत्कूर्ममुपदधाति यथा क्षे-
 त्रविदञ्जसा नयत्येवमेवैनं कूर्मस्सु-
 वर्गं लोकमञ्जसा नयति मेधो वा

खिता । भवति । इमे । वै । लोकाः । त्र्यालिखि-
 तेति त्रि-आलिखिता । एभ्यः । एव । लोकेभ्यः ।
 भ्रातृव्यम् । अन्तः । एति । ¹⁰अङ्गिरसः । सुवर्ग-
 मिति सुवः-गम् । लोकम् । यतः । पुरोडाशः ।
 कूर्मः । भूत्वा । अनु । प्रेति । असर्पत् ॥ ४४ ॥
 यत् । कूर्मम् । उपदधातीत्युप-दधाति । यथा ।
 क्षेत्रविदिति क्षेत्र-वित् । अञ्जसा । नयति । एवम् ।
 एव । एनम् । कूर्मः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
 कम् । अञ्जसा । नयति । ¹¹मेधः । वै । एषः । प-

¹⁰अङ्गिरस इत्यादि ॥ कूर्मोपधानविधिः । यथेति । क्षेत्रज्ञो
 ह्यञ्जसा नयति आर्जवेन नयति । एवं कूर्मोऽपि स्वर्गमार्गज्ञः
 अञ्जसा नयति ॥

¹¹मेधो वा इत्यादि ॥ यज्ञतुल्यः इष्टसाधनत्वात् । उपतिष्ठन्ते समीपे

एष पशूनां यत्कूर्मो यत्कूर्ममुपदधा-
ति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उप-
तिष्ठन्ते श्मशानं वा एतत्क्रियते
यन्मृतानां पशूनां शीरुषाण्युपधी-
यन्ते यज्जीवन्तं कूर्ममुपदधाति ते-
नाश्मशानचिद्वास्तव्यो वा एष यत्

शूनाम् । यत् । कूर्मः । यत् । कूर्मम् । उपदधा-
तीत्युप-दधाति । स्वम् । एव । मेधम् । पश्यन्तः ।
पशवः । उपेति । तिष्ठन्ते । ¹²श्मशानम् । वै । ए-
तत् । क्रियते । यत् । मृतानाम् । पशूनाम् । शी-
रुषाणि । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यत् । जी-
वन्तम् । कूर्मम् । उपदधातीत्युप-दधाति । तेन ।
अश्मशानचिदित्यश्मशान-चित् । वास्तव्यः । वै ।

तिष्ठन्ति । 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम् ॥

¹²अश्मशानचिदिति ॥ श्मशानमिव चीयत इति । 'कर्मण्याख्या-
याम्' इति क्तिप् । वास्तव्य इति । सुखेन वस्ता वास्तव्यः ।
'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति तव्यत् । यस्मादनेन जीवता चिरं
स्थातव्यमत्र तस्माद्धन्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति 'मधु वाता ऋतायते' *
इति तिसृभिः । एतत्स्वदयिता चिरं जीविष्यतीति । स्वदयतिः
चुरादिरदन्तः ॥

॥ ४५ ॥ कुर्मो मधु वाता ऋताय-
 त इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति
 स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं वा एतदन्नं य-
 दध्यारण्यं मधु यदध्ना मधुमि-
 श्रेणाभ्यनक्तयुभयस्याव्रुद्धयै मही
 द्यौः पृथिवी च न इत्याहाभ्या-
 मेवैनमुभयतः परि गृह्णाति प्रा-
 श्रमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य स-

एषः । यत् ॥ ४५ ॥ कूर्मः । मधु । वाताः । ऋता-
 यत इत्यृत-यते । इति । दध्ना । मधुमिश्रेणेति म-
 धु-मिश्रेण । अभीति । अनक्ति । स्वदयति । एव ।
 एनम् । ¹³ग्राम्यम् । वै । एतत् । अन्नम् । यत् । द-
 धि । आरण्यम् । मधु । यत् । दध्ना । मधुमिश्रेणेति
 मधु-मिश्रेण । अभ्यनक्तीत्याभि-अनक्ति । उभय-
 स्य । अव्रुद्ध्या इत्यव-रुद्धयै । मही । द्यौः । पृथि-
 वी । च । नः । इति । आह । आभ्याम् । एव । ए-
 नम् । उभयतः । परीति । गृह्णाति । प्राश्रम् । उपेति ।
 दधाति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । सम-

¹³ग्राम्यमिति ॥ 'ग्रामाद्यखनौ' इति यः । मही द्यौरिति गा-
 यत्र्या एनमवहारेण परिवेष्ट्य पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति । आभ्यामिति ।

म॑ष्ट्यै पुरस्तात्प्रत्यश्चमुप॑ दधाति॒ त-
स्मा॑त् ॥ ४६ ॥ पुरस्तात्प्रत्यश्चः प॒-
शवो॑ मेधमुप॑ तिष्ठन्ते॒ यो वा अप॑-
नाभि॒मग्निं॑ चिनुते॒ यज॑मानस्य॒ ना-
भि॒मनु॑ प्र वि॒शति॒ स ए॑नमीश्वरो
हि॒ः॒सितो॑रुलू॒खल॑मुप॑ दधात्येषा वा
अ॒ग्नेना॑भि॒स्सना॑भिमे॒वाग्निं॑ चिनुतेऽ-
हि॒ः॒साया॑ औदु॒म्बरं॑ भव॒त्यूर्वा॑ उ-

ष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । पुरस्तात् । प्रत्यश्चम् । उपे-
ति । दधाति । तस्मात् ॥ ४६ ॥ पुरस्तात् । प्र-
त्यश्चः । पशवः । मेधम् । उपेति । तिष्ठन्ते । ¹⁴यः ।
वै । अप॑नाभि॒मित्यप॑-नाभिम् । अ॒ग्निम् । चि॒नु-
ते । यज॑मानस्य । नाभिम् । अनु॑ । प्रेति । वि-
शति॑ । सः । ए॒नम् । ई॒श्वरः । हि॒ः॒सितोः । उ॒लू-
ख॑लम् । उपेति । दधाति । ए॒षा । वै । अ॒ग्नेः ।
नाभिः । सना॑भि॒मिति॑ स-नाभिम् । ए॒व । अ॒-
ग्निम् । चि॒नुते॑ । अहि॒ः॒सायै॑ । औदु॒म्बरम् । भव॑-
ति । ऊ॒र्क् । वै । उ॒दु॒म्बरः॑ । ऊ॒र्जम् । ए॒व । अवे॑-

द्यावापृथिवीभ्यामुपतिष्ठते इति । सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् ॥

¹⁴यो वा इत्यादि ॥ उलूखलोपधानविधिः । गतः । तस्मान्म-

दुम्ब॒र ऊ॒र्जमे॒वाव॑ रुन्धे मध्य॒त उ-
प॑ दधाति मध्य॒त ए॒वास्मा॒ ऊ॒र्जं द-
धाति॒ तस्मा॑न्मध्य॒त ऊ॒र्जा भु॑ञ्जत
इय॑द्भवति प्र॒जाप॑तिना यज्ञमुखेन
संमि॑तमव॑ ह॒न्त्यन्न॑मे॒वाक॑र्वैष्ण॒व्य-

ति । रुन्धे । मध्य॒तः । उपेति॑ । द॒धाति॒ । मध्य॒तः ।
ए॒व । अ॒स्मै । ऊ॒र्जम् । द॒धाति॒ । तस्मा॑त् । म-
ध्य॒तः । ऊ॒र्जा । भु॑ञ्जते । ¹⁵ इय॑त् । भ॒वति॒ । प्र॒जा-
प॑तिनेति॑ प्र॒जा-प॑तिना । य॒ज्ञमुखे॑नेति॑ य॒ज्ञ-मु-
खेन॑ । स॒मि॒तमि॒ति सं-मि॒तम् । अ॒वेति॑ । ह॒-
न्ति॒ । अ॒न्नम् । ए॒व । अ॒कः । ¹⁶ वैष्ण॒व्या । ऋ-

ध्यत इति । मध्यमे वयसि, देहमध्ये वा । आद्यादिभ्यस्तसिः ॥

¹⁵इयदिति ॥ प्रादेशमात्रम् । इदं परिमाणमस्येति 'किमिदं-
भ्यां बोधः' इति 'इदं किमोरीशकी' यस्येति इलोपः,
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इकार उदात्तः । प्रजापतिनेति । 'यज्ञमुखं
वै प्रजापतिः' इति प्रजापत्यात्मना परिमितेन यज्ञमुखेन सम्मित-
मिदमुलूखलम् । केचिदाहुः—यत्किञ्चित्परिमाणपरिमितमियत् प्रजा-
पतिश्च परिमितिः परिमितात्मा, तस्मात्तत्तुल्यमिति । अन्नमेवा-
करिति । अवघातेन अन्नमेवास्यै करोति उत्पादयति । छान्द-
सो लुङ्, 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लोपः ॥

¹⁶वैष्णव्येति ॥ तद्विष्णोरिति गायत्री । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण

चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा
वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठा-
पयति ॥ ४७ ॥

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिस्संभू-
तं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव
चा । उपेति । दधाति । विष्णुः । वै । यज्ञः । वै-
ष्णवाः । वनस्पतयः । यज्ञे । एव । यज्ञम् । प्र-
तीति । स्थापयति ॥ ४७ ॥

एष वै पशुर्यमसर्पदेष यत्तस्मात्तस्मात्सप्त-
विंशतिश्च ॥ ८ ॥

¹एषाम् । वै । एतत् । लोकानाम् । ज्योतिः ।
सम्भूतमिति सं-भूतम् । यत् । उखा । यत् । उ-
खाम् । उपदधातीत्युप-दधाति । एभ्यः । एव ।

डीप उदात्तत्वात् 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वि-
ष्णुर्वा इति । वैष्णवे उलूखले वैष्णवीमृचं प्रयुज्जानो यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति । उभयोर्वैष्णवत्वाद्धिष्णोश्च यज्ञत्वात् । वनस्पतिशब्दस्य
सुट्स्वरावुक्तौ ॥

इति पञ्चमे द्वितीये अष्टमोनुवाकः.

¹एषां वा इत्यादि ॥ मुख्योखोपधानविधिः । मध्यत इति ।
देहस्य मध्ये ज्योतिः ऐश्वरमुपास्महे सर्वेऽपि वयम् ॥

लोकेभ्यो ज्योतिरव रुन्धे मध्यत उप
 दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति
 तस्मान्मध्यतो ज्योतिरुपास्महे सि-
 कताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानर-
 स्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रु-
 न्धे यं कामयेत क्षोधुकस्यादित्यु-
 नां तस्योप ॥ ४८ ॥ दध्याक्षोधुक
 एव भवति यं कामयेतानुपदस्यदन्न-

लोकेभ्यः । ज्योतिः । अवेति । रुन्धे । मध्यतः ।
 उपेति । दधाति । मध्यतः । एव । अस्मै । ज्यो-
 तिः । दधाति । तस्मात् । मध्यतः । ज्योतिः ।
 उपेति । आस्महे । सिकताभिः । पूरयति । ए-
 तत् । वै । अग्नेः । वैश्वानरस्य । रूपम् । रूपेण ।
 एव । वैश्वानरम् । अवेति । रुन्धे । यम् । काम-
 येत । क्षोधुकः । स्यात् । इति । ऊनाम् । तस्य ।
 उपेति ॥ ४८ ॥ दध्यात् । क्षोधुकः । एव । भव-
 ति । यम् । कामयेत । अनुपदस्यदित्यनुप-द-
 स्यत् । अन्नम् । अद्यात् । इति । पूर्णाम् । तस्य ।

^२सिकताभिरित्यादि ॥ गतम् । क्षोधुकः क्षुच्छीलः । छान्दस उक-
 न् । अनुपदस्यत् अक्षीयमाणम् । दसु उपक्षये, दैवादिकः ॥

मद्यादिति पूर्णं तस्योप दध्यादनु-
पदस्यदेवान्नमत्ति सहस्रं वै प्रति पु-
रुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये प-
शवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति
सवीर्यत्वायोखायामपि दधाति प्र-

उपेति । दध्यात् । अनुपदस्यदित्यनुप-दस्यत् ।
एव । अन्नम् । अत्ति । ^३सहस्रम् । वै । प्रतीति ।
पुरुषः । पशूनाम् । यच्छति । सहस्रम् । अन्ये ।
पशवः । मध्ये । पुरुषशीर्षमिति पुरुष-शीर्ष-
म् । उपेति । दधाति । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-
त्वायं । ^४उखायाम् । अपीति । दधाति । प्रतिष्ठा-

^३सहस्रं वा इति ॥ पुरुषशीर्षोपधानविधिः । येषामत्र शिरांसि
उपधीयन्ते पुरुषाश्ववृषभवृष्णिबस्तानां तेषां मध्ये एक एव पुरुष
उपधीयमानशिरस्कः प्रपशूनां सहस्रं प्रतियच्छति यजमानाय,
तस्मात् सहस्रसम्मितं पुरुषशिर इति । मन्त्रलिङ्गं च—‘सहस्रस्य
प्रतिमां विश्वरूपम्’* इति । अन्ये तु—अश्वादयः पशवः सर्वेऽपि
सम्भूय सहस्रं पशूनां प्रतियच्छन्ति, तस्मात् प्राधान्यात् मध्ये
पुरुषशीर्षं पुरुषशिर उपदधाति सवीर्यत्वायाग्रेः । ‘शीर्षञ्छन्दसि’
इति शीर्षन्भावः । ‘नपुंसकादन्यतरस्याम्’ इत्यच् समासान्तः ॥

^४उखायामित्यादि ॥ गतम् । प्राणिरहितत्वादमेध्यं अमेधार्हम् । मेधं
नार्हतीति दण्डादित्वात् यः । ‘ययतोश्चातदर्थे’ इत्युत्तरपदान्तो-

तिष्ठामेवैनद्रमयति व्यृद्धं वा एत-
 त्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षममृतं ख-
 लु वै प्राणाः ॥ ४९ ॥ अमृतं हि-
 रण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्य-
 ति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैस्स-
 मर्धयति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति

मिति प्रति-स्थाम् । एव । एनत् । गमयति ।
 व्यृद्धमिति वि-ऋद्धम् । वै । एतत् । प्राणैरिति
 प्र-अनैः । अमेध्यम् । यत् । पुरुषशीर्षमिति पु-
 रुष-शीर्षम् । अमृतम् । खलु । वै । प्राणा इति
 प्र-अनाः ॥ ४९ ॥ अमृतम् । हिरण्यम् । प्राणे-
 ष्विति प्र-अनेषु । हिरण्यशल्कानिति हिरण्य-श-
 ल्कान् । प्रतीति । अस्यति । प्रतिष्ठामिति प्रति-
 स्थाम् । एव । एनत् । गमयित्वा । प्राणैरिति प्र-
 अनैः । समिति । अर्धयति । ^५दध्ना । मधुमिश्रेणे-
 ति मधु-मिश्रेण । पूरयति । मधव्यः । असानि ।

दात्तत्वम् । अमृतमिति । मृतमेषां नास्तीति अमृतम् । प्राणाः
 हिरण्यं चामृतहेतुः ॥

^५मधव्य इति । मधुमान् भूयासमिति । 'मधोर्ज च' इति
 यत् । शृतातंक्येनेति ॥ पूरयतीत्येव । श्रितेन पयसा कृतात-

मध॒व्योऽसा॒नीति॑ शृ॒तात॒ङ्ग्येन॑ मे॒ध्य-
 त्वाय॑ ग्रा॒म्यं वा ए॒तद॒न्नं यद॒ध्या॒र-
 ण्यं मधु॑ यद॒ध्ना म॑धुमि॒श्रेण॑ पू॒रय॑-
 त्यु॒भय॑स्याव॒रुद्ध॑चै पशु॒शीर्षा॒ण्युप॑
 दधा॑ति प॒शवो॑ वै प॒शुशी॒र्षाणि॑ प॒-
 शू॒नेवाव॑ रु॒न्धे यं का॒मये॑ताप॒शु-
 इति॑ । शृ॒तात॒ङ्ग्येनेति॑ शृ॒त-आ॒त॒ङ्ग्येन॑ । मे॒ध्यत्वा-
 येति॑ मे॒ध्य-त्वाय॑ । ग्रा॒म्यम् । वै । ए॒तत् । अ-
 न्नम् । यत् । दधि॑ । आ॒र॒ण्यम् । मधु॑ । यत् । द॒-
 ध्ना । म॒धुमि॒श्रेणेति॑ मधु-मि॒श्रेण॑ । पू॒रय॑ति । उ॒-
 भय॑स्य । अव॒रुद्ध॑चा इत्यव॒रुद्ध॑चै । प॒शुशी॒र्षाणी-
 ति॑ पशु-शी॒र्षाणि॑ । उपेति॑ । द॒धा॒ति । प॒शवः॑ ।
 वै । प॒शुशी॒र्षाणीति॑ पशु-शी॒र्षाणि॑ । प॒शून् ।
 ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे । यम् । का॒मये॑त । अ॒प॒शुः ।

अनम् । तश्चु संकोचने, 'ऋहलोर्ण्यत्' 'चजोः कुघिण्यतोः'
 इति कुत्वम् । ग्राम्यं वा इत्यादि* गतम् ॥

^६पशुशीर्षाणीति ॥ अश्वादीनां शिरांसि । पशवो वा इति ।
 तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

^७यमित्यादि ॥ अपशुः पशुहीनः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरप-
 दान्तोदात्तत्वम् । विषूचीनानि विष्वङ्मुखानि अभिमुखानि विषु नाना

स्यादिति ॥ ५० ॥ विषूचीनानि
तस्योप दध्याद्विषूच एवास्मात्पशू-
न्दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत
पशुमान्त्स्यादिति समीचीनानि त-
स्योप दध्यात्समीच एवास्मै पशू-

स्यात् । इति ॥ ५० ॥ विषूचीनानि । तस्य । उ-
पेति । दध्यात् । विषूचः । एव । अस्मात् । प-
शून् । दधाति । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इ-
ति । समीचीनानि । तस्य । उपेति । दध्यात् ।
समीचः । एव । अस्मै । पशून् । दधाति । पशु-
मानिति पशु-मान् । एव । भवति । ८पुरस्तात् ।

अञ्जतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिन् । विभाषाञ्चरदिकिस्त्रयाम्' इति
खः । 'चौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विषूच इति अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । 'अञ्जेश्छन्दसि' इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । अस्मादिति ।
'अन्यारादितरर्ते' इति पञ्चमी । पशुमानिति 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इति
मनुष उदात्तत्वम् । समीचीनानि सङ्गतमुखानि । 'समस्समि' इति
सम्यादेशः । पूर्ववद्दीर्घत्वम् । समीच इति पूर्वपदस्य अन्तोदात्तत्वं,
पूर्ववत् 'अञ्जेश्छन्दसि' इति न प्रवर्तते ॥

८पुरस्तादिति ॥ पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख उपविश्यात्मनि प्रतीचीन-
मश्वस्य शिर उपदधाति । पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य प्राचीनमृषभस्य

न्दधाति पशुमानेव भवति पुरस्ता-
त्प्रतीचीनमश्वस्योपं दधाति पश्चा-
त्प्राचीनमृषभस्यापशवो वा अन्ये
गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै
समीचो दधात्येतावन्तो वै पशवः

प्रतीचीनम् । अश्वस्य । उपेति । दधाति । पश्चात् ।
प्राचीनम् । ऋषभस्य । ⁹अपशवः । वै । अन्ये ।
गोअश्वेभ्य इति गो-अश्वेभ्यः । पशवः । गोअ-
श्वानिति गो-अश्वान् । एव । अस्मै । समीचः ।
दधाति । ¹⁰एतावन्तः । वै । पशवः ॥ ५१ ॥ द्वि-

शिर उपदधाति । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । 'दिक्छन्देभ्यः'
इति 'अस्ताति च' इति पुरादेशः । 'पश्चात्' इति पुरस्ता-
दित्यर्थे निपात्यते ॥

⁹अपशवो वा इत्यादि ॥ गोऽश्वव्यतिरिक्ताः सर्वे अपशवः
अपशुकल्पाः । 'सर्वत्र विभाषाञ्चैः' इति प्रकृत्या भावः । अ-
श्वर्षभयोः समीचीनतया गोऽश्वान् सर्वानस्मै समीचीनान् स्थाप-
यति । प्राधान्याद्गोऽश्वग्रहणम् । वृष्णिबस्तयोरिति तुल्यो न्यायः ॥

¹⁰एतावन्त इत्यादिना उत्सर्गेरुपस्थानं विदधाति ॥ द्विपाद इति ।
'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः । 'द्वित्रिभ्यां पद्वन्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रदधाति प्राक्षिपति । तस्मात्प्रतिविधानं

॥५१॥ द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्
 वा एतदग््नौ प्रदधाति यत्पशुशीर्षा-
 ण्युपदधात्यमुमारण्यमनुते दिशामी-
 त्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आर-
 ण्यान्पशूञ्छुचमनूत्सृजति तस्मा-
 द्समावत्पशूनां प्र जायमानानामा-
 रण्याः पशवः कनीयाः सशुचा

पाद इति द्वि-पादः । च । चतुष्पाद इति चतुः-
 पादः । च । तान् । वै । एतत् । अग््नौ । प्रेति ।
 दधाति । यत् । पशुशीर्षाणीति पशु-शीर्षाणि ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । अमुम् । आरण्यम् । अ-
 न्विति । ते । दिशामि । इति । आह । ग्राम्येभ्यः ।
 एव । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । आरण्यान् । प-
 शून् । शुचम् । अनु । उदिति । सृजति । तस्मात् ।
 समावत् । पशूनाम् । प्रजायमानानामिति प्र-

कार्यमित्याह—अमुमित्यादि । अमुमिति सामान्यनिर्देशो मयुगौरा-
 दीनाम् । एतदुक्तं भवति—‘मयुमारण्यमनु ते दिशामि’* ‘गौरमारण्य-
 मनुते दिशामि’* इत्येवमुपधानान्तरं उत्सर्गमुपतिष्ठते । तेन ग्राम्ये-
 भ्यः पशुभ्य आदाय आरण्यान् पशून् अनु लक्ष्यकृत्य च शुचं

ह्यृतास्सर्पशीर्षमुप दधाति यैव
 सर्पे त्विषिस्तामेवाव रुन्धे ॥ ५२ ॥
 यत्समीचीनं पशुशीर्षैरुपदध्याद्वा-
 म्यान्पशून्दंशुकास्स्युर्यद्विषूचीनं-
 मारण्यान् यजुरेव वदेद्व तां त्वि-

जायमानानाम् । आरण्याः । पशवः । कनीयाः-
 सः । शुचा । हि । क्रुताः । ^{११}सर्पशीर्षमिति स-
 र्प-शीर्षम् । उपेति । दधाति । या । एव । सर्पे ।
 त्विषिः । ताम् । एव । अवेति । रुन्धे ॥ ५२ ॥
 यत् । समीचीनम् । पशुशीर्षैरिति पशु-शीर्षैः ।
 उपदध्यादित्युप-दध्यात् । ग्राम्यान् । पशून् । दं-
 शुकाः । स्युः । यत् । विषूचीनम् । आरण्यान् ।
 यजुः । एव । वदेत् । अवेति । ताम् । त्विषिम् ।

शोकमुत्सृजति । तस्मादित्यादि । समावत्समं 'समादावतुप्'
 इति स्वार्थे वतुप् कनीयांसः अल्पतराः । शुचा ह्यृताः शुचं प्राप्तत्वात् ॥

^{११}सर्पशीर्षमित्यादि ॥ पूर्ववत्समासान्तः । त्विषिः दीप्तिः ।
 यदित्यादि । ग्राम्यान् पशून् दन्दशूका दंशनशीलाः सर्वाः स्युः
 यद्विषूचीनं आरण्यानिति दन्दशूकास्स्युरिति । एवं छान्दस
 उकाणि 'नलोकाव्ययनिष्ठा' इति षष्ठीप्रतिषेधः । उक्ता ग्रा-
 म्यारण्याः पशवः । तस्मात् 'नमो अस्तु सर्पेभ्यः' * इति मन्त्रानेव

पि॒रुन्धे॒ या स॒र्पे न ग्राम्यान्प॒शून्
हि॒नस्ति॒ नार॒ण्यान्थो खलु॑प॒धेय॑-
मे॒व यदु॑प॒दधा॑ति॒ तेन॒ तां त्विषि॑म॒व
रुन्धे॒ या स॒र्पे यद्यजु॑र्वदति॒ तेन॑ शा-
न्तम् ॥ ५३ ॥

रुन्धे । या । सर्पे । न । ग्राम्यान् । पशून् । हि-
नस्ति । न । आ॒र॒ण्यान् । ¹²अथो इति । खलु ।
उ॒प॒धेय॑मित्यु॒प-धेय॑म् । ए॒व । यत् । उ॒प॒दधा॑ती-
त्यु॒प-दधा॑ति । तेन॑ । ताम् । त्विषि॑म् । अवेति ।
रुन्धे । या । सर्पे । यत् । यजुः । वदति । तेन ।
शान्तम् ॥ ५३ ॥

ऊ॒नां तस्यो॑प॒ प्राणा॑स्स्यादिति॒ वै प॒शवो॑
रुन्धे॒ चतु॑श्चत्वारि॒ंशच्च ॥९॥

वदेत् न सर्पशिर उपदध्यात् । यजुश्शब्दो मन्त्रमचनः । यजु-
र्वदनेन त्विषेः लाभः । अनुपधानेन उक्तदोषाप्रसङ्ग इति ॥

¹²अथो खल्वित्यादि पक्षान्तरविधिः ॥ उपधानेन त्विषिलाभः,
यजुर्वदनेन दोषशान्तिरिति । शान्तं शिवमित्यर्थः । अत्र ब्रा-
ह्मणानुसारिण आहुः—पशुशीर्षोपधानानन्तरं सर्पशीर्षोपधानमिति ।
मन्त्राम्नानानुसारिणस्तु हिरण्मयपुरुषोपधानानन्तरं सर्पशीर्षोपधानमिति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये नवमोनुवाकः.

प॒शु॒र्वा ए॒ष यद॒ग्नि॒र्यो॒निः खलु॒ वा
ए॒षा प॒शो॒र्वि क्रि॒यते॒ यत्प्रा॒चीनं॑मैष्ट॒-
काद्य॒जुः क्रि॒यते॒ रेतो॑ऽप॒स्या अप॒स्या
उप॑ दधाति॒ योनौ॑वे॒व रेतो॑ दधाति॒

¹प॒शुः । वै । ए॒षः । यत् । अ॒ग्निः । यो॒निः ।
खलु॑ । वै । ए॒षा । प॒शोः । वी॒ति । क्रि॒यते॒ । यत् ।
प्रा॒चीनं॑म् । ऐष्ट॒कात् । य॒जुः । क्रि॒यते॒ । रेतः॑ । अ॒-
प॒स्याः । अ॒प॒स्याः । उपे॒ति । द॒धाति॒ । योनौ॑ । ए॒व ।
रेतः॑ । द॒धाति॒ । प॒ञ्च । उपे॒ति । द॒धाति॒ । पा॒ङ्क्तः । प॒शवः॑ ।

¹पशुर्वा एष इत्यादिः अपस्याविधिः ॥ अयमग्निः योनौ निषेकादिना उत्पाद्यत्वात् पशुकल्पः । तत्र 'योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्ण' * इति तदुपधानात् योनिः । सैषा ऐष्टकात् इष्टका-समूहोपधानात् प्राग्यजुःकरणेन उक्तोपधानादिप्रसक्तेन क्रियते अयोन्यर्हेण कर्मणा । तस्मात् एतत्परिहारार्थं रेतस्थानीया अपस्याः प्रथममुपदधाति योनौ रेतो दधाति अप्शब्दानुपधानो मन्त्रः आसामिष्टकानामिति 'तद्वानासामुपधानो मन्त्रः' इति यत्प्रत्ययः । छान्दसोऽमुकागमः । अपस्याः 'अपां त्वेमन्'† इत्याद्यैर्मन्त्रैः उपधेया विंशतिरिष्टकाः ता अप्यभेदेन अपस्या उच्यन्ते । अप्शब्दवतां च बहुत्वात् सर्वा अपस्या उच्यन्ते ॥

²पञ्चेति ॥ प्रथमं पुरस्तात् प्रतीचीः प्रत्यग्रीतीः । पाङ्क्ता

पश्चोपं दधाति पाङ्क्तः पशवः पशू-
 नेवास्मै प्र जनयति पश्च दक्षिणतो
 वज्रो वा अपस्यां वज्रेणैव यज्ञस्य
 दक्षिणतो रक्षांस्यपं हन्ति पश्च प-
 श्वात् ॥ ५४ ॥ प्राचीरुपं दधाति प-
 श्वादे प्राचीनं रेतो धीयते पश्वादे-
 वास्मै प्राचीनं रेतो दधाति पश्च

पशून् । एव । अस्मै । प्रेति । जनयति । पश्च । दक्षि-
 णतः । वज्रः । वै । अपस्याः । वज्रेण । एव । यज्ञ-
 स्य । दक्षिणतः । रक्षांसि । अपेति । हन्ति । पश्च ।
 पश्वात् ॥ ५४ ॥ प्राचीः । उपेति । दधाति । पश्वात् ।
 वै । प्राचीनम् । रेतः । धीयते । पश्वात् । एव । अ-
 स्मै । प्राचीनम् । रेतः । दधाति । ^३पश्च । पुरस्तात् ।

इति पङ्क्तिप्रभवाः । पङ्क्तिशब्द उत्सादिः । दक्षिणत इति ।
 उद्गीचीः 'अर्णवे' इत्यादिभिः । वज्रो वा इति । वज्रवद्दीर्घव-
 त्य इति । प्राचीरिति । प्राग्रीतीः । 'अपां त्वा सद्ने'* इत्या-
 दिभिः । प्राचीनमिति । प्रागञ्चतीति । प्राचीनं यत्रोपासनीय-
 ज्योतिः अन्तरुदेति सा प्राचीति कृत्वा ॥

^३पश्च पुरस्तादित्यादि ॥ पश्वात्प्राचीभिः प्राचीनं रेतो धीयते पुर-

पुरस्तात्प्रतीचीरुपं दधाति पञ्च प-
 श्वात्प्राचीस्तस्मात्प्राचीन् रेतो धी-
 यते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते पञ्चोत्त-
 रतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
 पशून् एव प्रजातान् स्वमायतनमभि
 पर्यूहत इयं वा अग्नेरतिदाहादविभे-

प्रतीचीः । उपेति । दधाति । पञ्च । पश्वात् । प्राचीः ।
 तस्मात् । प्राचीनिम् । रेतः । धीयते । प्रतीचीः । प्र-
 जा इति प्र-जाः । जायन्ते । पञ्च । उत्तरत इत्युत्-
 तरतः । छन्दस्याः । पशवः । वै । छन्दस्याः । प-
 शून् । एव । प्रजातानिति प्र-जातान् । स्वम् । आ-
 यतनमित्या-यतनम् । अभि । परीति । ऊहते ।
⁴इयम् । वै । अग्नेः । अतिदाहादित्यति-दाहात् ।

स्तात्प्रतीचीभिः प्रतीच्यः प्रजा जायन्ते । उत्तरत इति । दक्षि-
 णानीति । छन्दस्या इति । छन्दस्वता मन्त्रेण उपधेयाः 'गा-
 यत्री छन्दः' * इत्यादिभिः उपधेयाः । पूर्ववद्यत्, मतुब्लुक ।
 पशव इति । पशुनिमित्तभूताः छन्दस्या इष्टकाः । पशूनिति ।
 अपस्याभिरुत्पन्नत्वात् छन्दस्याभिः स्वस्मिन्नायतने स्थापयति ।
 'अभिरभागे' इति लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

⁴इयं वा इत्यादि ॥ पृथिव्या अनतिदाहाय भवन्त्यपस्या

यस्यैताः॥ ५५ ॥ अपस्या अपश्यत्ता
 उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदहद्य-
 दपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहा-
 योवाच हेयमददित्स ब्रह्मणाऽन्नं य-
 स्यैता उपधीयान्तै य उ चैना ए-

अविभेत् । सा । एताः ॥ ५५ ॥ अपस्याः । अप-
 श्यत् । ताः । उपेति । अधत्त । ततः । वै । इमाम् ।
 न । अतीति । अदहत् । यत् । अपस्याः । उपदधा-
 त्तात्युप-दधाति । अस्याः । अनतिदाहायेत्यनति-
 दाहाय । उवाच । ह । इयम् । अदत् । इत् ।
 सः । ब्रह्मणा । अन्नम् । यस्य । एताः । उपधी-
 यान्ता इत्युप-धीयान्तै । यः । उ । च । एनाः ।

इति । उवाचेत्यादि । इयं पृथिवी पूर्वमुवाच । कथं?—अदत्
 इत् अद्यादेवान्नं ब्रह्मणा परिवृढेनानेन कर्मणा सः, यस्यैता
 अतिदाहनिवृत्तिहेतवोऽपस्या उपधीयन्ते उपधीयेरन् यश्च एता
 अपस्या एवं समातिदाहशमनोऽग्निरित्येतत् विद्यात् सोऽप्यन्नमद्यादेव ।
 अददिति अत्तेर्लेटि शपो लुकि 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः । स-
 मानवाक्ये पदात्परत्वाभावान्निघाताभावः । अददित्यादिभिर्वाक्या-
 न्तरं पृथिव्याः । दधातेः कर्मणि लेटि आडागमः 'वैतोन्यत्र'
 इत्येकारः; पूर्ववदाडागमः ॥

वं वेदुदिति प्राणभृत उप दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्वदन्प्रा-
 णन्पश्यन्शृण्वन्पशुर्जायतेऽयं पुरः॥
 ५६ ॥ भुव इति पुरस्तादुप दधाति
 प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा वि-
 श्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभि-
 र्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति प-

एवम् । वेदत् । इति । ⁵प्राणभृत इति प्राण-भृ-
 तः । उपेति । दधाति । रेतसि । एव । प्राणानिति
 प्र-अनान् । दधाति । तस्मात् । वदन् । प्राणनि-
 ति प्र-अनन् । पश्यन् । शृण्वन् । पशुः । जाय-
 ते । अयम् । पुरः ॥ ५६ ॥ भुवः । इति । पुर-
 स्तात् । उपेति । दधाति । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 एव । एताभिः । दाधार । अयम् । दक्षिणा । वि-
 श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । इति । दक्षिणतः । मनः ।
 एव । एताभिः । दाधार । अयम् । पश्चात् । वि-

⁵प्राणभृत इति ॥ पञ्चाशतं 'अयं पुरो भुवः' * इत्याद्याः ।
 सिके रेतसि प्राणभरणहेतुत्वात् प्राणभृत इति । तस्मादित्यादि ।

श्वाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात्सुव -
 रित्युत्तरतश्चोत्रमेवैताभिर्दाधारेय -
 मुपरिमुतिरित्युपरिष्ठादाचमेवैताभि -
 दाधार दशदशोपं दधाति सवीर्य -
 त्वायाक्षण्या ॥ ५७॥ उपं दधाति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हर-

श्वव्यं चा इति विश्व-व्यं चाः । इति । पश्चात् । च-
 क्षुः । एव । एताभिः । दाधार । इदम् । उत्तरादि-
 त्युत्तर-तरात् । सुवः । इति । उत्तरत इत्युत्तर-
 तः । श्रोत्रम् । एव । एताभिः । दाधार । इयम् ।
 उपरि । मुतिः । इति । उपरिष्ठात् । वाचम् । ए-
 व । एताभिः । दाधार । दशदशेति दश-दश ।
 उपेति । दधाति । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वायं ।
 अक्षण्या ॥ ५७ ॥ उपेति । दधाति । तस्मात् ।
 अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि । प्रेति । हरन्ति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । याः । प्राचीः ।

गतम् । वदन्नित्यादयः प्राणवृत्तयः । दशदश प्रतिदिशं अक्षण्या
 दश मध्येऽन्तरामन्तरां उपधाय बाह्यांवाह्याम् । दाधारेति । छान्दसे
 लेटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

६याः प्राचीरिति ॥ प्राच्य उपधीयन्ते ताभिर्वसिष्ठः ऋद्धि

न्ति॒ प्रति॑ष्ठित्यै॒ याः प्रा॒ची॒स्ताभि॒र्व-
 सि॒ष्ठ आ॒ध्रो॒द्या दक्षि॑णा ताभि॒र्भर-
 द्वा॒जो याः प्र॒ती॒ची॒स्ताभि॒र्वि॒श्वामि॑-
 त्रो॒ या उदी॑ची॒स्ताभि॒र्ज॒मद॑ग्निर्या
 ऊ॒र्ध्वास्ताभि॒र्वि॒श्वक॑र्मा य ए॒व मे-
 ता॒सामृ॑द्धिं वेद॒ध्रोत्ये॒व य आ॑सामे॒वं
 ब॒न्धुतां॑ वेद॒ बन्धु॑मान्भवति॒ य आ॑-

ताभिः । वसिष्ठः । आध्रोत् । याः । दक्षिणा । ता-
 भिः । भरद्वाजः । याः । प्रतीचीः । ताभिः । वि-
 श्वामित्र इति विश्व-मित्रः । याः । उदीचीः ।
 ताभिः । जमदग्निः । याः । ऊर्ध्वाः । ताभिः । वि-
 श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । ^७यः । एवम् । एतासाम् ।
 ऋद्धिम् । वेद । ऋध्नोति । एव । यः । आसाम् ।
 एवम् । बन्धुताम् । वेद । बन्धुमानिति बन्धु-

गतः । या दक्षिणेति । दक्षिणस्यां दिशि । ‘दक्षिणा-
 दाच्’ । प्रतीचीरिति । ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । उदीचीरिति ।
 ‘अनिगन्तोञ्चतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^७य एवमित्यादि ॥ वसिष्ठादिकर्तृकाम् । आसां इति । आसा-
 देशोनुदात्तः(?) । बन्धुतामिति । बन्धुसमूहं देशलक्षणम् । ‘श्रा-
 मजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्’ । ऋप्तिमिति । सामर्थ्यमृद्धिकरणे । आ-

सामेव कलुषि वेद कल्पते॥ ५८ ॥

अस्मै य आसामेवमायतनं वेदाय-
तनवान्भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां
वेद प्रत्येव तिष्ठति प्राणभृत उप-
धाय संयत उप दधाति प्राणानेवा-
स्मिन्धित्वा संयद्विस्सं यच्छति त-

मान् । भवति । यः । आसाम् । एवम् । कृषिम् ।
वेदं । कल्पते ॥ ५८ ॥ अस्मै । यः । आसाम् ।
एवम् । आयतनमित्या-यतनम् । वेदं । आयतन-
वानित्यायतन-वान् । भवति । यः । आसाम् । एवम् ।
प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेदं । प्रतीति । एव ।
तिष्ठति । ^८प्राणभृत इति प्राण-भृतः । उपधाये-
त्युप-धाय । संयत इति सं-यतः । उपेति । द-
धाति । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अस्मिन् ।
धित्वा । संयद्विरिति संयत्-भिः । समिति । य-

यतनमिति । वा गायत्रीति प्राणादि (?) । प्रतिष्ठामिति । कार्य-
कारणभावेन प्राणवृद्धिम् ॥

^८संयत इत्यादि ॥ प्राणस्य निहितस्य संयमहेतवः संयतः ।
अथो अपि च प्राणे प्राणपार्श्वे अपानस्य संयमाश्च संयतः ।
संपूर्वाद्यच्छतेः छान्दसोऽनुनासिकलोपः । तदेवाह—तस्मात्प्राणापानौ

संयताः संयत्त्वमथो प्राण एवा-
पानं दधाति तस्मात्प्राणापानौ सं-
चरतो विषूचीरुपं दधाति तस्मा-
द्विष्वञ्चौ प्राणापानौ यद्वा अग्नेरसं-

च्छति । तत् । संयतामिति सं-यताम् । संयत्त्व-
मिति संयत्-त्वम् । अथो इति । प्राण इति प्र-
अने । एव । अपानमित्यप-अनम् । दधाति ।
तस्मात् । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । समि-
ति । चरतः । ^९विषूचीः । उपेति । दधाति । त-
स्मात् । विष्वञ्चौ । प्राणापानाविति प्राण-अपा-
नौ । ^{१०}यत् । वै । अग्नेः । असंयतमित्यसं-यतम्

संचरत इति । सह चरत इत्यर्थः । एवमपानभृत इत्यप्यासा-
माख्या लभ्यते । एकपञ्चाशद्भवति 'प्राची दिशां' * इत्याद्या
दशदश प्रतिदिशं अक्षण्या दश मध्ये ॥

^९विषूचीरिति ॥ यादृश्यः प्राणभृतः तत्प्रतिकूलगतीः । तेन बा-
ह्यावाह्यामुपधाय अन्तरामन्तरामुपदधाति । तस्माद्विष्वञ्चौ इति ।
ऊर्ध्वाधोवृत्तित्वात् ॥

^{१०}इदानीं अग्नेरपि संयमनात् संयत्त्वमासामिति प्रतिपादयितुमाह—
यद्वा इत्यादि ॥ अग्नेर्यद्रूपमसंयतं तस्य यजमानस्य असुवर्ग्यं ।

यतम् ॥ ५९ ॥ असुवर्ग्यमस्य त-
 थसुवर्ग्योऽग्निर्यथसंयतं उपदधाति
 समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाक-
 स्यविर्वयः कृतमयानामित्याह व-
 योभिरेवायानव रुन्धेऽयैर्वयांसि

॥ ५९ ॥ असुवर्ग्यमित्यसुवः—ग्यम् । अस्य । तत् ।
 सुवर्ग्य इति सुवः—ग्यः । अग्निः । यत् । संयत
 इति सं—यतः । उपदधातीत्युप—दधाति । समिति ।
 एव । एनम् । यच्छति । सुवर्ग्यमिति सुवः—ग्यम् ।
 एव । अकः । ¹¹त्र्यविरिति त्रि—अविः । वयः । कृ-
 तम् । अयानाम् । इति । आह । वयोभिरिति व-
 यः—भिः । एव । अयानम् । अवेति । रुन्धे । अयैः ।

‘गोद्वचचः’ इति यत् । अग्निश्चायं स्वर्गनिमित्ततया चीयते । तस्मा-
 त्संयदुपधानेन एनं संयतं कृत्वा स्वर्ग्यमेवाकः करोति । छान्दसे
 लुङि ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेर्लुक् ॥

¹¹वयोभिरेवेति ॥ अव्यादीनि वयांसि । अष्टादशमास्यं वयस्त्र्यविः ।
 कृतादीनि युगाख्याः । उभयतोऽपि कालावयवोपादानं किमर्थं इति पर्य-
 नुयोगावसरे उभयोपादानप्रयोजनं अनेनाह—वयोविशेषनिमित्त-
 को युगविशेषजन्मलाभः युगविशेषस्य लाभे भवति । तस्मात्
 उभयसिद्धयर्थं उभयोपादानमिति भावः ॥

सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्माद-
यं सर्वतः पवते ॥ ६० ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्कुच्यं स-
वयांसि । ¹²सर्वतः । वायुमतीरिति वायु-मतीः ।
भवन्ति । तस्मात् । अयम् । सर्वतः । पवते ॥ ६० ॥

पश्चादेताः पुरोऽक्षण्या कल्पतेऽसंयतं पञ्च-
त्रिंशच्च ॥ १० ॥

¹गायत्री । त्रिष्टुप् । जगती । अनुष्टुगित्यनु-

¹²सर्वत इति ॥ सर्वासु दिक्षु पुरोवातादिवायुविशेषवत्यो भवन्ति ।
'ह्रस्वनुङ्क्ष्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् । तस्मादयं वायुः सर्वा-
भ्यो दिग्भ्यः पवते पवमान आगच्छति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये दशमोऽनुवाकः.

¹अथ अश्वमेधं काण्डं वैश्वदेवं तत्र संज्ञप्तस्याश्वस्य पत्न्यः
सूचीभिः असिपथान् कल्पयन्ति गायत्रीत्रिष्टुबित्यादिभिः ॥ असिमा-
र्गकल्पनं सुखविशसनार्थम् । तत्र महिषी सौवर्णीभिः सूचीभिः प्राक्क्रोडा-
दसिपथान् कल्पयति प्रथमाभ्याम् । अथ राजतीभिः सूचीभिः वावाता
प्रत्यक्क्रोडान् प्राङ्गामेरुत्तराभ्याम् । अथोत्तराभ्यां लौहितीभिः सूची-
भिः परिवृक्ती वेषमार्गं कल्पयति । सर्वश्रायमानुष्टुभोऽनुवाकः । कुवि-
दङ्गेति त्रिष्टुप् । तत्र प्रथमा—जगत्यन्तः प्रथमः पादः । गायत्र्या-

ह । बृह॒त्यु॒ष्णिहा॑ क॒कु॒त्सू॒चीभि॑श्शि॒श-
म्यन्तु॑ त्वा । द्वि॒पदा॑ या चतु॑ष्पदा
त्रि॒पदा॑ या च षट्प॑दा । स॒छन्दा॑ या
च वि॒च्छन्दा॑स्सू॒चीभि॑श्शि॒शम्यन्तु॑ त्वा ।

स्तुक् । प॒ङ्क्त्या॑ । स॒ह । बृह॒ती । उ॒ष्णिहा॑ । क॒कुत् ।
सू॒चीभिः॑ । शि॒म्यन्तु॑ । त्वा । ^२द्वि॒पदेति॑ द्वि-पदा ।
या । चतु॑ष्पदेति॑ चतुः-पदा । त्रि॒पदेति॑ त्रि-पदा ।
या । च । षट्प॑देति॑ षट्-पदा । स॒छन्दा॑ इति॑ स-
छन्दाः । या । च । वि॒च्छन्दा॑ इति॑ वि-छन्दाः ।

दीनि छन्दांसि पङ्क्त्या सहितानि बृहती चोष्णिहा ककुप्च । उ-
ष्णिहाशब्द आकारान्तोप्यस्ति । यद्वा—उष्णिहा सहिता बृहती
ककुप्च ककुदतिच्छन्दाः । तेन सर्वाणि छन्दांसि गृह्यन्ते इत्येके-
न उष्णिग्विशेषेण ककुद्रहणम् । यथोक्तम् ‘मध्ये चेद्वादशाक्षरः
ककुदुष्णिक्’ इति । ऐतेनैव सर्वाणि छन्दांसि गृह्यन्ते इति तानि स-
र्वाणि छन्दांसि त्वां संशमयन्तु । शम्यतिः छन्दसः शमयति-
कर्मा शमितृव्यापारमाचष्टे । विशसनकाले भविष्यतामसिपथानां-
प्रतिपथः छन्दः प्रातिरेव(?) शमितृत्वेन वर्तमाने कल्पितात् विशसनकाले
दुःखं न भविष्यतीति प्रयोजनम् ॥

^२अथ द्वितीया—द्विपदा गायत्र्यादिः या च चतुष्पादा या च त्रिप-
दा । यथोक्तम्—‘एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं’ इति या च ।
षट्पदा जगती, प्रदर्शनमात्रमिदं; तेन पञ्चपदा पङ्क्तिः सप्तपदा शक-
री च गृह्यते । या च सछन्दा उक्ताद्युत्कृत्यन्तछन्दोलक्षणव-

म॒हाना॑म्नी रे॒वत॑यो वि॒श्वा आ॑शाः
प्र॒सूव॑रीः । मे॒घ्या वि॒द्युतो॑ वाच॑स्सू-
चीभि॑श्शिम्यन्तु त्वा । र॒ज॒ता हरि॑णी-

सू॒चीभिः॑ । शि॒म्यन्तु॑ । त्वा । ^३म॒हाना॑म्नीरिति॑ म-
हा-ना॒म्नीः । रे॒वत॑यः । वि॒श्वाः । आ॑शाः । प्र॒सूव॑-
रीरिति॑ प्र-सू॒वरीः॑ । मे॒घ्याः । वि॒द्युत॑ इति॑ वि-
द्यु॒तः । वाच॑ः । सू॒चीभिः॑ । शि॒म्यन्तु॑ । त्वा । ^४र॒-
ज॒ताः । हरि॑णीः । सी॒साः । युज॑ः । युज्यन्ते॑ ।

ती या च विछन्दाः छन्दोलक्षणरहिता देवानां गायत्र्यादिका-
श्च सर्वास्त्वां सूचीभिः शिम्यन्तु शमयन्तु ॥

^३अथ तृतीया—महानाम्नीः महानाम्नी अत्रपूजितनामधेया ।
'अन उपधालोपिनः' इति दीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । रेवतयः धनवत्यः । 'रयेर्मतौ बहुलम्'
इति संप्रसारणम् । 'रेशब्दाच्च' इति मतुप उदात्तत्वम् ।
छान्दसं जीपो ह्रस्वत्वम् । पदद्वयेन देवताविशेषा उच्यन्ते ।
आशानामेव विशेषणं सर्वा दिशः प्रसूवरीः प्रसवनशीलाः । 'अ-
न्येभ्योपि दृश्यते' इति क्निप् । 'वनोरच' इति वीब्रिफौ ।
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मेघ्याः मेघेषु भवाः वाचः स्तनयितुशब्दो विद्यु-
तश्च सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा । गतम् ॥

^४चतुर्थी—सीसान्तः प्रथमपादः । रजता रूप्यमध्यः हरिणीः
हरिण्यः सौवर्ण्यः सीसाः आयस्याः युजः संहिताः कर्मसु योग्याः

स्सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
 अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभि-
 श्शिम्यन्तु त्वा । नारीः ॥ ६१ ॥
 ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीष-
 या । देवानां पत्नीर्दिशस्सूचीभिश्शि-
 श-

कर्मभिरिति कर्म-भिः । अश्वस्य । वाजिनः ।
 त्वचि । सूचीभिः । शिम्यन्तु । त्वा । ^५नारीः ॥
 ६१ ॥ ते । पत्नयः । लोम । वीति । चिन्वन्तु ।
 मनीषया । देवानाम् । पत्नीः । दिशः । सूचीभिः ।

अत एव च कर्मभिः युज्यन्ते ईदृशीभिः सूचिभिः शिम्यन्तु त्वा ।
 के ये अश्वस्य वेगवतो वाजिनः अन्नवतः तव त्वचि विशस-
 नाय प्रवर्तन्ते । अस्यादयश्शभिन्नादयो वा । यद्वा—सूचीभिः
 इति विभक्तिव्यत्ययः ईदृश्यः सूच्यः त्वां शिम्यन्तु इति ॥

^५पञ्चमी—लोमान्तः प्रथमपादः । नारीः नार्यः । पूर्ववत्पूर्वसव-
 र्णदीर्घत्वम् । पत्नयः पन्त्यः । महिषी वावाता परिवृक्ती राज्ञः
 पन्त्यः सर्वा एव पतिव्रताः । पूर्ववद्ध्रस्वत्वम् । लोम लोमानि
 जातावेकवचनम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति वा द्वितीयाबहुवचनस्य
 लुक् । विचिन्वन्तु असिमार्गेभ्यो उपनयन्तु मनीषया स्वाभिप्रा-
 येण देवानां पन्त्यः इन्द्राण्यादयश्च दिशः प्राच्यादयश्च प्रा-
 च्यादिव्यवस्थिताः मनुष्याश्चेत्यर्थः । सूचीभिरित्यादि गतम् ॥

म्यन्तु त्वा । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं
चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूयं । इहेहैषां
कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो न-
मोवृक्तिं न जग्मुः ॥ ६२ ॥

शि॒म्यन्तु । त्वा । ^६कु॒वित् । अ॒ङ्ग । यव॑मन्त इति
यव॑-मन्तः । यव॑म् । चि॒त् । यथा॑ । दान्ति॑ । अ-
नु॒पूर्वमि॒त्यनु॑-पूर्वम् । वि॒यूयेति॑ वि-यूयं । इहेहे-
तीह॑-इह॑ । ए॒षाम् । कृ॒णुत॑ । भोज॑नानि । ये ।
ब॒र्हिषः॑ । नमो॑वृक्तिमिति॑ नमः॑-वृक्तिम् । न । ज-
ग्मुः ॥ ६२ ॥

नारी॑स्त्रि॒ंशच्च॑ ॥ ११ ॥

^६षष्ठी—कुविदङ्गेति व्याख्यातेयं 'स्वाद्धीं त्वा' * इत्यत्र । प्रसिद्धमे-
वैतत्—यथा यवादिबहुधान्यवन्तो यवादीन् सहोत्पद्यमानान् अनुपूर्वं
परिपाक्या पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति पृथक्त्वेन स्थापयन्ति परस्परं कुण्डप-
लालादिभ्यो वा तुषकणादिभ्यो वा पृथक्कृत्य शोधयन्ति तथा
यूयमपि हे अस्यादयः तेषां भोजनानि कृणुत अस्याद्युद्गम्य
तुषादिकं पृथक्कृत्य भोक्तव्यानि स्वादूनि कुरुत । इहेह स्थाने
लोके वा केषां ये बर्हिषो यज्ञस्य वा नमोवृक्तिं नमस्कारनाशं न
जग्मुः न गता अस्माकमुपकारिणः तेषां कृणुत । ये पुनर्नाश-
यन्ति ते तु अनेन विनाश्यन्तामिति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये एकादशोनुवाकः.

कस्त्वा छ्यति कस्त्वा वि शास्ति
कस्ते गात्राणि शिम्यति । क उ ते श-
मिता कविः । ऋतवस्त ऋतुधा प-

¹कः । त्वा । छ्यति । कः । त्वा । वीति । शा-
स्ति । कः । ते । गात्राणि । शिम्यति । कः । उ ।
ते । शमिता । कविः । ²ऋतवः । ते । ऋतुधेत्यृतु-
धा । परुः । शमितारः । वीति । शासतु । संवत्सरस्ये-

¹अथ अश्वं विशसति कस्त्वाछ्यतीत्यनुवाकेन ॥ अयमपि
सर्व आनुष्टुभोनुवाकः । प्रथमा गायत्री । कः प्रजापतिः स
एव त्वा छ्यति छिनत्ति स एव योग्य इति । छो छेदने,
'ओतश्शयनि' इत्योकारलोपः । क एव त्वां विशास्ति विशस-
तीत्यनया भूयुक्तं करोति । विपूर्वश्शास्तिर्विशसने । यद्वा—
शसु हिंसायां इत्यस्य 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, वर्णव्य-
व्यत्ययेन अकारः । क एव ते तव गात्राणि शिम्यति शमयति
सुखेन विशसति । यद्वा—अविनाशेन अङ्गानि विशस्य स्थापयति ।
यस्मादेवं तस्मात् क एव शमिता शमयिता कविः मेधावी
अवयवविभागज्ञः । 'शमिता यज्ञे' इति ण्यन्तस्य निपात्यते ॥

²अथ द्वितीया—ऋतवो वसन्तादयः ते तव शमितारो भूत्वा ऋतु-
धा ऋतावृतौ तत्तद्वत्वनुरूपं कालेकाले वा । वीप्सायां छान्द-
सो धाप्रत्ययः । परुः परूषि पर्वाणि विशासतु विशसन्तु ।
यद्वा—परुरिति वीप्स्यते । परुः पर्वविभागेनेत्यर्थः । संवत्सरस्य
धायसा साधारण्येन तदधीनत्वात्तेषां शिमीभिः विशसनकर्मभिः

रुंशमितारो वि शासतु । संवत्स-
रस्य धायसा शिमीभिश्शिम्यन्तु त्वा ।
दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छयन्तु वि च
शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः
कृण्वन्तु शिम्यन्तः । अर्धमासाः
परूषि ते मासाश्छयन्तु शिम्य-

ति सं-वत्सरस्य । धायसा । शिमीभिः । शिम्यन्तु ।
त्वा । ^३दैव्याः । अध्वर्यवः । त्वा । छयन्तु । वीति ।
च । शासतु । गात्राणि । पर्वश इति पर्व-शः । ते ।
शिमाः । कृण्वन्तु । शिम्यन्तः । 'अर्धमासा इत्य-
र्ध-मासाः । परूषि । ते । मासाः । छयन्तु । शि-

हविर्भागादानसमर्थाभिः शिम्यन्तु ऋतवः । ' वहिहाधाम्रीभ्यः छन्द-
सि ' इति दधातेरसुन् । णिदिति हि तत्रानुवर्तते । शिम्यतेः
' इन् सर्वधातुभ्यः ' इतीन्प्रत्ययः, छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

^३तृतीया—दैव्याः दिव्याः । ' देवाद्यञौ ' इति यञ् । अ-
ध्वर्युः अध्वरस्य नेता । क्यचि ' कव्यध्वरपृतनस्यचि ' इति लोपः
' कयाच्छन्दसि ' इति उग्रप्रत्ययः । त्वा छयन्तु संविशसन्तु च । ते
तव गात्राणि पर्वशः । ' संख्यैकवचनाच्च ' इति शस् । विशसनसमर्थाः
ते दैव्या अध्वर्यवः शिम्यन्तः शमयन्तः कृण्वन्तु पर्वशः कुर्वन्तु ॥

^४चतुर्थी—अर्धमासाः परूषि पर्वाणि पूर्णमासादयो मासाश्च छयन्तु
छेदनेन त्वां हविः कुर्वन्तु शिम्यन्तः शमयन्तः । यद्वा—अ-

न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलि-
ष्टम् ॥ ६३ ॥ सूदयन्तु ते । पृथि-
वी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिष-
ज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैस्सह रूपं कृ-
णोतु साधुया । शं ते परेभ्यो गा-

म्यन्तः । अहोरात्राणीत्यहः—रात्राणि । मरुतः ।
विलिष्टमिति वि—लिष्टम् ॥ ६३ ॥ सूदयन्तु । ते ।
^५पृथिवी । ते । अन्तरिक्षेण । वायुः । छिद्रम् । भिष-
ज्यतु । द्यौः । ते । नक्षत्रैः । सह । रूपम् । कृणोतु ।
साधुया । ^६शम् । ते । परेभ्यः । गात्रेभ्यः । शम् ।
अस्तु । अवेरेभ्यः । शम् । अस्थभ्य इत्यस्थ—भ्यः ।

धर्मासाश्च तव पुरुषि अवयवान् शिष्यन्तु छ्यन्तु अहोरात्राणि
मरुतश्च ते विलिष्टं विनाशितं विलिष्टं वा सूदयन्तु क्षारयन्तु
स्वादुकुर्वन्तु वा । यद्वा—यद्विलिष्टं यागायोग्यं यद्विरूपं विश-
सितं तद्विनाशयन्तु ॥

^५पञ्चमी—पृथिवी अन्तरिक्षेण सहितो वायुश्च तव छिद्रं विनष्टं
भिषज्यतु अविनष्टं करोतु । द्यौरपि नक्षत्रैस्सह तव रूपं कृणोतु
साधु । द्वितीयाया याजादेशः । यागसाधनं कुर्वन्तिवति ॥

^६षष्ठी—ते तव परेभ्यो गात्रेभ्यः हविष्टं प्रतिपाद्यमानेभ्यः शं सुख-
मस्तु । अवेरेभ्यः हविष्टं प्रतिपाद्यमानेभ्यश्च शमस्तु । अस्थभ्यः अस्थि-
भ्यश्च शमस्तु । ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्यनङ् । मज्जभ्यश्च शमस्तु ।

त्रैभ्यश्शामस्त्वर्वरेभ्यः । शामस्थभ्यो
मज्जभ्यश्शामु ते तनुवै भुवत् ॥ ६४ ॥

मज्जभ्य इति मज्ज-भ्यः । शाम् । उ । ते । तनुवै ।
भुवत् ॥ ६४ ॥

विलिष्टं त्रिंशच्च ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अन्नपते यावती वि वै पुरु-
षमात्रेणाग्ने तव श्रवो वयो ब्रह्म जज्ञानः स्व-
यमातृण्णामेषां वै पशुर्गायत्री कस्त्वा द्वा-
दश ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अपचितिमान् वि वा एतावग्ने
तव स्वयमातृण्णां विषूचीनानि गा-
यत्री चतुष्पष्टिः ॥ ६४ ॥

पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रश्नः.

किं बहुना ते तव तनुवः शरीरस्य शं सुखमेव भुवत् भवतु । तनूशब्द
ऊकारान्तोप्यस्ति । भवतेर्लेट् 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् 'लेटो-
डाटौ' इत्यडागमः 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञारूपे यजुर्वेदभाष्ये
पञ्चमे काण्डे द्वितीयप्रश्ने द्वादशोनुवाकः.

समाप्तो द्वितीयप्रपाठकः.

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वा-
ऽहेतस्य क्रियते किं वा न यद्वै य-
ज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूर्यति
वा अस्य तदाश्विनीरुपं दधात्यश्वि-
नौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवा-

¹उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-यज्ञः । वै । एषः । यत् ।
अग्निः । किम् । वा । अहं । एतस्य । क्रियते ।
किम् । वा । न । यत् । वै । यज्ञस्य । क्रियमा-
णस्य । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । पूर्यति । वै ।
अस्य । तत् । आश्विनीः । उपेति । दधाति । अ-
श्विनौ । वै । देवानाम् । भिषजौ । ताभ्याम् । ए-

¹उक्ता प्रथमा चितिः । इदानीं द्वितीयस्यां चितौ आश्विनीर्वि-
धातुमाह—उत्सन्नयज्ञ इत्यादि ॥ अतः परमग्निकाण्डमेव । उत्सन्न-
यज्ञः । शाकपार्थिवादिः । अग्नौ भूयिष्ठं कर्मोत्सन्नं भवति, कात्स्न्येन
कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् एतस्य किं कर्तव्यं क्रियते किं वाऽक-
र्तव्यमेव क्रियते इति को ज्ञातुं अर्हति । अहेति पक्षे । यच्च
यज्ञस्य क्रियमाणस्य कात्स्न्येन निवर्तयितुं प्रारब्धस्य सम्बन्धिनः
अन्तर्यन्ति नाशयन्ति । प्रमादादननुष्ठानमेव नाशः । ‘अन्तरपरि-
ग्रहे’ इति गतित्वात् ‘तिङि चोदात्तवति’ इत्यन्तश्शब्दस्य अनुदा-

स्मै भेषजं करोति पञ्चोप दधाति
 पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मै
 भेषजं करोत्यृतव्या उप दधात्यृतूनां
 बलुप्त्यै ॥ १ ॥ पञ्चोप दधाति पञ्च
 वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्क-

व । अस्मै । भेषजम् । करोति । पञ्च । उपेति ।
 दधाति । पाङ्क्तः । यज्ञः । यावान् । एव । यज्ञः ।
 तस्मै । भेषजम् । करोति । ऋतव्याः । उपेति ।
 दधाति । ऋतूनाम् । कृप्त्यै ॥ १ ॥ पञ्च । उपेति ।
 दधाति । पञ्च । वै । ऋतवः । यावन्तः । एव ।

तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति आख्यातं न निहन्यते । तदाऽस्य
 अङ्गं पूयति विशीर्यते दुष्टं पच्यते भिषजा चिकित्सितव्यं भव-
 ति । पूयी विशरणे । आश्विनीरिति । 'ध्रुवक्षितिः' * इत्याद्याः । अ-
 श्विमानुपधान आसामिति 'अश्विमानण्' इत्यणप्रत्ययः । अश्विना-
 वित्यादि । गतम् ॥

^२पञ्चेति ॥ एकैका दिक्षु एका मध्ये । पाङ्क्तत्वमुक्तम् । ऋतव्या इति ।
 ऋतुमता मन्त्रेणोपधेयाः । पूर्ववत् यत् । 'सजूर् ऋतुभिस्सजूर्वि-
 धाभिस्सजूर्वसुभिः' * इत्याद्याः । कृप्त्यै अविपर्यस्तधर्मतायै । पञ्चेति ।
 एकैका दिक्षु एकां मध्ये । पञ्च वा इति । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वात् ॥

ल्पयति समानप्रभृतयो भवन्ति
 समानोदर्कास्तस्मात्समाना ऋतव
 एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्ऋतवो

ऋतवः । तान् । कल्पयति । ^३समानप्रभृतय इति
 समान-प्रभृतयः । भवन्ति । समानोदर्का इति
 समान-उदर्काः । तस्मात् । समानाः । ऋतवः ।
 एकेन । पदेन । व्यावर्तन्तु इति वि-आवर्तन्ते ।
 तस्मात् । ऋतवः । व्यावर्तन्तु इति वि-आवर्तन्ते ।

^३समानप्रभृतय इति ॥ एकप्रारम्भा एकसमाप्तय इत्यर्थः ।
 तस्मान्मध्ये (दोषं) एकं पदं व्यावर्तते तासां, यथा—सजूरादिकं
 वसुभी रुद्रैरादित्यैः विश्वेर्देवैरिति । सर्वमन्यत्समानं, यथा—सजूर्
 ऋतुभिस्सजूर्विधाभिः * इति सर्वासां प्रभृतिः । 'सजूर्देवैर्वयोनाथैः *
 इत्यादि सर्वासामुदर्कः । तस्मादित्यादि । मन्त्राणां अत्यन्तसाम्यात्
 ऋतवोऽप्यत्यन्तसमाना भवन्ति । एकेनेत्यादिना पुनः प्रवृत्तिं प्रति-
 पादयन्ति । तस्मादिति । एकेन पदेन व्यावृत्तत्वात् मन्त्राणां
 समाना अपि सन्तो व्यावृत्तधर्माणो भवन्ति ऋतवः । केचिदाहुः—
 विधाः वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवाः । व्यावर्तकाः विधा इत्याव [इत्येवं]
 उच्यन्ते । 'सजूर् ऋतुभिः * इति प्रभृतिः उदर्कः स (एक) एव ।
 'सजूर्देवैः * इति वीप्सा पञ्चस्वनुषङ्गद्योतनार्था इति ॥

व्यावर्तन्ते प्राणभूत उप दधात्युतु-
 ष्वेव प्राणान्दधाति तस्मात्समाना-
 सन्तः क्रतवो न जीर्यन्त्यथो प्र
 जनयत्येवैनानेष वै वायुर्यत्प्राणो
 यद्वत्तव्या उपधाय प्राणभूतः ॥ २ ॥

प्राणभूत इति प्राण-भूतः । उपेति । दधाति ।
 क्रतुषु । एव । प्राणानिति प्र-अनान् । दधाति ।
 तस्मात् । समानाः । सन्तः । क्रतवः । न । जी-
 र्यन्ति । अथो इति । प्रेति । जनयति । एव ।
 एनान् । एषः । वै । वायुः । यत् । प्राण इति
 प्र-अनः । यत् । क्रतव्याः । उपधायेत्युप-धाय ।
 प्राणभूत इति प्राण-भूतः ॥ २ ॥ उपदधातीत्युप-

‘प्राणभूत इति ॥ पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । ‘प्राणं मे
 पाहि’* इत्याद्या क्रतुषु प्राणभरणहेतुत्वात्प्राणभूतः प्रजानां प्राणा-
 द्यभिवृद्धिहेतुत्वमेव क्रतूनां प्राणादिमत्तम् । तस्मादिति । सर्वकालं
 समाना एकरवभावा एव सन्तो भवन्तो न कदाचिदपि जीर्यन्त्यु-
 तवः, समाना एव भवन्ति । अथो अपि च प्रजनयत्येवैनान्
 क्रतून् प्राणादिमत्तया न जराभावमात्रमेव क्रियत इति ॥

एव वा इति ॥ गतम् । सर्वानृतूनिति । सर्वैः क्रतुभिः लक्षितः ।

उपदधाति तस्मात्सर्वानृतून् वा-
 युरावरीवर्ति वृष्टिसनीरुप दधाति
 वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेक-
 मृतुं वर्षेदनुपरिहारः सादयति त-
 स्मात्सर्वानृतून् वर्षति यत्प्राणभूतं

दधाति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् । अन्विति ।
 वायुः । एति । वरीवर्ति । 'वृष्टिसनीरिति' वृष्टि-
 सनीः । उपेति । दधाति । वृष्टिम् । एव । अवेति ।
 रुन्धे । यत् । एकधेत्येक-धा । उपदध्यादित्युप-
 दध्यात् । एकम् । ऋतुम् । वर्षेत् । अनुपरिहार-
 मित्यनु-परिहारम् । सादयति । तस्मात् । सर्वान् ।
 ऋतून् । वर्षति । यत् । प्राणभूत इति प्राण-

लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । आवरीवर्ति पुनःपुनरावर्तते ।
 यङ्लुकि 'रीगृदुपधस्य च' इति रीगागमः ॥

'वृष्टिसनीरिति' ॥ पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । 'अप-
 स्पिन्व'* इत्याद्याः वृष्टिसनित्रयः वृष्टिसनयः । 'छन्दसि वनसन'
 इतीन्प्रत्ययः । एकधेति । एकस्यामेव दिशि स्थित उपदध्यात् ।
 एकमृतुमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अनुपरिहारमिति । अनु-
 क्रमेण परितस्सर्वासु दिक्षु गत्वा सादयति सर्वस्यां दिशि उप-

उप॒धा॒यं वृ॒ष्टि॒सनी॑रु॒प॒दधा॑ति॒ तस्मा॑-
 द्वा॒युप्र॑च्युता दि॒वो वृ॒ष्टि॒रीर्ते॑ प॒शवो॑ वै
 व॒य॒स्या॑ ना॒ना॒मन॑सः खलु॒ वै प॒श-
 वो॒ ना॒ना॒व्र॒तास्ते॑ऽप ए॒वाभि॑ सम॒न-

भू॒तः । उ॒प॒धा॒येत्यु॑प-धा॒यं । वृ॒ष्टि॒सनी॑रिति॒ वृ॒ष्टि-
 सनी॑ः । उ॒प॒द॒धा॒तीत्यु॑प-द॒धा॑ति । तस्मा॑त् । वा॒युप्र॑-
 च्यु॒तेति॑ वा॒यु-प्र॒च्यु॒ता । दि॒वः । वृ॒ष्टिः । ई॒र्ते । ^७प॒-
 श॒वः । वै । व॒य॒स्याः । ना॒ना॒मन॑स इति॒ ना॒ना॑-
 म॒न॒सः । खलु॑ । वै । प॒श॒वः । ना॒ना॒व्र॒ता इति॒ ना-

दधाति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । तस्मादित्यादि । गतम् । वायु
 प्रच्युतेति । वायुना प्रच्याविता । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईर्ते इति । च्यवते । ईर गतौ आदादिकः ॥

^७अथ वयस्या विधास्यन् तासां अपस्याभ्यः पूर्वमेवोपधेयत्वं
 शाखान्तरविधेयं दूषयितुमाह—पशवो वै वयस्या इति ॥ तत्साधनत्वा-
 ताच्छब्दम् । वयस्यावानुपधानो मन्त्रः आसामिति वयस्याः 'ज्य-
 विर्वयः' * इत्याद्या एकोनविंशतिः । नानामनस इत्यादि । ना
 आवयः नदे यस्मै [नावश्यं यदेकस्मै रोचते तदन्यस्मै] रोचते ।
 तथा नानाव्रताः नानाकर्माणः यत्रैव कश्चित् प्रवर्तते तत्रैवान्यो
 निवर्तते । सर्वेऽपि पशवो लक्ष्मीकृत्य समानमनसो भवन्ति । सर्वे-

सः ॥३॥ यं कामयेतापशुस्स्यादि-
ति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उप
दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः क-
रोत्यपशुरेव भवति यं कामयेत प-
शुमान्त्स्यादित्यपस्यास्तस्योपधाय

ना-व्रताः । ते । अपः । एव । अभीति । समनस
इति स-मनसः ॥ ३ ॥ यम् । कामयेत । अप-
शुः । स्यात् । इति । वयस्याः । तस्य । उपधाये-
त्युप-धाय । अपस्याः । उपेति । दध्यात् । असं-
ज्ञानमित्यसं-ज्ञानम् । एव । अस्मै । पशुभिरिति
पशु-भिः । करोति । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इति ।
अपस्याः । तस्य । उपधायेत्युप-धाय । वयस्याः ।

भ्योप्यापः रोचन्ते । सर्वेऽपि स्नानपानादिना अप्सु रमन्ते । तस्मा-
देवमपां सर्वाभिमतत्वादपस्यानामेव प्राथम्यं युक्तियुक्तमिति । अपस्या-
शब्देन चानन्तरोपहिताः 'अपस्पिन्व'* इत्यादयो वृष्टिसनय उच्यन्ते ॥

यं कामयेतेत्यादि ॥ प्रथममुपहितानां पश्वात्मनां वयस्यानां
पश्चादनुपरिहारमुपधीयमानाभिः अपस्याभिः अभिभूतत्वादस्य यज-
मानस्य पशुभिरसंज्ञानं अप्रकाशं करोति बहुपशुभिरप्रसिद्धेः अ-

वयस्यां उप दध्यात्संज्ञानमेवास्मै
पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्मा-
च्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे

उपेति । दध्यात् । संज्ञानमिति सं-ज्ञानम् । एव ।
अस्मै । पशुभिरिति पशु-भिः । करोति । पशुमानिति
पशु-मान् । एव । भवति । 'चतस्रः । पुरस्तात् ।
उपेति । दधाति । तस्मात् । चत्वारि । चक्षुषः ।
रूपाणि । द्वे इति । शुक्ले इति । द्वे इति । कृष्णे

पशुरेव भवति । अपस्यानांतु प्राथम्ये पश्चात्मानां वयस्यानां
केनचिदभिभूतत्वात् पशुभिः ख्यातः पशुमान् भवति, वयस्यान्त-
त्वात् चितेः गुणोत्तरेण चाभिभवो नास्तीति भावः ॥

^१चतस्र इत्यादि ॥ 'विष्टम्भो वयः' * इत्याद्याः । न त्वनुवाक-
स्याद्याः । अत्र मन्त्राभ्यातक्रममुल्लङ्घ्य ब्राह्मणेन क्रमान्तरं विधी-
यते । अत्र च लिङ्गं—मूर्धन्वतीर्भवन्ति इति । नव्यादिषु चत-
सृषु काचिदपि मूर्धन्वती तासामुपधानोति [धाने] विद्यते ।
ताः पुरस्तात् शिरसि प्रतिरूपं दधाति । तस्मादिति । द्वे
शुक्ले रूपे शुक्लं च शारं च । द्वे कृष्णे कृष्णं गोलं पुरुषम-
ण्डलश्च । 'कृष्णस्यामृगाख्यायाम्' इति अन्तोदात्तत्वम् ॥

कृष्णे ॥४॥ मूर्धन्वतीर्भवन्ति त-
स्मात्पुरस्तान्मूर्धा पञ्च दक्षिणायां
श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां
तस्मात्पश्चाद्वर्षीयान्पुरस्तात्प्रवणः
पशुर्वस्तो वय इति दक्षिणेऽंस
उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽंस

इति ॥ ४ ॥ ¹⁰मूर्धन्वतीरिति मूर्धन्-वतीः । भव-
न्ति । तस्मात् । पुरस्तात् । मूर्धा । पञ्च । दक्षि-
णायाम् । श्रोण्याम् । उपेति । दधाति । पञ्च ।
उत्तरस्यामित्युत्-तरस्याम् । तस्मात् । पश्चात् ।
वर्षीयान् । पुरस्तात्प्रवण इति पुरस्तात्-प्रवणः ।
पशुः । ¹¹वस्तः । वयः । इति । दक्षिणे । अंसै ।
उपेति । दधाति । वृष्णिः । वयः । इति । उत्तर

¹⁰मूर्धन्वतीरिति ॥ मूर्धन्वानासामुपधानो मन्त्र इति । ‘वय-
स्यासु मूर्धो मतुप्’ ‘अनो नुट्’ ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वम् । ‘ह्रस्वनुङ्ग्यां मतुप्’ इति मतुप उदात्तत्वम् । तस्मा-
दिति । पश्चाद्वर्षीयान् वृद्धतरः । प्रियस्थिरादिना वर्षादेशः ।
पुरस्तात्प्रवणः कृशः । ‘प्रनिरन्तः’ इत्यादिना णत्वम् ॥

¹¹दक्षिणे अंस उपदधातीत्येव । अंसावेवेति । परस्परस्योप-
कुर्वाणेन स्थापयति । उत्तर इति । पक्षे उपदधातीत्येव ।

सावेव प्र॒ति द॒धाति॑ व्या॒घ्रो व॒य इ-
ति॑ दक्षि॒णे प॒क्ष उ॒प द॒धाति॑ सि॒-
हो व॒य इत्युत्त॑रे प॒क्षयो॑रेव वी॒र्यं॑ द-
धाति॑ पु॒रुषो॑ व॒य इति॑ म॒ध्ये तस्मा॑-
त्पु॒रुषः॑ प॒शूना॑मधिपतिः ॥५॥

इत्युत्-तरे । अ॒सौ । ए॒व । प्रती॑ति । द॒धाति॑ ।
व्या॒घ्रः । व॒यः । इति॑ । दक्षि॒णे । प॒क्षे । उ॒पेति॑ ।
द॒धाति॑ । सि॒हः । व॒यः । इति॑ । उत्त॑र इत्युत्-
तरे । प॒क्षयोः॑ । ए॒व । वी॒र्यम् । द॒धाति॑ । पु॒रुषः॑ ।
व॒यः । इति॑ । म॒ध्ये । तस्मा॑त् । पु॒रुषः॑ । प॒शू-
नाम् । अधि॑पतिरित्यधि-प॒तिः ॥ ५ ॥

ऋ॒षयो॑ उप॒धाय॑ प्रा॒णभू॑तस्सम॒नसः॑ कृ॒ष्णे
पु॒रुषो॑ व॒य इति॑ पञ्च॑ च ॥ १ ॥

पक्षयोरित्यादि । गतम् । मध्य इति आत्मानि । तस्मादिति । प्रधानस्था-
(प)ने पुरुषशब्देनोपधानात् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम
उदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये प्रथमोऽनुवाकः ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वय-
मातृणामुप दधातीन्द्राग्निभ्यां वा
इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयो-
र्विधृत्या अधृतेव वा एषा यन्म-

¹इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । अव्यथमानाम् । इति ।
स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् । उपेति ।
दधाति । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि-भ्याम् । वै ।
इमौ । लोकौ । विधृताविति वि-धृतौ । अनयोः ।
लोकयोः । विधृत्या इति वि-धृत्यै । ²अधृता ।
इव । वै । एषा । यत् । मध्यमा । चितिः । अ-

¹अथ मध्यमायां चितौ स्वयमातृणां विदधाति—इन्द्राग्नी
इत्यादि ॥ प्रथमचितामिव स्वयमातृणां अश्वमवघ्राप्य अविदुषा
ब्राह्मणेन सहाभिद्रुत्य 'इन्द्राग्नी अव्यथमानां' * इत्यनुद्रुत्य 'विश्व-
कर्मा त्वा सादयतु' * इत्युपदधाति । इमौ लोकाविति । द्यौश्च
पृथिवी च विधृताविति शेषो धारयितुं शक्यते । तस्मादि-
न्द्राग्निभ्यां कृतग्रहणा स्वयमातृणा अनयोस्तावत् लोकयोः विधृत्यै
भवति । 'गतिरनन्तरः' 'तादौ च' इत्युभयत्र गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

²अथान्तरिक्षस्य विधृतिं प्रतिपादयन्ति—अधृतेव वेत्यादि । कथ-
मधृतेवेत्याह—अन्तरिक्षमिवेति । मध्यमत्वात् । ओजोभृताविति

ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषे-
न्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानामो-
जोभृतावोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते
धृत्यै स्वयमातृणामुप दधात्यन्त-
रिक्षं वै स्वयमातृणान्तरिक्षमे-
वोप धत्तेऽश्वमुप ॥ ६ ॥ घ्रापय-

न्तरिक्षम् । इव । वै । एषा । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अ-
ग्नी । इति । आह । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वै ।
देवानाम् । ओजोभृतावित्योजः-भृतौ । ओजसा ।
एव । एनाम् । अन्तरिक्षे । चिनुते । धृत्यै । ^३स्व-
यमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् । उपेति । द-
धाति । अन्तरिक्षम् । वै । स्वयमातृणोति स्वयं-
आतृणा । अन्तरिक्षम् । एव । उपेति । धत्ते ।
^४अश्वम् । उपेति ॥ ६ ॥ घ्रापयति । प्राणमिति प्र-अनम् ।

सामर्थ्यातिशयो गम्यते । सर्वेषामपि देवानां ओजोभृत्त्वात्
तस्मात्तयोरेवौजसा इमामन्तरिक्षे चिनुते । तस्मादियमन्तरिक्षस्यापि
धृत्यै धारणाय भवति ॥

^३अन्तरिक्षं वा इत्यादि ॥ बहुपकारकत्वात् छिद्रवत्त्वाच्च ॥

^४अश्वमुप घ्रापयतीति ॥ व्याख्यातं स्वयमातृणामित्यत्र ॥*

ति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्रा-
जापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनै-
वाग्निं चिनुते स्वयमातृण्णा भवति
प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य
लोकस्यानुरुखात्यै देवानां वै सुवर्गं
लोकं यतां दिशस्समवलीयन्त त
एता दिश्या अपश्यन्ता उपादधत्

एव । अस्याम् । दधाति । अथो इति । प्राजापत्य
इति प्राजा-पत्यः । वै । अश्वः । प्रजापतिनेति
प्रजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । स्वय-
मातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा । भवति । प्राणाना-
मिति प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै ।
अथो इति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।
अनुरुखात्या इत्यनु-ख्यात्यै । ⁵ देवानाम् । वै ।
सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यताम् । दिशः ।
समिति । अवलीयन्त । ते । एताः । दिश्याः । अ-
पश्यन् । ताः । उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते ।

⁵देवानां वा इत्यादि ॥ दिश्याविधिः । यतामिति । 'शतुरनु-
मः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । समवलीयन्त व्यशीर्यन्त । वली

ताभिर्वै ते दिशोऽह॑ ह॒न् यद्वि॒श्या
उप॒दधा॑ति दि॒शां वि॒धृत्यै॑ द॒श प्रा-
ण॒भूतः॑ पुरस्तादुप॑ ॥ ७ ॥ द॒धाति
नव॑ वै पुरु॒षे प्रा॒णा नाभि॑र्द॒शमी
प्रा॒णाने॒व पुरस्ता॑द्व॒त्ते तस्मा॑त्पुरस्ता॑-

दि॒शः । अ॒ह॒ ह॒न् । यत् । दि॒श्याः । उप॒दधा॑ती-
त्यु॒प-दधा॑ति । दि॒शाम् । वि॒धृत्या॑ इति वि-धृत्यै॑ ।
६ द॒श । प्रा॒णभू॑त इति प्रा॒ण-भू॑तः । पुरस्ता॑त् । उ-
पेति॑ ॥ ७ ॥ द॒धाति॑ । नव॑ । वै । पुरु॒षे । प्रा॒णा
इति प्र-अ॒नाः । नाभिः॑ । द॒शमी॑ । प्रा॒णानिति॑
प्र-अ॒नान् । ए॒व । पुरस्ता॑त् । व॒त्ते । तस्मा॑त् ।
पुरस्ता॑त् । प्रा॒णा इति प्र-अ॒नाः । 'ज्योति॑ष्मतीम् ।

विशरणे । दिश्या इति । दिज्ञानुपदधानो मन्त्र आसामिति दिश्याः ।
पूर्ववद्यत् । 'राश्यासि'* इत्यादयः पञ्च एकैका दिक्षु एकामध्ये ।
ता इत्यादि । गतम् ॥

६ दश प्राणभूत इत्यादि ॥ पुरस्तात् प्राचीः 'आयुर्मे पाहि'*
इत्याद्याः पुरुषस्य आयुर्दाः प्राणहेतवः । नवेति । सप्त शीर्षण्या द्वा-
ववाञ्चाविति । तस्मात्पुरस्तात्प्रायशः [त्प्राञ्चः] ॥

त्प्राणा ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप द-
धाति तस्मात्प्राणानां वाग्ज्योतिरु-
त्तमा दशोप दधाति दशाक्षरा वि-
राड्विराट्छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुर-
स्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपा-
स्महे छन्दांसि पशुष्वजिमयु-

उत्तमामित्युत्-तमाम् । उपेति । दधाति । त-
स्मात् । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । वाक् । ज्यो-
तिः । उत्तमेत्युत्-तमा । ^८दश । उपेति । दधा-
ति । दशाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-
राट् । विराडिति वि-राट् । छन्दसाम् । ज्योतिः ।
ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् ।
पुरस्तात् । ज्योतिः । उपेति । आस्महे । ^९छ-
न्दांसि । पशुषु । आजिम् । अयुः । तान् ।

^७ज्योतिष्मतीमिति ॥ ज्योतिर्मे यच्छेति । वाग्ज्योतिरिति । परस्य
ज्योतिषो विवर्तत्वाद्वाचः ॥

^८दशाक्षरेति ॥ छन्दसां मध्ये विराट् द्योतनशीला ज्योतिः ।
तस्मादिति । भ्रूमध्यादौ परं ज्योतिरुपास्महे । यद्वा—पूर्वस्यां
दिशि सावित्रं ज्योतिरुपास्महे उदितं पश्यामः ॥

^९अथ बृहतीर्विधातुमाह—छन्दांसीत्यादि ॥ पशुषु निमित्तेषु

स्तान्वृहत्युदंजयत्तस्माद्धारहताः ॥८

पशवं उच्यन्ते मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति तस्मादक्षिणावृतो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत

बृहती । उदिति । अजयत् । तस्मात् । वारहताः ॥ ८ ॥ पशवंः । उच्यन्ते । ¹⁰मा । छन्दः । इति । दक्षिणतः । उपेति । दधाति । तस्मात् । दक्षिणावृत इति दक्षिणा-आवृतः । मासाः । पृथिवी । छन्दः । इति । पश्चात् । प्रतिष्ठित्या इति प्रतिस्थित्यै । ¹¹अग्निः । देवता । इति । उत्तरत इत्यु-

आजिमयुः युद्धं गताः । ' लङ्शशाकटायनस्य ' इति ज्ञेजुस् । तानित्यादि । गतम् । तस्मात्पशव्या बृहत्य इत्युक्तं भवति ॥

¹⁰'मा छन्दः'* इत्याद्या द्वादश दक्षिणत उपदधाति तस्मादिति ॥ पादसङ्ख्यान्यान्माशब्दान्वयाच्च मासा गृह्यन्ते । दक्षिणावृत इति । दक्षिणायां दिशि आवृत्तिर्येषां दक्षिणभागवृत्तित्वं प्रदक्षिणभागगमनत्वं मेषादिसंज्ञासंज्ञितगोळद्वादशभागस्थितदिवाकरगतिविशेषात्मनां मासानां गोळभ्रमणनिबन्धनात् प्रदक्षिणा वृत्तिः । प्रतिष्ठित्या इति । पृथिव्यादीनां द्वादशानां प्रतिष्ठाहेतुत्वात् ॥

¹¹ओज एवेति ॥ अग्न्यादीनां ओजस्वित्वात् । तस्मादिति ।

ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो ध-
 ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति
 षट्त्रिंशत्सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवा-
 स्मै पशून्व रुन्धे बृहती छन्दसाम्
 स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः ॥ ९ ॥

त-तरतः । ओजः । वै । अग्निः । ओजः । एव ।
 उत्तरत इत्युत्तरतः । धत्ते । तस्मात् । उत्तरतो-
 भिप्रयायीत्युत्तरतः—अभिप्रयायी । जयति । ¹²ष-
 ट्त्रिंशदिति षट्—त्रिंशत् । समिति । पद्यन्ते ।
 षट्त्रिंशदक्षरेति षट्त्रिंशत्—अक्षरा । बृहती । बा-
 र्हताः । पशवः । बृहत्या । एव । अस्मै । पशून् ।
 अवेति । रुन्धे । बृहती । छन्दसाम् । स्वाराज्य-
 मिति स्व—राज्यम् । परीति । इयाय । यस्य ।

उत्तरस्यां दिशि अभिप्रयाणशीलो जयति दुरितानि । 'सुप्यजा-
 तौ' इति णिनिः, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹²षट्त्रिंशदिति ॥ षट् त्रिंशच्च षट्त्रिंशत् । 'सङ्ख्या' इति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत्येति । शतृवद्भावात् 'शतुरनुमः' इति नद्या
 उदात्तत्वम्, 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति वा । ततः 'उदात्तयणः'

उपधीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं स-
 स वालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति
 सप्त पश्चात्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा
 द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय
 मूर्धाऽसि राडिति पुरस्तादुप दधा-
 एताः ॥ ९ ॥ उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । गच्छ-
 ति । स्वाराज्यमिति स्व-राज्यम् । ¹³सप्त । वाल-
 खिल्या इति वाल-खिल्याः । पुरस्तात् । उपेति ।
 दधाति । सप्त । पश्चात् । सप्त । वै । शीर्षण्याः ।
 प्राणा इति प्र-अनाः । द्वौ । अवाञ्चौ । प्राणाना-
 मिति प्र-अनानाम् । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वा-
 यं । ¹⁴मूर्धा । असि । राट् । इति । पुरस्तात् ।

इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वाराज्यमिति । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः'
 इति ष्यञ् ॥

¹³वालखिल्या इति ॥ 'मूर्धाऽसि राट्'* इति पुरस्तात्प्रतीचीः
 'यन्त्री राट्'* इति सप्त पश्चात् प्राचीः । वालस्थाने खिलां स्वरूपासङ्की-
 र्तनात् वालखिल्या इति संज्ञामात्रमिदम् । यद्वा—वालखिल्या
 ऋषयः तदात्मनेष्टकाः स्तूयन्ते । द्वाविति । तेन शीर्षण्याः प्रा-
 णाः सङ्ख्यायास्सप्तत्वात् संहतिः वक्ष्यत इति ॥

¹⁴समीच इति ॥ परस्परसङ्गताः तेन चक्षुरादिके द्वे द्वे सङ्गते

ति यन्त्री राडिति पश्चात्प्राणानेवा-
स्मै समीचो दधाति ॥ १० ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अ-
कुर्वत ते देवा एता अक्षण्यास्तो-

उपेति । दधाति । यन्त्री । राट् । इति । पश्चात् ।
प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अस्मै । समीचः ।
दधाति ॥ १० ॥

अश्वमुप पुरस्तादुप वारहता एताश्चतु-
स्त्रिंशच्च ॥ २ ॥

¹देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् ।
असुराः । अकुर्वत । ते । देवाः । एताः । अक्षण-
यास्तोमीया इत्यक्षण्या-स्तोमीयाः । अपश्यन् ।
ताः । अन्यथा । अनूच्येत्यनु-उच्यं । अन्यथा ।

इति । 'समस्समिः' इति सम्यादेशे 'चौ' इति दीर्घत्वम्, अ-
न्तोदात्तत्वं च ॥

इति पञ्चमे तृतीये द्वितीयोनुवाकः.

¹अथ चतुर्थी चितिरारभ्यते । तत्राक्षण्यास्तोमीया विधातुमा-
ह—देवा वा इत्यादि ॥ अन्यथेत्यादि । अन्येन क्रमेण स्तोमा-
नुसारिणा मन्त्रानाम्नाय अन्येन क्रमेण मुख्यत्वाद्यनुसारिणा ता
उपदधांचक्रुः । तां च प्रक्रियामसुरा नान्वगच्छन् आम्रायक्रमेणैवो-

मीयां अपश्यन्ता अन्यथाऽनूच्यान्य-
थोपादधत् तदसुरा नान्ववायन्ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यदक्षण्या-
स्तोमीयां अन्यथाऽनूच्यान्यथोपद-
धाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्म-

उपेति । अदधत् । तत् । असुराः । न । अन्ववा-
यन्नित्यनु-अवायन् । ततः । देवाः । अभवन् ।
परेति । असुराः । यत् । अक्षण्यास्तोमीया इत्य-
क्षण्या-स्तोमीयाः । अन्यथा । अनूच्येत्यनु-
उच्य । अन्यथा । उपदधातीत्युप-दधाति । भ्रा-
तृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति ।
आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भव-

पादधत् । ततः पराभवन् । अन्यथा उपधाने निबन्धनं च 'य-
स्य मुख्यवतीः'* इत्यादिना दर्शयिष्यति । अत्राक्षण्या अना-
र्जवेन वर्तमानाः स्तोमाः त्रिवृदादयो येषु मन्त्रेषु ते अक्षण्या
स्तोमा मन्त्राः तैरुपधेयतया तत्सम्बन्धिन्य इष्टका अक्षण्या-
स्तोमीयाः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । 'आशुस्त्रिवृत्'† इत्यनु-
वाके अष्टादश, 'अग्नेर्भागोसि'‡ इत्यत्र दश । भवत्यात्मनेति
स्वयं भूतिमान् सम्पद्यते । प्रकृत्यादिलक्षणा तृतीया ॥

ना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्याशु-
 स्त्रिवृदिति पुरस्तादुपं दधाति यज्ञ-
 मुखं वै त्रिवृत् ॥ ११ ॥ यज्ञमुख-
 मेव पुरस्तादि यातयति व्योम स-
 सद्दश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमा-
 न्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते

ति । ^२आशुः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । इति ।
 पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । वै । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ॥ ११ ॥
 यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वी-
 ति । यातयति । ^३व्योमेति वि-ओम् । सप्तदश
 इति सप्त-दशः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै ।
 व्योमेति वि-ओम् । अन्नम् । सप्तदश इति सप्त-
 दशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् ।

^२यज्ञमुखं वा इत्यादि ॥ अत्रैव व्यवस्थापयिष्यते मुख्यवत्यः
 पुरस्तादन्नवत्यो दक्षिणतः प्रतिष्ठावत्यः पश्चादोजस्वत्यः उत्तरत
 इति । त्रिवृतो यज्ञमुखत्वं बहिष्पवमानापेक्षम् । वियातयत इति ।
 व्यापादयति ॥

^३अन्नं वै व्योमेति ॥ विविधवति व्योम्नि । ज्वरत्वरानिना
 ऊठि गुणः । सप्तदशस्यान्नत्वं अन्नसाधनात् सृष्टत्वात् । तस्मा-
 दक्षिणेन अन्नं भुज्यते ॥

तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते धरुणं एक-
विंश इति पश्चात्प्रतिष्ठा वा एक-
विंशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्चदश
इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः
पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते त-
स्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति प्रतू-

दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । ⁴धरुणः । एकविंश
इत्येक-विंशः । इति । पश्चात् । प्रतिष्ठेति प्रति-
स्था । वै । एकविंश इत्येक-विंशः । प्रतिष्ठा-
त्या इति प्रति-स्थित्यै । ⁵भान्तः । पञ्चदश इति
पञ्च-दशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः । ओजः ।
वै । भान्तः । ओजः । पञ्चदश इति पञ्च-दशः ।
ओजः । एव । उत्तरत इत्युत्-तरतः । धत्ते । त-
स्मात् । उत्तरतोभिप्रयायीत्युत्तरतः-अभिप्रयायी ।
जयति । ⁶प्रतूर्तिरिति प्र-तूर्तिः । अष्टादश इत्यष्टा-

⁴प्रतिष्ठा वा इति ॥ पद्भ्यां सृष्टत्वात् ॥

⁵भान्तः भानशील इन्द्रः ॥ पञ्चदशस्य ओजस्थानात् उरसो
बाहुभ्यां चोत्पत्तिः ॥

⁶द्वौ त्रिवृताविति ॥ द्वे नवके अष्टादशेति । अनुपूर्वं अ-
नुक्रमेण ॥

तिरिष्टादश इति पुरस्तात् ॥ १२ ॥
 उपं दधाति द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञ-
 मुखे वि यातयत्यभिवर्तस्सविंश
 इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽ-
 न्नं सविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
 तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते वर्चो द्वावि-
 ंश इति पश्चाद्यद्विंशतिर्दे तेन

दशः । इति । पुरस्तात् ॥ १२ ॥ उपेति । दधाति । द्वौ ।
 त्रिवृताविति त्रि-वृता । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् ।
 यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । वीति । यातयति ।
 ७ अभिवर्त इत्यभि-वर्तः । सविंश इति स-विं-
 शः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै । अभिवर्त
 इत्यभि-वर्तः । अन्नम् । सविंश इति स-विं-
 शः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् ।
 दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । ८ वर्चः । द्वाविंशः ।
 इति । पश्चात् । यत् । विंशतिः । द्वे इति । ते-

७ अभिवर्तस्सामविशेषः । अपरपक्ष इत्येके । सविंशो विंशति-
 स्तोत्रियासहितः स्तोमः । तयोरन्नसाधनत्वात् अन्नत्वम् । गतमन्यत् ॥

८ यदिति ॥ यस्मादत्र विंशतिः सन्ति तेन द्वे विराजौ दशके ।

वि॒राजौ॑ यद्दे प्र॑ति॒ष्ठा तेन॑ वि॒राजो॑-
 रे॒वाभि॑पूर्वम॒न्नाद्ये॑ प्र॒ति ति॑ष्ठति॒ त-
 पो॑ नवद॒श इत्यु॑त्तर॒तस्तस्मा॑त्स॒व्यः
 ॥ १३ ॥ हस्त॑योस्तप॒स्वितरो॑ यो-
 नि॑श्चतुर्विं॒श इति॑ पुरस्तादुप॑ दधा-

न । वि॒राजा॑विति॒ वि-राजौ॑ । यत् । द्वे इति॑ । प्र-
 ति॒ष्ठेति॑ प्र॒ति-स्था । तेन॑ । वि॒राजो॑रिति॒ वि-रा-
 जोः॑ । ए॒व । अ॒भिपूर्व॑मित्य॒भि-पूर्वम् । अ॒न्नाद्ये॑
 इत्य॑न्न-अ॒द्ये । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठति॑ । ^९तपः॑ । न॒वद॒श
 इति॑ नव-द॒शः । इति॑ । उ॒त्तर॒त इत्यु॑त्-त॒रतः॑ ।
 तस्मा॑त् । स॒व्यः ॥ १३ ॥ हस्त॑योः । तप॒स्वितर॑
 इति॑ तप॒स्वि-तरः॑ । ^{१०}योनिः॑ । च॒तुर्विं॒श इति॑
 चतुः-विं॒शः । इति॑ । पुरस्ता॑त् । उपेति॑ । द॒धा-
 ति॑ । चतुर्विं॒शत्यक्षरे॑ति चतुर्विं॒शति-अक्षरा॑ ।

यस्मादत्र द्वे स्तः तेन प्रतिष्ठा । तेन विराजोः द्वयोरभिपूर्वं प्रति अ-
 न्नाद्यर्थं विराजोऽन्नत्वात् । निमित्तात्सप्तमी ॥

^९सव्य इति ॥ हस्तयोर्मध्ये सव्यो दक्षिणः तपस्वितरः ।
 तपः दुःखम् । प्रभूततरोपकारक इत्यर्थः ॥

^{१०}चतुर्विंशत्यक्षरेत्यादि ॥ गतम् । पवमानाभिप्रायं गायत्र्या
 यज्ञमुखत्वम् ॥

ति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गाय-
त्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
यातयति गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षि-
णतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽ-
न्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणे-
नान्नमद्यत ओजस्त्रिणव इति पश्चा-
दिमे वै लोकास्त्रिणव एवैव लोकेषु
प्रति तिष्ठति संभरणस्त्रयोविंश
इति ॥ १४ ॥ उत्तरतस्तस्मात्सव्यो

गायत्री । गायत्री । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् ।
वीति । यातयति । गर्भाः । पञ्चविंश इति पञ्च-
विंशः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै । गर्भाः ।
अन्नम् । पञ्चविंश इति पञ्च-विंशः । अन्नम् ।
एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अ-
न्नम् । अद्यते । ओजः । त्रिणव इति त्रि-नवः ।
इति । पश्चात् । इमे । वै । लोकाः । त्रिणव इति
त्रि-नवः । एषु । एव । लोकेषु । प्रतीति । ति-
ष्ठति । संभरण इति सं-भरणः । त्रयोविंश
इति त्रयः-विंशः । इति ॥ १४ ॥ उत्तरत इ-

हस्तयोस्संभार्यतरः क्रतुरेकत्रिंश
 इति पुरस्तादुपं दधाति वाग्वै क्रतु-
 र्यज्ञमुखं वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
 यातयति ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश-
 श इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो
 ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षि-
 णतो धत्ते तस्मादक्षिणोर्धो ब्रह्मव-

त्युत्-तरतः । तस्मात् । सव्यः । हस्तयोः । सं-
 भार्यतर इति संभार्य-तरः । क्रतुः । एकत्रिंश
 इत्येक-त्रिंशः । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधा-
 ति । वाक् । वै । क्रतुः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
 वाक् । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुर-
 स्तात् । वीति । यातयति । ¹¹ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
 चतुस्त्रिंश इति चतुः-त्रिंशः । इति । दक्षिण-
 तः । असौ । वै । आदित्यः । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव । दक्षिणतः ।
 धत्ते । तस्मात् । दक्षिणः । अर्धः । ब्रह्मवर्चसितर

¹¹असाविति ॥ ब्रध्नस्य विष्टपस्य परिवृढस्यात्मनो विष्टपं
 स्थानमादित्यः । असाविति परिदृश्यमानमण्डलं निर्दिशति । द-
 क्षिणार्धः दक्षिणैकदेशः । 'अर्धस्यासमद्योतने' इत्यर्धशब्द

चर्चसितरः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति
 पश्चात्प्रतिष्ठित्यै नाकं षट्त्रिंश इ-
 त्युत्तरतस्सुवर्गो वै लोको नाकं सु-
 वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १५ ॥

इति ब्रह्मवर्चसि-तरः । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था ।
 त्रयस्त्रिंश इति त्रयः-त्रिंशः । इति । पश्चात् ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । ¹²नाकः । षट्त्रिंश
 इति षट्-त्रिंशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः ।
 सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । नाकः । सु-
 वर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति
 सं-अष्ट्यै ॥ १५ ॥

वै त्रिवृदिति पुरस्तात्सुव्यख्योविंश इति
 सुवर्गो वै पञ्च च ॥ ३ ॥

आद्युदात्तः । ब्रह्मवर्चसितरः प्रवृद्ध उज्ज्वलतरः तपोबलत इ-
 तरस्माद्भागात् ॥

¹²सुवर्गो वा इति ॥ दक्षिणगोळस्थितानां गोळोर्ध्वभागस्थित-
 स्य स्वर्गस्योत्तरत्वात् । समष्टिः सम्यक्प्राप्तिः । अशू व्याप्तौ,
 'तादौ च' इति गतेः प्रकृति स्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये तृतीयोनुवाकः.

अग्नेर्भागोसीति पुरस्तादुप^१ दधाति
यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा
यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमु-
खमेव पुरस्ताद्वि यातयति नृचक्ष-
सां भागोसीति दक्षिणतश्शुश्रुवाः-
सो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवा-
स्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जातो-

^१अग्नेः । भागः । असि । इति । पुरस्तात् ।
उपेति । दधाति । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
वै । अग्निः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । दीक्षा ।
यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । ब्रह्म । यज्ञमुखमिति
यज्ञ-मुखम् । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । यज्ञमुखमिति
यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वीति । यातयति ।
^२नृचक्षसामिति नृ-चक्षसाम् । भागः । असि ।
इति । दक्षिणतः । शुश्रुवाः संः । वै । नृचक्षस
इति नृ-चक्षसः । अन्नम् । धाता । जातार्य । एव ।

^१अग्नेर्भागोसीत्यादि ॥ अग्निदीक्षामन्त्रः । त्रिवृतां यज्ञमुखत्वं
आरम्भभावित्वात् । यज्ञमुखमेवेत्यादि । गतम् ॥

^२शुश्रुवांस इति ॥ श्रुताध्ययनसम्पन्नाः शुश्रुवांसः । ते चान्न-

नमन्ति जनित्रं स्पृतं सप्तदश-
स्तोम इत्याहानं वै जनित्रम् ॥ १६
अन्नं सप्तदशोन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते मित्रस्य
भागोसीति पश्चात्प्राणो वै मित्रो-
पानो वरुणः प्राणापानावेवास्मि-

अस्मै । अन्नम् । अपीति । दधाति । तस्मात् ।
जातः । अन्नम् । अक्षि । जनित्रम् । स्पृतम् । स-
प्तदश इति सप्त-दशः । स्तोमः । इति । आह ।
अन्नम् । वै । जनित्रम् ॥ १६ ॥ अन्नम् । सप्तदश
इति सप्त-दशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते ।
तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । मित्रस्य ।
भागः । असि । इति । पश्चात् । प्राण इति प्र-
अनः । वै । मित्रः । अपान इत्यप-अनः । वरु-
णः । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । एव । अ-
स्मिन् । दधाति । दिवः । वृष्टिः । वाताः । स्पृताः ।

वन्तः अन्नं धाता धारकत्वात् । जातायैव जन्मकाल एव जात-
मात्र एव अन्नजन्महेतुः सप्तदशोऽन्नस्य साधनम् ॥

^३प्राणो वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

न्दधाति दिवो वृष्टिर्वातांस्स्पृता एक-
 विंशस्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा
 एकविंशः प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य
 भागोसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र
 ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्च-
 दशः ॥ १७ ॥ ओज एवोत्तरतो ध-
 ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति
 वसूनां भागोसीति पुरस्तादुप द-

एकविंश इत्येक-विंशः । स्तोमः । इति ।
 आह । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । वै । एकविंश इ-
 त्येक-विंशः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
^४इन्द्रस्य । भागः । असि । इति । उत्तरत इत्युत्-
 तरतः । ओजः । वै । इन्द्रः । ओजः । विष्णुः ।
 ओजः । क्षत्रम् । ओजः । पञ्चदश इति पञ्च-द-
 शः ॥ १७ ॥ ओजः । एव । उत्तरत इत्युत्-तर-
 तः । धत्ते । तस्मात् । उत्तरतोभिप्रयायीत्युत्तरतः-
 अभिप्रयायी । जयति । ^५वसूनाम् । भागः । अ-

^४ब्रह्मेन्द्रविष्णुक्षत्रपञ्चदशा ओजोबलहेतवः । गतमन्यत् ॥

^५वसुरुद्रचतुर्विंशानां यज्ञमुखत्वं प्रधानसाधनत्वात् मुख्यत्वात् ॥

धाति यज्ञमुखं वै वसंवो यज्ञमुखः
 रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमु-
 खमेव पुरस्ताद्दि यातयत्यादित्या-
 नां भागोसीति दक्षिणतोन्नं वा आ-
 दित्या अन्नं मरुतोन्नं गर्भा अन्नं प-
 श्वविंशोन्नमेव दक्षिणतो धत्ते त-
 स्मादक्षिणेनान्नमद्यतेऽदित्यै भागः

सि । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञ-
 मुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । वसंवः । यज्ञमुख-
 मिति यज्ञ-मुखम् । रुद्राः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-
 मुखम् । चतुर्विंश इति चतुः-विंशः । यज्ञमु-
 खमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वीति ।
 यातयति । ⁶आदित्यानाम् । भागः । असि । इति ।
 दक्षिणतः । अन्नम् । वै । आदित्याः । अन्नम् ।
 मरुतः । अन्नम् । गर्भाः । अन्नम् । पश्वविंश इ-
 ति पश्व-विंशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । ध-
 त्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । ⁷अ-

⁶आदित्यमरुत्पश्वविंशानां यज्ञद्वारेणान्नसाधनत्वं गर्भा अप्यन्न-
 साधकाः ॥

⁷अदितिपूषन्निगवाश्च यज्ञद्वारेण प्रतिष्ठाहेतवः ॥

॥ १८ ॥ असीति पश्चात्प्रतिष्ठा वा
 अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रि-
 णवः प्रतिष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भा-
 गोसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवस्सविता
 ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मव-
 र्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोर्धो
 ब्रह्मवर्चसितरस्सावित्रवती भवति

दित्यै । भागः ॥ १८ ॥ असि । इति । पश्चात् ।
 प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । वै । अदितिः । प्रतिष्ठेति
 प्रति-स्था । पूषा । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । त्रिणव
 इति त्रि-नवः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 ८ देवस्य । सवितुः । भागः । असि । इति । उत्त-
 रत इत्युत्-तरतः । ब्रह्म । वै । देवः । सविता ।
 ब्रह्म । बृहस्पतिः । ब्रह्म । चतुष्टोम इति चतुः-स्तो-
 मः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव । उत्तरत
 इत्युत्-तरतः । धत्ते । तस्मात् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 अर्धः । ब्रह्मवर्चसितर इति ब्रह्मवर्चसि-तरः । ९ सा-

८ सवितृबृहस्पतिचतुष्टोमानां बृहत्वाद्ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मवर्चसितरः
 प्रवृद्धसम्भाव्यफलत्वादुज्ज्वलतर इतरस्मात् ॥

९ सावित्रवतीति ॥ सावित्रेणानेन मन्त्रेण तद्वती । तस्माद्ब्रह्म-

प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची स-
निः प्रसूता धर्त्रश्चतुष्टोम इति पुर-
स्तादुपं दधाति यज्ञमुखं वै धर्त्रः
॥१९॥ यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुख-

वित्रवतीति सावित्र-वती । भवति । प्रसूत्या इति
प्र-सूत्यै । तस्मात् । ब्राह्मणानाम् । उदीची । सनिः ।
प्रसूतेति प्र-सूता । ¹⁰धर्त्रः । चतुष्टोम इति चतुः-
स्तोमः । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञ-
मुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । धर्त्रः ॥ १९ ॥ यज्ञ-
मुखमिति यज्ञ-मुखम् । चतुष्टोम इति चतुः-स्तो-
मः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् ।
वीति । यातयति । ¹¹यावानाम् । भागः । असि ।

णानामुत्तरस्यां दिशि सनिर्याच्चा तया प्रशस्ततया । ‘अनिग-
न्तोश्चतौ’ इति उदीचीशब्दे गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसूतेत्यत्र
‘गतिरनन्तरः’ इति ॥

¹⁰धर्त्रः धारयिता अग्निष्टोमः स यज्ञानां मुखं चतुष्टोमो वा
समष्टिस्तोत्रीयः स्तोमः । तस्य यज्ञमुखत्वं यज्ञमुखभूतत्रिवृदात्मक-
त्वात् । चत्वारः स्तोमाः परिमाणमस्येति आभिर्यज्ञसाध्यत्वम् । पूर्व-
वत् ‘द्विगोः’ इति लुकि, ‘स्तोमे ङविधिः’ इति ङः ॥

¹¹यावानामिति ॥ यावा यानशीलवान् । यातेरौणादिको व-
प्रत्ययः । नविवयुक्तन्यायेन यावसदृशा अर्धमासा अयावा आ-

मेव पुरस्तादि यांतयति यावानां
भागोसीति दक्षिणतो मासा वै या-
वा अर्धमासा अयावास्तस्मादक्षि-
णावृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं
प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
दक्षिणेनान्नमद्यत ऋभूणां भागो-
सीति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै विवर्तोष्टाच-
त्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयो-

इति । दक्षिणतः । मासाः । वै । यावाः । अर्धमासा
इत्यर्ध-मासाः । अयावाः । तस्मात् । दक्षिणावृत
इति दक्षिणा-आवृतः । मासाः । अन्नम् । वै । या-
वाः । अन्नम् । प्रजा इति प्र-जाः । अन्नम् । एव ।
दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् ।
अद्यते । ¹² ऋभूणाम् । भागः । असि । इति ।
पश्चात् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । विव-
र्त इति वि-वर्तः । अष्टाचत्वारिंश इत्यष्टा-

गन्तारः तमनुगन्तारश्चेत्यर्थः । दक्षिणावृत इति व्याख्यातम्* ।
अन्नस्य हेतवो यावा अयावाश्च प्रजाश्चान्नहेतुकाः ॥

¹²प्रतिष्ठित्या इति ॥ प्राधान्यात् । सवीर्यत्वाय समानवीर्यत्वाय ।

सर्वीर्यत्वाय तस्मादिमौ लोकौ समावद्दीर्यौ ॥ २० ॥ यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवत्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोत्त्यन्नमाऽस्यान्नादो जा-

चत्वारिंशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः । अनयोः । लोकयोः । सर्वीर्यत्वायेति सर्वीर्य-त्वाय । तस्मात् । इमौ । लोकौ । समावद्दीर्याविति समावत्-वीर्यौ ॥ २० ॥ ¹³ यस्य । मुख्यवतीरिति मुख्य-वतीः । पुरस्तात् । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । मुख्यः । एव । भवति । एति । अस्य । मुख्यः । जायते । यस्य । अन्नवतीरित्यन्न-वतीः । दक्षिणतः । अति । अन्नम् । एति । अस्य । अन्नाद इत्यन्न अदः । जायते । ¹⁴ यस्य । प्रतिष्ठाव-

इदमपि श्रुतिप्रामाण्यादेव । समावद्दीर्यौ समवीर्यौ । 'समादावतुप्' इति आवतुप्प्रत्ययः ॥

¹³यस्येत्यादि ॥ मुखशब्देन या स्तुतिः तद्वत्यः पुरस्तादिष्टका उपधीयन्ते सप्त । अयं मुख्यो भवति । आजायते चास्य मुख्यः पुत्रः अन्नादः अन्नादनवान् । तेन सहासावन्नमति । आजायते चास्यान्नादः पुत्रः ॥

¹⁴प्रतिष्ठावतीः प्रतिस्थितिमत्यः सप्त । प्रतितिष्ठत्येवायम् ॥

यते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात्प्रत्येव
 तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओ-
 जस्व्येव भवत्यास्यौजस्वी जायतेऽ-
 र्को वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तो-
 त्रमेतच्छ्रं यदेषा विधा ॥ २१ ॥
 विधीयतेऽर्क एव तद्वर्कमनु विधी-

तीरिति प्रतिष्ठा-वतीः । पश्चात् । प्रतीति । एव ।
 तिष्ठति । ¹⁵यस्य । ओजस्वतीः । उत्तरत इत्युत्त-
 रतः । ओजस्वी । एव । भवति । एति । अ-
 स्य । ओजस्वी । जायते । ¹⁶अर्कः । वै । एषः ।
 यत् । अग्निः । तस्य । एतत् । एव । स्तोत्रम् ।
 एतत् । शस्त्रम् । यत् । एषा । विधेति वि-धा ॥
 २१ ॥ विधीयत इति वि-धीयते । अर्के । एव ।

¹⁵यस्यौजस्वतीरिति ॥ बलार्थवादवत्यः सप्त । अयमोजस्वी
 भवति । आजायते चास्य ओजस्वी पुत्रः ॥

¹⁶अर्क इति ॥ अर्चनीयो योऽग्निः स्तोत्रैः स्तोतव्यः शस्त्रैश्च
 शंसितव्यः तस्यास्य एतदेव स्तोत्रं एतदेव शस्त्रं यदेषा विधा वि-
 धीयते यथोक्तमुख्यवत्याद्युपधानप्रकारः क्रियते । तदेतमर्क्यं अर्चनीयं
 अनु अग्निमुद्दिश्य तस्यार्के अर्चनार्थं एषां विधा विधीयते ।
 'चजोः कुधिण्यतोः' इति कुत्वम्, उभयत्र ॥

युतेऽत्यन्नमास्यान्नादो जायते यस्यै-
षा विधा विधीयते य उ चैनामेव
वेद सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमे-
वाव रुन्धे न वा इदं दिवा न न-
क्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्यु-

तत् । अक्यम् । अनु । वीति । धीयते । ¹⁷ अत्ति ।
अन्नम् । एति । अस्य । अन्नाद इत्यन्न-अदः ।
जायते । यस्य । एषा । विधेति वि-धा । विधी-
यत इति वि-धीयते । यः । उ । च । एनाम् ।
एवम् । वेद । ¹⁸ सृष्टीः । उपेति । दधाति । यथा-
सृष्टमिति यथा-सृष्टम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
¹⁹ न । वै । इदम् । दिवा । न । नक्तम् । आसीत् ।

¹⁷अथास्या विधायाः फलमाह—अत्तीत्यादि ॥ यस्य यज-
मानस्यैषा विधा विधीयते । यश्चाप्येनां विधां उपधानविधां वेदेति ॥

¹⁸सृष्टीरिति ॥ ‘एकयाऽस्तुवत’* इत्याद्याः सप्तदश । चतस्रो
दक्षिणेंस उपदधाति । अथ तिस्रः । अथ चतस्रो दक्षिणादंसात्
दक्षिणां श्रोणि अभ्यायातयति । यथा सृष्टमिति । यथा वै
मन्त्रेषु सृष्टिमत्तया सृष्टं प्रजादिकं तदेव फलं अवरुन्धे ॥

¹⁹न वा इत्यादि ॥ व्युष्टीनां विधिः । इदं सर्वं अव्यावृत्तं
अविभक्तरूपमेवासीत् । न वै तदानीं दिवाऽऽसीत्, न च नक्तमा-

ष्टीरपश्यन्ता उपादधत् ततो वा इदं
व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्यैवास्मा
उच्छत्यथो तम एवाप हते ॥ २२ ॥

अव्यावृत्तमित्यवि-आवृत्तम् । ते । देवाः । एताः ।
व्युष्टीरिति वि-उष्टीः । अपश्यन् । ताः । उपेत्य ।
अदधत् । ततः । वै । इदम् । वीति । औच्छत् ।
यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । वी-
ति । एव । अस्मै । उच्छति । अथो इति । तमः ।
एव । अपेत्य । हते ॥ २२ ॥

वै जनित्रं पञ्चदशोदित्यै भागो वै धर्त्रस्समा-
वदीर्यो विधा ततो वा इदं चतुर्दश च ॥ ४ ॥

सीत्, एकरूपमन्धंतमसमिवाभवत् । देवानामस्तित्वात् तेषां व्या-
मोहमात्रमिदं, न विश्वविलय इत्येके । देवात्मानोपि विश्वविलये
विद्यन्ते नित्यत्वादित्यन्ये । ते देवा इत्यादि । ' इयमेव सा या '*
इत्यादयो व्युष्टयः पञ्चदश, सिस्त्रः तिस्रो दिक्षु तिस्रो मध्ये
व्युष्टिभिश्चितिरवाप्यते । व्यौच्छदिति । अपहततमस्कं विभातमा-
सीत् । उच्छी विवासे । व्यैवास्मा इति । सर्वदा अस्य विभात-
मेव भवति । व्यावृत्तमेव सर्वं भासते । अथो अपि च तमस्स-
दृशं एतं सर्वं पापं हन्त्येव । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः.

अग्नेर्नृचक्षसां जनित्रं मित्रस्ये
न्द्रस्य वसूनामादित्यानामदित्यै दे-
वस्य सवितुस्सावित्रवती धत्रो यावा
नामृभूणां विवर्तश्चतुर्दश ॥

अग्ने जातान्प्रणुदानस्सपत्नानिति पु-
रस्तादुप दधाति जातानेव भ्रातृव्या-
न्प्रणुदते सहसा जातानिति पश्चा-
जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते चतु-

¹अग्ने । जातान् । प्रेति । नुद । नः । सपत्नान् ।
इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । जातान् ।
एव । भ्रातृव्यान् । प्रेति । नुदते । सहसा । जा-
तान् । इति । पश्चात् । जनिष्यमाणान् । एव ।
प्रतीति । नुदते । ²चतुश्चत्वारिंश इति चतुः-
चत्वारिंशः । स्तोमः । इति । दक्षिणतः । ब्रह्म-
वर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । वै । चतुश्चत्वारिंश

¹अग्ने जातानित्यादिरसपत्नानां विधिः । पञ्चम्यां चितौ असप-
त्नत्वं आत्मनः आत्मीयानां च याभिः क्रियते ताः असपत्नाः पञ्च ।
जातान्नाशयति, जनिष्यमाणान् प्रणुदते प्रतीपमुत्पत्त्या नुदते उत्पत्ति-
निरोधं करोति ॥

²ब्रह्मवर्चसहेतुः चत्वारिंशः । गतमन्यत् ॥

श्रुत्वारि॑ः॒शस्तोम॒ इति॑ दक्षिणतो
 ब्रह्मवर्चसं॑ वै चतुश्चत्वारि॑ः॒शो ब्र-
 ह्मवर्चसमेव॑ दक्षिणतो धत्ते तस्माद्द-
 क्षिणोर्धो॑ ब्रह्मवर्चसितर॑ष्पोडशस्तो-
 म॒ इत्युत्तर॑त ओजो॑ वै षोडश॑ ओजं
 एवोत्तर॑तो धत्ते तस्मात् ॥ २३ ॥
 उत्तरतोऽभिप्रयायी॑ जयति॒ वज्रो
 वै चतुश्चत्वारि॑ः॒शो वज्र॑ष्पोडशो

इति॑ चतुः-चत्वारि॑ः॒शः । ब्रह्मवर्चसमिति॑ ब्रह्म-
 वर्चसम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । द-
 क्षिणः । अर्धः । ब्रह्मवर्चसितर॑ इति॑ ब्रह्मवर्चसि-
 तरः । षोडशः । स्तोमः । इति॑ । उत्तरत इत्युत्त-
 रतः । ओजः । वै । षोडशः । ओजः । एव ।
 उत्तरत इत्युत्त-तरतः । धत्ते । तस्मात् ॥ २३ ॥
 उत्तरतोऽभिप्रयायीत्युत्तरतः-अभिप्रयायी । जयति ।
 वज्रः । वै । चतुश्चत्वारि॑ः॒श इति॑ चतुः-चत्वारि॑-
 शः । वज्रः । षोडशः । यत् । एते इति॑ । इष्टके

वज्रो वा इत्यादि ॥ चतुश्चत्वारिंशष्पोडशश्च वज्रतुल्यौ सप-
 तानां नाशने । एते इति दक्षिणोत्तरे उच्येते । जातांश्चेति ।
 पूर्वपश्चिमाभ्यां जातान् जनिष्यमाणांश्च भ्रातृव्यान् प्रणुद्य निपीज्य

यदेते इष्टंके उपदधाति ज्ञाताःश्चैव
 जनिष्यमाणाःश्च भ्रातृव्यान्प्रणुद्य
 वज्रमनु प्र हरति स्तृत्यै पुरीषवतीं
 मध्य उप दधाति पुरीषं वै मध्य-
 मात्मनस्सात्मानमेवाग्निं चिनुते सा-
 त्माऽमुष्मिन्लोके भवति य एवं वे-

इति । उपदधातीत्युप-दधाति । ज्ञातान् । च ।
 एव । जनिष्यमाणान् । च । भ्रातृव्यान् । प्रणु-
 द्येति प्र-नुद्य । वज्रम् । अनु । प्रेति । हरति ।
 स्तृत्यै । ^४पुरीषवतीमिति पुरीष-वतीम् । मध्ये ।
 उपेति । दधाति । पुरीषम् । वै । मध्यम् । आ-
 त्मनः । सात्मानमिति स-आत्मानम् । एव । अ-
 ग्निम् । चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् ।

एताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां वज्रमनुप्रहरति स्तृत्यै मरणाय । स्तृ-
 णोतिः ह्रस्वान्तस्सौवादिकः ॥

^४पुरीषवतीमिति ॥ 'पृथिव्याः पुरीषमरयत्सो नाम'* इति
 पुरुषवतीं पुरुषशब्दवतीं पुरीषसंहितां वा कृत्वा उपदधाति । पुरी-
 षंहि मध्यमात्मन अग्निशरीरस्य मध्यः । तस्मात्सात्मानमग्निं चिनुते
 आत्मानं च चिनुत इत्यर्थः । एवं वेदिता अमुष्मिन् लोके सात्मा
 भवति फलवान् व्याप्तवान् भवति ॥

दै॒ता वा अ॒सप॒त्ना ना॒मेष्ट॒का यस्यै॒-
ता उ॒प॒धी॒यन्ते ॥ २४ ॥ ना॒स्य स॒-
प॒त्नो भ॒वति प॒शुर्वा ए॒ष यद॒ग्निर्वि॒-
राजं॑ उ॒त्तमा॒यां चि॒त्यामु॒प द॒धाति

लो॒के । भ॒व॒ति । यः । ए॒वम् । वेदं । ^५ए॒ताः । वै ।
अ॒स॒प॒त्नाः । ना॒म । इष्ट॒काः । यस्य । ए॒ताः । उ॒-
प॒धी॒यन्त इत्यु॒प-धी॒यन्ते ॥ २४ ॥ न । अ॒स्य ।
स॒प॒त्नः । भ॒व॒ति । ^६प॒शुः । वै । ए॒षः । यत् । अ॒-
ग्निः । वि॒राज इति॑ वि-राजः । उ॒त्तमा॒यामि॒त्युत्-
तमा॒याम् । चि॒त्याम् । उ॒पेति॑ । द॒धाति । वि॒राज-
मिति॑ वि-राजम् । ए॒व । उ॒त्तमा॒मि॒त्युत्-तमा॒म् ।
प॒शुषु॑ । द॒धाति । तस्मा॑त् । प॒शुमा॒निति॑ पशु-

^५एता वा इत्यादि । गतम् ॥

^६पशुर्वा इत्यादि ॥ पशुर्धिकः [शुवर्धकः] निषेकादिक्रमेणोत्पाद्य-
त्वात् वा पशुः । तस्मात्पश्चात्मन्यस्मिन् उत्तमायां चित्यां पञ्चम्यां चितौ
विराज उपदधाति 'एवश्छन्दः' * इत्याद्याः चत्वारिंशतं दश
दश दिक्षु मध्ये विराजः चत्वारिंशदक्षरत्वात् । उत्तमत्वमासां विरा-
जनहेतुत्वात् वा, विराजोऽन्नस्य हेतुत्वाद्वा । उत्तमशब्द उञ्छादि-
रन्तोदात्तः । विराजमेवेति । प्रभूतमन्नम् । उत्तमामिति । ब्राह्म-
णादिभ्योपि उद्गततमां उज्ज्वलतमां 'भुङ्क्ते' इत्यादिकां वाचं

विराजमेवोत्तमां पशुषु दधाति त-
स्मात्पशुमानुत्तमां वाचं वदति द-
शदशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्ष्ण-
योपं दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽ-
ङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यानि
वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन्तैर्देवा-

मान् । उत्तमामित्युत्-तमाम् । वाचम् । वदति ।
७दशदशोति दश-दश । उपेति । दधाति । सवी-
र्यत्वायेति सवीर्य-त्वायं । ८अक्षण्या । उपेति । द-
धाति । तस्मात् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि ।
प्रेति । हरन्ति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
९यानि । वै । छन्दांसि । सुवर्ग्याणीति सुवः-र्ग्या-
नि । आसन् । तैः । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-

वदति पशुमान्यः कश्चिदपि । यद्वा—पशुमान् ब्राह्मणः उत्तमां 'ओं
श्रावय' इत्यादिकां वाचं वदति । 'हस्वनुङ्ग्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

७सवीर्यत्वायेति ॥ विराट्सङ्ख्यापूरणात् विराट्सवीर्यत्वं, ऊनत्वे
हि नीवीर्यत्वं स्यात् ॥

८अक्षणयेत्यादि ॥ गतम्* ॥

९यानिवा इत्यादि ॥ स्वर्गमनस्य योग्यतावन्ति स्वर्ग्याणि ।

स्सुवर्गं लोकमायन्तेन रूपयः ॥२५॥
 अश्राम्यन्ते तपोतप्यन्त तानि तप-
 साऽपश्यन्तेभ्य एता इष्टका निरमि-
 मतेवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता
 उपादधत् ताभिर्वै ते सुवर्गं लोक-
 मायन् यदेता इष्टका उपदधाति

गम् । लोकम् । आयन् । तेन । रूपयः ॥ २५ ॥ अ-
 श्राम्यन् । ते । तपः । अतप्यन्त । तानि । तपसा ।
 अपश्यन् । तेभ्यः । एताः । इष्टकाः । निरिति । अ-
 मिमत । एवं । छन्दः । वरिवः । छन्दः । इति ।
¹⁰ताः । उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते । सु-
 वर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । यत् ।
 एताः । इष्टकाः । उपदधातीत्युप-दधाति । या-
 नि । एव । छन्दांसि । सुवर्ग्याणीति सुवः-

‘गोद्वयचः’ इति यत् । यानि सर्वाणि छन्दांसि तैर्देवास्स्वर्गं
 गताः । तेन छन्दसां स्वर्गगमनहेतुना ऋवयोऽश्राम्यन् प्राणिधा-
 नेन यत्नं कृतवन्तः तदवस्थानं ज्ञातुम् । ततस्तत् ज्ञात्वा तच्छाभाय
 तपोऽतप्यन्त । ततस्तानि तेन तपसा दृष्टवन्तः । ततस्तानि दृष्ट्वा
 तेभ्य एता इष्टका विराट्ज्ञा निरमिमत उत्पादितवन्तः । एमन्ना-
 दित्वादेव पररूपत्वम् ॥

¹⁰ता इत्यादि ॥ गतम् ॥

यान्येव छन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव
 यजमानस्सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन
 वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता-
 स्स्तोमभागैरेवासृजत् यत् ॥ २६ ॥
 स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव
 तद्यजमानस्सृजते बृहस्पतिर्वा ए-

ग्यानि । तैः । एव । यजमानः । सुवर्गमिति सु-
 वः-गम् । लोकम् । एति । ¹¹यज्ञेन । वै । प्रजा-
 पतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । अ-
 सृजत् । ताः । स्तोमभागैरिति स्तोम-भागैः । ए-
 व । असृजत् । यत् ॥ २६ ॥ स्तोमभागा इति
 स्तोम-भागाः । उपदधातीत्युप-दधाति । प्रजा-
 इति प्र-जाः । एव । तत् । यजमानः । सृजते ।
 बृहस्पतिः । वै । एतत् । यज्ञस्य । तेजः । समि-
 ति । अभरत् । यत् । स्तोमभागा इति स्तोम-
 भागाः । यत् । स्तोमभागा इति स्तोम-भागाः ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । सतेजसमिति स-तेज-
 सम् । एव । अग्निम् । चिनुते । ¹²बृहस्पतिः । वै ।

¹¹यज्ञेन वा इत्यादि ॥ स्तोमभागानां विधिः । स्तोमानां त्रिवृ-
 दादीनां भागास्तेजोशाः बृहस्पतितेजस्सहितमेव चिनुते ॥

¹²प्रतिष्ठामिति ॥ प्रतितिष्ठति स्तोम आभिरिति प्रतिष्ठाः स्तोम भागाः ॥

तद्यज्ञस्य तेजस्समंभरद्यथस्तोमंभा-
गा यथस्तोमंभागा उपदधाति स-
तेजसमेवाग्निं चिनुते बृहस्पतिर्वा
एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यथस्तो-
मंभागा यथस्तोमंभागा उपदधाति
यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै सप्तसप्तोप दधा-
ति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रति-
ष्ठित्यै ॥ २७ ॥

एताम् । यज्ञस्य । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । अ-
पश्यत् । यत् । स्तोमंभागा इति स्तोमं-भागाः ।
यत् । स्तोमंभागा इति स्तोमं-भागाः । उपदधा-
तीत्युप-दधाति । यज्ञस्य । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै ।¹³ सप्तसप्तोप इति सप्त-सप्त । उपेति । दधाति । स-
वीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वाय । तिस्रः । मध्ये । प्र-
तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ॥ २७ ॥

उत्तरतो धत्ते तस्मादुपधीयन्त ऋषयोऽसृज-
त यत्त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

¹³सवीर्यत्वायेति ॥ शक्तिमत्त्वात् सप्तत्वस्य शास्त्रत्वात् । प्रति-
ष्ठित्या इति । मध्ये उत्तम्भनभावे प्रतिष्ठितं स्यात् ॥

इति पञ्चमे तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः.

रश्मिरित्येवादित्यमसृजत प्रेतिरि-
ति धर्ममन्वितिरिति दिवः सन्धि-
रित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथिवीं
विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहंरनुवेति

¹रश्मिः । इति । एव । आदित्यम् । असृज-
त । प्रेतिरिति प्र-इतिः । इति । धर्मम् । अन्वि-
तिरित्यनु-इतिः । इति । दिवम् । सन्धिरिति सं-
धिः । इति । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिरिति प्रति-धिः ।
इति । पृथिवीम् । विष्टम्भ इति वि-स्तम्भः ।
इति । वृष्टिम् । प्रवेति प्र-वा । इति । अहः । अ-

¹उक्तं—‘यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तास्तोमभागै-
रेवासृजत’* इति । तत्र केन कामसृजतेत्याह—रश्मिरित्येवेति ॥
‘रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व’† इत्यनेनादित्यमसृजतेत्येवं
रश्मिमान् रश्मिरादित्यः । मत्वर्थीयो लुप्यते । क्षयन्ति निवसन्ति
सर्वे देवा अस्मिन्निति क्षय आदित्यः । ‘क्षयो निवासे’ इत्या-
द्युदात्तत्वम् । प्रकृष्टा गतिः प्रेतिः धर्मसुकृतार्जनानन्तरं भोगाय
गम्यत इति । अन्वितिरिति द्यौः । उभयत्रापि ‘तादौच’ इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । सन्धीयेते द्यावापृथिव्यावनेनेति सन्धिः अन्त-
रिक्षम् । ‘उपसर्गे द्यौः किः’ प्रत्येकं धारयति मातृवत्प्रजा इति
प्रतिधिः पृथिवी । पूर्ववत्किः । विष्टम्भ्यन्ते धार्यन्ते प्रजा अने-
नेति विष्टम्भो वृष्टिः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रथ-

रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेत इति रु-
द्रान्धसुदीतिरित्यादित्यानोज इति
पितृस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनाषाडिति
पशून्नेवदित्योषधीरभिजिदसि युक्त-

नुवेत्यनु-वा । इति । रात्रिम् । उशिक् । इति । व-
सून् । प्रकेत इति प्र-केतः । इति । रुद्रान् । सु-
दीतिरिति सु-दीतिः । इति । आदित्यान् । ओ-
जः । इति । पितृन् । तन्तुः । इति । प्रजा इति
प्र-जाः । पृतनाषाट् । इति । पशून् । रेवत् ।
इति । ओषधीः । ^२अभिजिदित्यभि-जित् । अ-

मतः प्राप्यन्ते बुध्यन्त इति वा । दिव उकारान्तादेशः 'मन्
क्तिन् व्याख्यान' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ
'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । उशिजो . वसवः ।
वश कान्तौ, इति । प्रकृष्टज्ञाना रुद्राः । कित ज्ञाने । शोभन-
दीधितयः आदित्याः । ओजस्विनः पितरः । मत्वर्थीयो
लुप्येते । तन्तवः प्रजाः पृतनाः मनुष्यसङ्घातान् सहन्ति क्षीरा-
दिना धारयन्तीति पृतनाषाहः पशवः । 'छन्दसि सहः'
इति 'सहेः पृतनतभि्याम्' इति षत्वम् । रेवत् धनवत् । धन-
वत्यः ओषधयः । क्रियाविनिमयादिना धनसाधनत्वात् धनवत्यः ।
सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्र-
सारणम् । 'रेशब्दाच्च' इति मतुपो वत्त्वम् ॥

^२आभिमुख्येन सपत्नान् जयतीत्यभिजिदिन्द्रः । वज्रं वज्रवन्तं

ग्रा॒वा ॥ २८ ॥ इन्द्रा॒य त्वेन्द्रं जि-
न्वेत्ये॒व दक्षिण॒तो वज्रं॑ प॒र्यौह॒दभि-
जित्यै॒ ताः प्र॒जा अप॑प्राणा असृ-
जत॒ तास्वधि॑पतिरसीत्ये॒व प्राणम॑-

सि । यु॒क्तग्रा॒वेति॑ यु॒क्त-ग्रा॒वा ॥ २८ ॥ इन्द्रा॒य ।
त्वा । इन्द्र॑म् । जि॒न्व । इति॑ । ए॒व । दक्षि॒णतः॑ ।
वज्र॑म् । प॒रीति॑ । औ॒हत् । अ॒भिजि॑त्या इत्य॒भि-
जि॒त्यै । ^३ताः । प्र॒जा इति॑ प्र-जाः । अप॑प्राणा इ-
त्यप॑-प्राणाः । अ॒सृज॑त । तासु॑ । अधि॑पतिरित्य-
धि-प॒तिः । अ॒सि । इति॑ । ए॒व । प्रा॒णमि॑ति प्र-अ-
नम् । अ॒दधा॑त् । य॒न्ता । इति॑ । अ॒पान॑मित्यप-

कृत्वा जयिनं अनेनेन्द्रमकरोदित्यभिप्रायः । दक्षिणत इत्यादि ।
अनेन मन्त्रेण दक्षिणे हस्ते वज्रं आधारयत् प्रजापत्यनुग्रहादि-
न्द्रः । तस्मादनेन मन्त्रेणोपधानमभिजित्यै भवति ॥

^३ता इत्यादि ॥ ताः पूर्वाः सृष्टाः सर्वा अपि प्रजाः अपप्राणाः
प्राणापानचक्षुश्श्रोत्रहीना एव असृजत । तासु 'अधिपतिरसि' * इत्या-
दिभिः प्राणादीन् अदधात् स्थापितवान् । अध्यारूढः प्रजाः
पातीति अधिपतिः प्राण उपरिवृत्तिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व
रत्वम् । यमयतीति यन्ता अधोवृत्तिरपानः । प्राणापानशब्दौ
प्यन्तात्पचाद्यजन्तौ । थाथादिस्वरः । संसर्पति ध्रुवतारकादिष्व-

दधाद्यन्तेत्यपान२ स२सर्प इति च-
क्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः
प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीश्शृण्वती-
र्न मिथुनी अभवन्तासु त्रिवृदसी-
त्येव मिथुनमदधात्ताः प्रजा मिथु-

अनम् । स२सर्प इति सं-सर्पः । इति । चक्षुः ।
वयोधा इति वयः-धाः । इति । श्रोत्रम् । ⁴ताः ।
प्रजा इति प्र-जाः । प्राणतीरिति प्र-अनतीः ।
अपानतीरित्यप-अनतीः । पश्यन्तीः । शृण्वतीः ।
न । मिथुनी । अभवन् । तासु । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ।
असि । इति । एव । मिथुनम् । अदधात् । ⁵ताः ।
प्रजा इति प्र-जाः । मिथुनी ॥ २९ ॥ भवन्तीः ।

पीति संसर्पः चक्षुः । पचाद्यचि 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' ।
वयोधाः वय इव सर्वतो गत्वा दधाति शब्दमिति । नद्या उदात्तत्वम् ॥

⁴तासु 'त्रिवृदसि'* इत्यादिभिः मिथुनशक्तिमदधात् । त्रिवृ-
त्संश्लेषः प्रवर्तनसंवर्तननिवर्तनानि मिथुनीभवनविशेषाः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

⁵ता इत्यादि ॥ मिथुनीभवन्तीः मैथुनं कुर्वन्त्योपि न प्राजा-
यन्त न प्रजाः प्राजनयन् । ततः 'सरोहोसि'* इत्यादिभिः

नी ॥ २९ ॥ भवन्तीर्न प्राजायन्त
 तास्स॑रोहो॑सि नीरोहो॑सीत्येव प्रा-
 जनय॑त्ताः प्रजाः प्रजा॑ता न प्रत्य-
 तिष्ठ॑न्ता वसु॑कोसि॒ वेष॑श्चिरसि॒ व-
 स्य॑ष्टिरसीत्ये॒वैषु॒ लोकेषु॒ प्रत्य॑स्थाप-
 यद्यदाह॑ वसु॑कोसि॒ वेष॑श्चिरसि॒ व-

न । प्रेति । अजायन्त । ताः । स॒॒रोह इति सं-
 रोहः । असि । नीरोह इति निः-रोहः । असि ।
 इति । एव । प्रेति । अजनयत् । ^६ताः । प्रजा इति
 प्र-जाः । प्रजा॑ता इति प्र-जा॑ताः । न । प्रतीति ।
 अतिष्ठन् । ताः । वसुकः । असि । वेषश्चिरिति
 वेष-श्चिः । असि । वस्यष्टिः । असि । इति । ए-
 व । एषु । लोकेषु । प्रतीति । अस्थापयत् । यत् ।
 आह । वसुकः । असि । वेषश्चिरिति वेष-श्चिः ।

चतुर्भिः प्राजनयन् प्रजननशक्तिमतीरकरोत् । सम्यक् रोहः सं-
 रोहः । निश्चयेन रोहो नीरोहः । प्रथमरोहः प्ररोहः पुत्रादिः ।
 पश्चाद्गोहोऽनुरोहः पौत्रादिः । थाथादिस्वरः ॥

^६ता इत्यादि ॥ प्रजाता अपि ता न प्रत्यतिष्ठन् प्रतिष्ठिता नाभ-
 वन् । ताः 'वसुकोसि'* इत्यादिभिरेषु लोकेषु प्रतिष्ठिता अकरोत् ।

वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता ए-
षु लोकेषु प्रतिष्ठापयति सात्माऽन्त-
रिक्षं रोहति सप्राणोऽमुष्मिन्लोके
प्रति तिष्ठत्यव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां
भवति य एवं वेद ॥ ३० ॥

असि । वस्यष्टिः । असि । इति । प्रजा इति प्र-
जाः । एव । प्रजाता इति प्र-जाताः । एषु । लो-
केषु । प्रतीति । स्थापयति । सात्मेति स-आ-
त्मा । अन्तरिक्षम् । रोहति । सप्राण इति स-
प्राणः । अमुष्मिन् । लोके । प्रतीति । तिष्ठति ।
अव्यर्धुक इत्यवि-अर्धुकः । प्राणापानाभ्यामिति
प्राण-अपानाभ्याम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३० ॥

युक्तग्रावा प्रजा मिथुन्यन्तरिक्षं द्वादश च ॥६॥

वसुकः वसुमान् । व्याप्यमानश्रीः वेषश्रीः । उकारान्तादेशः ।
वसुषु भक्तिमान् वस्यष्टिः । षषोदरादिः ॥

^१सात्मेत्यादि ॥ विदुषः फलम् । ऋतेः छान्दस उक्त्वा ॥

इति पञ्चमे तृतीये षष्ठोऽनुवाकः.

नाकसद्भिर्वै देवास्सुवर्गं लोकमाय-
 न्तन्नाकसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसदं
 उपदधाति नाकसद्भिरेव तद्यजमा-
 नस्सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै लो-
 को नाको यस्यैता उपधीयन्ते ना-

¹नाकसद्भिरिति नाकसत्-भिः । वै । देवाः । सुव-
 र्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । तत् । नाकस-
 दामिति नाक-सदाम् । नाकसत्त्वमिति नाकसत्-
 त्वम् । यत् । नाकसद इति नाक-सदः । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । नाकसद्भिरिति नाकसत्-भिः । एव ।
 तत् । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
 एति । सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । नाकः ।
 यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । न ।

¹नाकसद्भिरित्यादिना नाकसदां विधिः ॥ नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
 लोके इत्यनुषङ्गः । तेनोपलक्षिता नाकसदः 'राह्यसि'* इत्याद-
 यः पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये उपदधानः अस्माकं कं सुखं अकं
 दुःखं तत्स्वभावो न भवतीति नाकः । 'नभ्राण्णपात्' इति प्रकृ-
 त्या भावः ॥

स्मा अकं भवति यजमानायतनं
 वै नाकसदो यन्नाकसदं उपदधात्या-
 यतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठा-
 नां वा एतत्तेजस्संभृतं यन्नाकसदो
 यन्नाकसदः ॥ ३१ ॥ उपदधाति
 पृष्ठानामेव तेजोव रुन्धे पञ्चचोडा

अस्मै । अकम् । भवति । ^२यजमानायतनमिति
 यजमान-आयतनम् । वै । नाकसद इति नाक-
 सदः । यत् । नाकसद इति नाक-सदः । उपद-
 धातीत्युप-दधाति । आयतनमित्या-यतनम् । ए-
 व । तत् । यजमानः । कुरुते । ^३पृष्ठानाम् । वै ।
 एतत् । तेजः । सम्भृतमिति सं-भृतम् । यत् ।
 नाकसद इति नाक-सदः । यत् । नाकसद इति
 नाक-सदः ॥ ३१ ॥ उपदधातीत्युप-दधाति । पृ-
 ष्ठानाम् । एव । तेजः । अवेति । रुन्धे । ^४पञ्चचो-

^२यजमानायतनमिति ॥ तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

^३पृष्ठानामिति ॥ रथन्तरादीनां साम्रां तेजस्संभृतं इष्टकारू-
 पेण । तस्मात् पृष्ठसाध्यं तेजः आसामुपधानेन लभते ॥

^४पञ्चचोडा इति ॥ उपरिष्ठान्नाकसदामुपदधाति तस्मात्प्रा-

उप दधात्यप्सरसं एवैनमेता भूता
अमुष्मिन्लोक उप शेरेऽथो तनूपा-
नीरेवैता यजमानस्य यं द्विष्यात्त-
मुपदधद्व्यायेदेताभ्यं एवैनं देवता-

डा इति पञ्च-चोडाः । उपेति । दधाति । अप्सर-
सः । एव । एनम् । एताः । भूताः । अमुष्मिन् ।
लोके । उपेति । शेरे । अथो इति । तनूपानीरिति
तनू-पानीः । एव । एताः । यजमानस्य । यम् ।
द्विष्यात् । तम् । उपदधदित्युप-दधत् । ध्यायेत् ।
एताभ्यः । एव । एनम् । देवताभ्यः । एति । वृश्चति ।

चीमुत्तमां नाकसद एव 'अयं पुरो हरिकेशः' * इत्याद्याः पञ्च
एकैका दिक्षु एकां मध्ये । चुड संवरणे, चोडाः संवृताभ्यः अप्स-
रसः संस्तवात् पञ्चैव चोडाः पञ्चचोडाः । 'द्विकसंख्ये संज्ञा-
याम्' इति समासः सप्तर्षिवत् । एताः पञ्चचोडाः अप्सरसः
एवम्भूता अमुष्मिन् लोके यजमानमुपशेरते रमयन्ति जाया-
भूताः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति लोपः 'बहुलं छन्दसि'
इति रुट् । अथो अपि च एता यजमानस्य तनूपानीः शरीर-
स्य पालिन्यः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्मा-
द्यजमानो यं द्विष्यात्तं पुरुषं एता उपदध्यात् । एताभ्यः तनूपानीभ्यः
पञ्चचोडाभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्यमावृश्चति छिनत्ति पृथक्तेनोपधानकाले
ध्यातत्वात् । ततश्च विनष्टतनुस्सन् तदानीमेवार्तिं गच्छति ॥

भ्यु आ वृश्चति ताजगार्तिमाच्छ्रुत्यु-
 त्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति यथा
 जायामानीयं गृहेषु निषादयति ता-
 दृगेव तत् ॥ ३२ ॥ पश्चात्प्राचीमु-
 त्तमामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची
 पत्न्यन्वास्ते स्वयमातृण्णां च विकृ-
 ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । ^५उत्तरा इत्युत्-
 तराः । नाकसद्भ्य इति नाकसत्-भ्यः । उपेति ।
 दधाति । यथा । जायाम् । आनीयेत्या-नीयं ।
 गृहेषु । निषादयतीति नि-सादयति । तादृक् । ए-
 व । तत् ॥ ३२ ॥ पश्चात् । प्राचीम् । उत्तमामि-
 त्युत्-तमाम् । उपेति । दधाति । तस्मात् । पश्चा-
 त् । प्राची । पत्नी । अन्विती । आस्ते । ^७स्वयमा-

^५उत्तरा इत्यादि ॥ उत्तराः उद्गततरा नाकसद्भ्य उपदधाति
 पञ्चचोडाः । यथेत्यादि । आयतनस्थानीयानां नाकसदां उपरि
 जायास्थानीयानां पञ्चचोडानां उपधानात् ॥

^६पश्चात्प्राचीमित्यादि ॥ प्राच्यां प्राङ्मुख उत्तमां अन्त्यामुपद-
 धाति । केचिदाहुः—प्राचीं दक्षिणां उत्तरां मध्यमाञ्चोपधाय प्र-
 तीच्यां दिशि क्रमोपधेया तृतीया ? ॥

^७प्राणो वा इत्यादि ॥ प्राणस्थानीया स्वयमातृण्णा विकर्णी चापि
 शब्दते ॥

णीं चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्व-
यमातृण्णाऽऽयुर्विकर्णीं प्राणं चैवा-
युश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्रा-
णश्चायुश्च प्राणानामुत्तमौ नान्यामु-
त्तरामिष्टकामुप दध्याद्यदन्यामुत्तरा-
मिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् ॥ ३३ ॥

तृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् । च । विकर्णीमि-
ति वि-कर्णीम् । च । उत्तमे इत्युत्-तमे । उपे-
ति । दधाति । प्राण इति प्र-अनः । वै । स्वय-
मातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा । आयुः । विकर्णीति
वि-कर्णी । प्राणमिति प्र-अनम् । च । एव ।
आयुः । च । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्त-
मावित्युत्-तमौ । धत्ते । तस्मात् । प्राण इति प्र-
अनः । च । आयुः । च । प्राणानामिति प्र-अ-
नानाम् । उत्तमावित्युत्-तमौ । ^८न । अन्याम् ।
उत्तरामित्युत्-तराम् । इष्टकाम् । उपेति । दध्या-
त् । यत् । अन्याम् । उत्तरामित्युत्-तराम् । इष्ट-
काम् । उपदध्यादित्युप-दध्यात् । पशूनाम् ॥ ३३ ॥

^८यदित्यादि ॥ अपिदध्यात् तिरोदध्यात् नाशयेत् । तस्मादन्या
तयोरुपरि निधेयेति ॥

च॒ यज॑मानस्य च प्रा॒णं चायु॑श्चापि
 द॒ध्यात्तस्मा॑न्नान्योत्तरेष्ट॑कोप॒धेया॑ स्व-
 यमा॑तृण्णामुप॑ दधा॒त्यसौ॑ वै स्वय॑मा-
 तृण्णाऽमू॑मेवोप॑ ध॒त्तेऽश्व॑मुप॑ घ्रापय-
 ति प्रा॒णमे॒वास्या॑ दधा॒त्यथो॑ प्राजा-
 प॒त्यो वा अश्वः॑ प्र॒जाप॑तिनै॒वाग्निं॑
 चि॒नुते॑ स्वयमा॑तृण्णा भ॑वति प्रा॒णा-

च॒ । यज॑मानस्य । च॒ । प्रा॒णमि॑ति प्र-अ॒नम् ।
 च॒ । आ॒युः । च॒ । अपी॑ति । द॒ध्यात् । तस्मा॑त् ।
 न । अ॒न्या । उत्तरे॑त्युत्-तरा । इष्ट॑का । उप॒धेये-
 त्युप॑-धेया॑ । 'स्वय॑मा॒तृण्णामि॑ति स्वयं-आ॒तृ-
 ण्णाम् । उपे॑ति । द॒धाति॑ । अ॒सौ । वै । स्वय॑-
 मा॒तृण्णे॑ति स्वयं-आ॒तृण्णा । अ॒मूम् । ए॒व ।
 उपे॑ति । ध॒त्ते । अश्व॑म् । उपे॑ति । घ्राप॑यति ।
 प्रा॒णमि॑ति प्र-अ॒नम् । ए॒व । अ॒स्याम् । द॒धाति॑ ।
 अथो॑ इति । प्रा॒जाप॑त्य इति प्राजा-प॒त्यः । वै ।
 अश्वः॑ । प्र॒जाप॑तिनेति प्रजा-प॒तिना॑ । ए॒व । अ॒-
 ग्निम् । चि॒नुते॑ । स्वय॑मा॒तृण्णे॑ति स्वयं-आ॒तृण्णा ।

१स्वयमा॑तृण्णामित्यादि ॥ व्याख्यातम्* । 'असौ वै' इत्यादि शेषः ॥

नामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोक-
स्यानुख्यात्या एषा वै देवानां वि-
क्रान्तिर्यद्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति
देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमत
उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत-

भवति । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या
इत्युत्-सृष्ट्यै । अथो इति । सुवर्गस्येति सुवः-ग-
स्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै ।
¹⁰ एषा । वै । देवानाम् । विक्रान्तिरिति वि-क्रान्तिः ।
यत् । विकर्णीति वि-कर्णी । यत् । विकर्णीमिति
वि-कर्णीम् । उपदधातीत्युप-दधाति । देवानाम् ।
एव । विक्रान्तिमिति वि-क्रान्तिम् । अनु । वीति ।
क्रमते । ¹¹ उत्तरत इत्युत्-तरतः । उपेति । दधा-
ति । तस्मात् । उत्तरतउपचार इत्युत्तरतः-उपचा-

¹⁰ एषा वा इत्यादि ॥ विक्रान्तिः विजयशक्तिः तामनुविक्रमते
तया सहाप्रतिबन्धेन आक्रामति । तृतीयार्थेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति वृत्तावात्मेनपदम् ॥

¹¹ उत्तरत इति ॥ उत्तरतः प्रक्रमवेलायां प्रकीर्णमुपदधाति ।
उत्तरतउपचारः उत्तरस्यां दिशि कर्तव्या उपचारा यस्य तादृशो-
ग्निः तस्माद्भवति ॥

उपचारोग्निर्वायुमती भवति समि-
द्धये ॥ ३४ ॥

छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छ-
न्दांसि पशूनेवाव रुन्धे छन्दांसि

रः । अग्निः । ¹²वायुमतीति वायु-मती । भवति ।
समिद्ध्या इति सं-इद्धये ॥ ३४ ॥

संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदस्तत्पशूनामे-
षा वै द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

¹छन्दांसि । उपेति । दधाति । पशवः । वै ।
छन्दांसि । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । छ-
न्दांसि । वै । देवानाम् । वामम् । पशवः । वा-

¹²वायुमतीति ॥ वायुशब्दवान्मन्त्रः 'आदस्य वातः' * इति ।
'ह्रस्वनुङ्ग्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । समिद्ध्या इति ।
अग्नेस्समिन्धनार्थम् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये सप्तमोनुवाकः.

¹छन्दांस्युपदधातीत्यादि ॥ छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः उपधेया
इष्टका छन्दांसि 'अग्निर्मूर्धा'† इत्याद्याः तिस्रस्तिस्रो यथाम्ना-
नमेकैकस्यां दिशि । पशवो वा इति । तत्साधनत्वात्ताच्छ-
ब्दम् । नानारूपत्वाद्वा । छन्दांसि वा इति । देवानां स्व-

वै दे॒वानां॑ वा॒मं प॒शवो॑ वा॒ममे॒व प॒-
 शू॒नव॑ रु॒न्ध ए॒ता॒ ह॒ वै य॒ज्ञसे॑नश्चै-
 त्रि॒याय॒णश्चि॑तिं वि॒दां च॑का॒र त॒या वै
 स प॒शू॒नवा॑रु॒न्ध यदे॒तामु॑प॒ दधा॑ति
 प॒शू॒ने॒वाव॑ रु॒न्धे गा॒य॒त्रीः पु॒रस्ता॑दु-
 मम् । ए॒व । प॒शून् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ^२ए॒ताम् ।
 ह॒ । वै । य॒ज्ञसे॑न इति॑ य॒ज्ञ-से॒नः । चै॒त्रि॒याय॒-
 णः । चि॒तिम् । वि॒दाम् । च॒का॒र । त॒या । वै ।
 सः । प॒शून् । अ॒वेति॑ । अ॒रु॒न्ध । यत् । ए॒ताम् ।
 उ॒प॒द॒धातीत्यु॑प-दधा॑ति । प॒शून् । ए॒व । अ॒वेति॑ ।
 रु॒न्धे । ^३गा॒य॒त्रीः । पु॒रस्ता॑त् । उ॒पेति॑ । द॒धाति॑ ।

भूतं वामं वननीयं यद्धनं पश्वात्मकं तत्खलु छन्दांसि । तस्मा-
 च्छन्दसामुपधानेन पश्वात्मकं धनं वाममवरुन्धे ॥

^२एतां ह वा इत्यादि ॥ यज्ञसेनो नाम चित्रियायणस्य अ-
 पत्यं पुमान् चैत्रियायणः । 'वृद्धस्य च पूजायाम्' इति यु-
 वत्वम्, 'यजिजोश्च' इति फक् । नडादिश्चायं द्रष्टव्यः । य-
 द्वा—नडादिषु चित्रशब्दः पठ्यते । तस्मात् फक् । छान्दसो यकारोप-
 जनः । स एताः छन्दश्चितिं विदांचकार ज्ञातवान् । 'उषविदजागृभ्यः'
 इत्याम्प्रत्ययः । विदेरदन्त्विति निपातनाद्गुणाभावः । तथेत्यादि । गतम् ॥

^३गायत्रीरिति ॥ 'अग्निर्मूर्धा'* इत्याद्याः । तेजो वा इति । तेजो-
 हेतुत्वात् तेजसा सहोत्पन्नत्वात् ॥

पं दधाति तेजो वै गा॒य॒त्री तेजं ए॒व
॥ ३५ ॥ मु॒ख॒तो ध॑त्ते मूर्ध॒न्वती॑र्भ-
वन्ति मूर्धानं॑मे॒वैनं॑ समा॒नानां॑ क-
रोति त्रि॒ष्टुभ॒ उपं दधातीन्द्रि॒यं वै
त्रि॒ष्टुगिन्द्रि॒यमे॒व म॑ध्य॒तो ध॑त्ते ज-
ग॒तीरुपं॑ दधाति जाग॑ता वै प॒शवः॑

तेजः । वै । गा॒य॒त्री । तेजः । ए॒व ॥ ३५ ॥ मु-
ख॒तः । ध॑त्ते । ^४मूर्ध॒न्वती॑रिति मूर्धन्-वतीः । भ॒व-
न्ति । मूर्धानं॑म् । ए॒व । ए॒नम् । स॒मा॒ना॒नां॑म् ।
क॒रोति॑ । ^५त्रि॒ष्टुभः॑ । उ॒पोति॑ । द॒धाति॑ । इन्द्रि॒यम् ।
वै । त्रि॒ष्टुक् । इन्द्रि॒यम् । ए॒व । म॑ध्य॒तः । ध॑त्ते ।
^६जग॑तीः । उ॒पोति॑ । द॒धाति॑ । जाग॑ताः । वै । प॒-

^४मूर्धन्वतीरिति ॥ वयस्यासुमूर्धा मनुब्विधीयते । नैता वयस्याः ;
तर्हि 'तद्वानासां' इति न विवक्ष्यते । मूर्धशब्दवत्यो मूर्धन्वत्यः ।
'अनो नुट्' 'ह्रस्वनुङ्ग्यां मनुप्' इति मनुप उदात्तत्वम् । पूर्व-
वत्सवर्णदीर्घत्वम् । ताभिरुपधेया अप्युपचारेण गायत्र्यः मूर्धन्व-
त्यश्च । मूर्धानं प्रधानमित्यर्थः ॥

^५त्रिष्टुभ इति ॥ 'भुवो यज्ञस्य'* इत्याद्याः तिस्रो दक्षिणतः ।
इन्द्रियं वा इति । पूर्ववत्ताच्छब्दम् ॥

^६जगतीरिति ॥ 'जनस्य गोपाः'* इत्याद्यास्तिस्रः पश्चात् ॥

प॒शूने॒वाव॑ रु॒न्धेऽनु॒ष्टुभ॒ उप॑ द॒धाति॑
 प्रा॒णा वा अ॑नु॒ष्टुप्प्रा॒णाना॒मुत्सृ॑ष्ट्यै
 बृ॒हती॒रुष्णि॒हाः प॒ङ्कीर॒क्षर॑प॒ङ्कीरि॒ति
 वि॒षु॒रूपा॒णि छ॒न्दा॑स्यु॒प द॒धाति॑
 वि॒षु॒रूपा॒ वै प॒शवः॑ प॒शवः॑ ॥३६॥
 छ॒न्दा॑सि वि॒षु॒रूपाने॒व प॒शून॑व॒ रु-

शवः । प॒शून् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ^७अ॒नु॒ष्टुभ॒
 इत्य॑नु-स्तु॒भः । उ॒पेति॑ । द॒धाति॑ । प्रा॒णा इति॑ प्र-
 अ॒नाः । वै । अ॒नु॒ष्टुबि॒त्यनु॑-स्तु॒प् । प्रा॒णाना॒मिति॑
 प्र-अ॒नाना॑म् । उ॒त्सृ॑ष्ट्या इत्यु॒त्-सृ॑ष्ट्यै । ^८बृ॒हतीः ।
 उ॒ष्णि॒हाः । प॒ङ्कीः । अ॒क्षर॑प॒ङ्कीरि॒त्यक्षर॑-प॒ङ्कीः । इ-
 ति॑ । वि॒षु॒रूपा॒णीति॑ वि॒षु-रू॒पाणि॑ । छ॒न्दा॑सि ।
 उ॒पेति॑ । द॒धाति॑ । वि॒षु॒रूपा॒ इति॑ वि॒षु-रू॒पाः । वै । प॒शवः॑ ।
 प॒शवः॑ ॥३६॥ छ॒न्दा॑सि । वि॒षु॒रूपानि॒ति वि॒षु-
 रू॒पान् । ए॒व । प॒शून् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । वि॒षु॒रू-

^७अनुष्टुभ इति ॥ 'त्वां चित्रश्रवस्तम'* इत्याद्यास्तिस्रः उत्तर-
 तः । प्राणानामुत्सृष्ट्या इति । अनिरोधयेत्यर्थः ॥

^८बृहतीरित्यादि ॥ उक्तमुपधानं सम्प[समानपा]दानां गायत्रीत्रिष्टुप्-
 जगत्यनुष्टुभाम् । बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरित्येतानि विषुरू-
 पाणि विषमरूपतया नानारूपाणि उपदध्यात् । तत्र मध्ये

न्धे विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यै-
 ता उपधीयन्ते य उचैना एवं वेदाति-
 च्छन्दसमुप दधात्यतिच्छन्दा वै स-
 पमिति विषु-रूपम् । अस्य । गृहे । दृश्यते ।
 यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यः ।
 उ । च । एनाः । एवम् । वेद । 'अतिच्छन्दसमित्य-

बृहतीस्तिस्त्र उपदधाति 'एना वः'* इत्याद्याः बृहती द्वादशाक्षरा त्र-
 यश्चाष्टाक्षरा इति विषमपादत्वम् । तत्र प्रथमातृतीये पथ्या-
 बृहत्यौ । द्वितीया पुरस्ताद्बृहती चतुरक्षराभिक्रान्ता । अथ पुर-
 स्तादुष्णिहस्तिस्त्र उपदधाति 'अग्ने वाजस्य'* इत्याद्याः । द्वाभ्या-
 मष्टाक्षराभ्यां द्वादशाक्षरेण चैकेनेति विषुरूपत्वम् । (निरोपि प-
 रोष्णिहः) । अथ पङ्क्तीस्तिस्त्रो दक्षिणत उपदधाति 'आ ते अग्ने'*
 इत्याद्याः । सर्वाश्चैताः पङ्क्तयः यथोक्तं 'पथ्या पञ्चभिरष्टाक्षरैः'
 इति । अत्र पादसङ्ख्याविषमत्वात् विषुरूपत्वम् । अथाष्टाक्ष-
 रपङ्क्तीश्चतस्रः पश्चादुपदधाति 'अग्ने तमद्य'* इत्याद्याः । ननु यत्र
 चत्वारः पञ्चकाः द्वौ भूयो वा तामक्षरपङ्क्तिमाहुः यत्र तु पञ्च-
 पञ्चकाः यत्र वा पञ्चपञ्चकाः चतुष्कषट्कौ यत्र वा चत्वारः
 पञ्चकाः षट्कश्चैकः तां त्रिविधां पदपङ्क्तिमाहुः । अत्र चैतासां
 पदपङ्क्तित्वं पश्यामः । अत्र ब्रूमः—श्रुतिप्रामाण्यादक्षरपङ्क्तैः ल-
 क्षणान्तरं मृग्यम् । स्पष्टं विषुरूपत्वमासाम् । विषुरूपमस्येति ।
 विदुषः फलम् । नानारूपं हिरण्यरजतादि अस्य गृहे सर्वदा
 दृश्यते य एवं विद्वानेता उपदधातीति ॥

*अतिच्छन्दसमित्यादि ॥ उत्तरतो मध्ये वा अतिच्छन्दसमुपदधाति

वा॒णि छ॒न्दा॑सि॒ सर्वे॑भि॒र॒वैनं॑ छ-
 न्दो॑भिश्चि॒नुते॑ व॒ष्म वा ए॒षा छ॒न्द-
 सां॑ यदति॑च्छ॒न्दा यदति॑च्छ॒न्दसमु॒प-
 दधा॑ति व॒ष्मै॒वैनं॑ स॒मानानां॑ करो-
 ति द्वि॒पदा॑ उप॑ दधाति द्वि॒पाद्यजं॑-

ति-छ॒न्दस॒म् । उपेति॑ । द॒धाति॑ । अति॑च्छ॒न्दा इ-
 त्यति॑-छ॒न्दाः । वै । सर्वा॑णि । छ॒न्दा॑सि । सर्वे॑-
 भिः । ए॒व । ए॒नम् । छ॒न्दो॑भि॒रिति॑ छ॒न्दः-भिः॑ ।
 चि॒नुते॑ । ¹⁰ व॒ष्म । वै । ए॒षा । छ॒न्द॑साम् । यत् ।
 अति॑च्छ॒न्दा इत्यति॑-छ॒न्दाः । यत् । अति॑च्छ॒न्द-
 समि॑त्यति॑-छ॒न्दस॒म् । उप॑द॒धातीत्यु॒प-दधा॑ति ।
 व॒ष्म । ए॒व । ए॒नम् । स॒मानानां॑म् । क-
 रो॒ति । ¹¹ द्वि॒पदा॑ इति॑ द्वि-पदाः । उपेति॑ । द॒धाति॑ ।

‘अग्निं होतारं’* इत्यष्टिं सप्तपदामेकाम् । गायत्र्यादिजगत्यन्तान्यतिछन्दांसि । सर्वाणीति । जगत्यन्तानां सर्वासां तत्रान्तर्भावात् । सर्वेभिरिति । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यैसभावः ॥

¹⁰वष्मेति ॥ उच्छ्रायवत्त्वात्ताच्छब्दम् । समानानां मध्ये यजमानमुच्छ्रितं करोति ॥

¹¹द्विपदा इति ॥ मध्ये उत्तरतो वा तिस्रः ‘अग्ने त्वं नः’* इत्याद्याः । सर्वाश्चैता विराजः विराङ्गागतगायत्राभ्यामिति, द्वौ

मानः प्रतिष्ठित्यै ॥ ३७ ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते य-
स्युजो नोपदध्याद्देवतां अस्याग्निं

द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै ॥ ३७ ॥

तेज एव पशवः पशवो यजमान एकं च ॥८॥

¹सर्वाभ्यः । वै । देवताभ्यः । अग्निः । चीयते ।
यत् । स्युज इति स-युजः । न । उपदध्यादित्यु-
प-दध्यात् । देवताः । अस्य । अग्निम् । वृज्जीरन् ।
यत् । स्युज इति स-युजः । उपदधातीत्युप-द-

पादौ आसामिति बहुव्रीहौ 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपे समा-
सान्ते 'टावृबि' इति टाप्, 'पादः पत्' इति पद्भावः,
'द्वित्रिभ्यां पद्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । द्विपदानामासामुपधानं
द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवतीति । 'उदेतौ च' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये अष्टमोनुवाकः.

¹सर्वाभ्यो वै देवताभ्य इत्यादि सयुजां विधिः ॥ सह यो
यजति यजमानमग्निनेति सयुजः 'इन्द्राग्निभ्यां'* इत्यष्टौ । 'स-
हस्य सः संज्ञायाम्' इति सभावः । सर्वदेवतार्थमग्निश्चीयते, सर्वा-
सामप्यङ्गप्रधानदेवतानां तत्रेज्यमानत्वात् । तत्र यदि सयुजो नो-

वृज्जीरन् यथसयुजं उपदधात्यात्मनै-
 वैनः सयुजं चिनुते नाग्निना व्यु-
 ध्यतेऽथो यथा पुरुषस्त्वावभिस्संतत
 एवमेवैताभिरग्निस्संततोऽग्निना वै दे-

धाति । आत्मना । एव । एनम् । सयुजमिति
 स-युजम् । चिनुते । न । अग्निना । वीति । ऋ-
 ध्यते । अथो इति । यथा । पुरुषः । स्तावभिरिति
 स्ताव-भिः । संतत इति सं-ततः । एवम् । एव ।
 एताभिः । अग्निः । संतत इति सं-ततः । ^२अग्नि-

पदध्यात् अस्याग्निं देवता युज्जीरन् वर्जयेरन् । तस्मात्सयुजा-
 मुपधानेन एनं सयुजं सहयुक्तं चिनुते । ततोऽयं नाग्निना व्युध्यते
 अग्निसम्पाद्यया सिद्ध्या विहीनो न भवति । अथो अपि च
 यथा पुरुषः स्तावभिः सिराभिः सन्ततः व्याप्तः एवमेवैताभिः स-
 युग्भिरग्निभिः सन्ततः चित्यांचित्यां व्याप्तः । तस्मात्सर्वासु चितिषु
 सयुजउपदध्यादिति विधिः । तत्राद्यन्तयोरेकैकां उपदधाति 'इन्द्रा-
 ग्निभ्यां त्वा'* 'रथ्यै पोषाय सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा'*
 इति । द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु द्वेद्वे 'आधाराभ्यां त्वा'* 'तेजसा त्वा'*
 इति, द्वितीयस्यां 'वर्चसा त्वा'* 'उक्थेभिस्त्वा'* इति, तृतीयस्यां
 'स्तोमेभिस्त्वा'* 'छन्दोभिस्त्वा'* इति, चतुर्थ्यां 'सयुजा युजा
 युनज्मि'* इति ॥

यथा देवाः गताः गच्छन्ति च प्रकाशं यथा देवा दिवि

वास्सुवर्गं लोकमायन्ता अमूः कृ-
त्तिका अभवन् यस्यैता उपधीय-
न्ते सुवर्गमेव ॥ ३८ ॥ लोकमिति
गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति म-
ण्डलेष्टका उप दधातीमे वै लोका
मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका दे-

ना । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
आयन् । ताः । अमूः । कृत्तिकाः । अभवन् ।
यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप—धीयन्ते । सुव-
र्गमिति सुवः—गम् । एव ॥ ३८ ॥ लोकम् । एति ।
गच्छति । प्रकाशमिति प्र—काशम् । चित्रम् । ए-
व । भवति । मण्डलेष्टका इति मण्डल—इष्टकाः ।
उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः । मण्डलेष्टका इति
मण्डल—इष्टकाः । इमे । खलु । वै । लोकाः । दे-

प्रकाशन्ते चित्रं चास्य चरितं चायनीयं भवति सर्वदा यथा देवा-
नामिति । चित्रं सर्वदा भवति कृत्तिकावत् सन्निविष्टत्वात्* कृत्तिकाः ।
देवनद्य एता इति केचित् । एताश्च दक्षिणेंऽसे गुल्मकृता उप-
धेयाः ॥

मण्डलेष्टका इत्यादि ॥ प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु 'पृथिव्यु-
दपुरं'† इत्याद्याः क्रमेण तिस्र उपदधाति । इमे वा इति । स्थान-

वपुरा देवपुरा एव प्र विशति नार्ति-
मार्छत्यग्निं चिकयानो विश्वज्योतिष
उप दधातीमानेवैताभिर्लोकाञ्ज्यो-
तिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता य-

वपुरा इति देव-पुराः । देवपुरा इति देव-पुराः ।
एव । प्रेति । विशति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छ-
ति । अग्निम् । चिकयानः । 'विश्वज्योतिष इति'
विश्व-ज्योतिषः । उपेति । दधाति । इमान् । एव ।
एताभिः । लोकान् । ज्योतिष्मतः । कुरुते । अथो
इति । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । एताः । य-

सामान्यात् । इमे खल्विति । देवानां पुरा वासस्थानानि । 'ऋक्पू-
रब्धूः' इत्याकारस्तमासान्तः । तस्माद्देवानामेव पुरः प्रविशति न
चार्तिं कांचिदपि गच्छति ; कः मण्डलेष्टकावन्तं अग्निं चिकयानः
चिन्वानः । छान्दसो लिटः कानजादेशः, 'विभाषाञ्चैः' इति
कुत्वम् ॥

'विश्वज्योतिष इति ॥ तास्वेव चितिषु 'बृहस्पतिस्त्वा सादद्यतु'*
इत्याद्याः तिस्रः क्रमेणोपदधाति । विश्वज्योतिः याभिः प्राप्यते
ता विश्वज्योतिषः । या मण्डलेष्टकाभिः प्रविशति इमान् लोकान्
आभिर्विश्वज्योतिर्भिः ज्योतिष्मतः प्रकाशवतः कुरुते । अथो अपि
च एता विश्वज्योतिषः यजमानस्य प्राणान्दाध्रति धारयति । छा-
न्दसः शपः श्लुः । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

ज॒मानस्य दा॒ध्रत्ये॒ता वै दे॒वता॑स्सु-
व॒र्ग्यास्ता ए॒वान्वा॒रभ्य॑ सुव॒र्गं लो-
कमे॑ति ॥ ३९ ॥

वृ॒ष्टि॒सनी॒रुपं॑ दधाति वृ॒ष्टिमे॒वाव॑ रु-
न्धे॒ यदे॑क॒धोप॑द॒ध्यादे॑क॒मृतुं॑ व॒र्षेद॑-

ज॒मानस्य । दा॒ध्राति॑ । ^५ए॒ताः । वै । दे॒वताः । सुव॒-
र्ग्या इति॑ सुवः—र्ग्याः । ताः । ए॒व । अ॒न्वा॒रभ्ये-
त्य॑नु—आ॒रभ्य॑ । सुव॒र्गमि॑ति सुवः—गम् । लो॒कम् ।
ए॒ति ॥ ३९ ॥

सुव॒र्गमे॒व ता ए॒व च॒त्वारि॑ च ॥ ९ ॥

^१वृ॒ष्टि॒सनी॒रिति॑ वृ॒ष्टि—सनीः॑ । उपे॑ति । द॒धा-
ति॑ । वृ॒ष्टिम् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । यत् । ए॒क-

^५एता वा इति ॥ बृहस्पतिविश्वकर्मप्रजापतयः स्वर्गप्राप्तिनिमित्त-
भूताः । 'गोद्व्यचः' इति यत् । ता एवान्वारभ्य अवलम्ब्य
स्वर्गं गच्छति विश्वज्योतिषामुपधाता ॥

इति पञ्चमे तृतीये नवमोनुवाकः.

^१वृष्टिसनीरित्यादि ॥ व्याख्यातम्* । इह तु 'पुरोवातसनिः'†
इत्याद्या वेदितव्याः । एताश्च पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । एतद्वा

नुपरिहारः सादयति तस्मात्सर्वा-
 नृतून् वरुषति पुरोवातसन्निरसीत्या-
 हैतद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिम्
 रुन्धे संयानीभिर्वै देवा इमान्लोका-
 न्त्समयुस्तस्य संयानीनां संयानित्वं

धेत्येक-धा । उपदध्यादित्युप-दध्यात् । एकम् ।
 क्रतुम् । वरुषेत् । अनुपरिहारमित्यनु-परिहारम् ।
 सादयति । तस्मात् । सर्वान् । नृतून् । वरुषति ।
 पुरोवातसन्निरिति पुरोवात-सनिः । असि । इति ।
 आह । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् । रूपेण । ए-
 व । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । ^२संयानीभिरिति सं-
 यानीभिः । वै । देवाः । इमान् । लोकान् । समि-
 ति । अयुः । तत् । संयानीनामिति सं-यानी-
 नाम् । संयानित्वमिति संयानि-त्वम् । यत् । सं-
 यानीरिति सं-यानीः । उपदधातीत्युप-दधाति ।

इति । वृष्टेरेतद्रूपं रूपं पुरोवातकालिकं लिङ्गं रूपं तद्भावे
 भावात् ॥

^२संयानीभिर्वा इति ॥ 'अग्रेर्यान्यसि' * इत्याद्याः पञ्चस्वपि चि-
 तीषूपदधाति । लोकानां संयानहेतुत्वात् संयान्यः । तत्र प्रथम-

यथ्संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु ना-
 वा संयात्येवम् ॥ ४० ॥ एवैताभि-
 र्यजमान इमान्लोकान्त्सं याति पु-
 वो वा एषोऽग्नेर्यथ्संयानीर्यथ्संया-
 नीरुपदधाति पुवमेवैतमग्नय उप
 दधात्युत यस्यैतासूपहितास्वापोऽग्निः

यथा । अप्स्वित्यप्-सु । नावा । संयातीति सं-
 याति । एवम् ॥ ४० ॥ एव । एताभिः । यजमानः ।
 इमान् । लोकान् । समिति । याति । ^३पुवः । वै ।
 एषः । अग्नेः । यत् । संयानीरिति सं-यानीः ।
 यत् । संयानीरिति सं-यानीः । उपदधातीत्युप-
 दधाति । पुवम् । एव । एतम् । अग्नये । उपेति ।
 दधाति । उत । यस्य । एतासु । उपहितास्वि-

मध्यमोत्तमासु चितिषु द्वे द्वे उपदधाति, इतरयोरेकैकाम् । संयानित्व-
 मिति । 'त्वेच' इति ह्रस्वत्वं । यथेति । यथा अप्सु नावा
 (अनवमनः) संयाति एव मेताभिः संयानीभिः नौस्थानीयाभिरि-
 मान् लोकानुदधिस्थानीयान् सं याति सन्तरति ॥

^३पुवो वा इति ॥ पुवस्थानीयाः संयान्योग्नेः तस्मादेतासु
 पुवस्थानीयासूपहितासु यस्यामग्निमापो हरन्ति अहत एवासौ यद्यपि

हरन्त्यहंत एवास्याग्निरादित्येष्टका
उप दधात्यादित्या वा एतं भूत्यै प्र-
ति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न
प्राप्नोत्यादित्याः ॥ ४१ ॥ एवैनं भू-
तिं गमयन्त्यसौ वा एतस्यादित्यो
रुचमा दत्ते योऽग्निं चित्वा न रोच-

त्युप—हितासु । आपः । अग्निम् । हरन्ति । अहं-
तः । एव । अस्य । अग्निः । ⁴आदित्येष्टका इत्या-
दित्य—इष्टकाः । उपेति । दधाति । आदित्याः ।
वै । एतम् । भूत्यै । प्रतीति । नुदन्ते । यः । अ-
लम् । भूत्यै । सन् । भूतिम् । न । प्राप्नोतीति
प्र—आप्नोति । आदित्याः ॥ ४१ ॥ एव । एनम् ।
भूतिम् । गमयन्ति । ⁵असौ । वै । एतस्य । आ-
दित्यः । रुचम् । एति । दत्ते । यः । अग्निम् । चि-

हरन्ति अहत एवेति प्रतिपादयितुमुत शब्दः । न हि पूर्व
पुवमानोद्भिः हतो भवति ॥

⁴आदित्येष्टका इति ॥ 'सलिलाय त्वा' इत्याद्या अष्टौ द्वे
दिक्षु मध्ये । आदित्या वा इत्यादि । गतम् ॥

⁵असौ वा इति ॥ चित्वाप्यग्निं यो दीप्तिमान्न भवति स आ-
दित्येष्टकोपधानेन दीप्तिमान् भवति ॥

ते यदादित्येष्टका उपदधात्यसावेवा-
 स्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ
 देवानां५ रोचते एवमेवैष मनुष्या-
 णां५ रोचते घृतेष्टका उपदधात्ये-
 तद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्धृतं प्रिये-
 णैवेन धाम्ना समर्धयति ॥ ४२ ॥

त्वा । न । रोचते । यत् । आदित्येष्टका इत्यादि-
 त्य-इष्टकाः । उपदधातीत्युप-दधाति । असौ ।
 एव । अस्मिन् । आदित्यः । रुचम् । दधाति ।
 यथा । असौ । देवानाम् । रोचते । एवम् । एव ।
 एषः । मनुष्याणाम् । रोचते । ^६घृतेष्टका इति घृ-
 त-इष्टकाः । उपेति । दधाति । एतत् । वै । अ-
 ग्नेः । प्रियम् । धाम । यत् । घृतम् । प्रियेण । ए-
 व । एनम् । धाम्ना । समिति । अर्धयति ॥ ४२ ॥
 अथो इति । तेजसा । ^७अनुपरिहारमित्यनु-परिहा-

^६घृतेष्टका इति ॥ ऋचेत्याद्याः पञ्च एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये ।
 एतद्वा इत्यादि । प्रियं धाम स्थानं गुणभूतमस्य घृतेष्टका, प्रधा-
 नस्य तु घृतम् । अथो अपि च तेजसा समर्धयति ॥

^७अनु परिहारमिति ॥ अनुक्रमेण परितो हत्वा सादनेन अप-

अथो तेजसाऽनुपरिहारः सादय-
 त्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति प्र-
 जापतिरग्निमचिनुत् स यशसा व्या-
 ध्यत् स एता यशोदा अपश्यत्ता उ-
 पाधत्ता ताभिर्वै स यश आत्मन्नधत्ता
 यद्यशोदा उप दधाति यश एव ता-

रम् । सादयति । अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव ।
 अस्मिन् । तेजः । दधाति । प्रजापतिरिति प्रजा-
 पतिः । अग्निम् । अचिनुत् । सः । यशसा । वीति ।
 आध्यत् । सः । एताः । यशोदा इति यशः-दाः ।
 अपश्यत् । ताः । उपेति । अधत्ता । ताभिः । वै ।
 सः । यशः । आत्मन् । अधत्ता । यत् । यशोदा
 इति यशः-दाः । उपदधातीत्युप-दधाति । यशः ।
 एव । ताभिः । यजमानः । अत्मन् । धत्ते ।

रिवर्गं न किञ्चिदपि परिहार्य[य] सर्वा रुचिं दीप्तिं अस्मिन् यज-
 माने दधाति । घृतेश्छान्दसो घमुञ् । घृ क्षरणदीप्त्योः । घरण-
 हेतवो घृतेष्टकाः ॥

प्रजापतिरित्यादि यशोदानां विधिः । ताभिर्वा इति ॥ यशो
 ददते यजमानाय एताः ॥

भिर्यजमान आत्मन्धत्ते पञ्चोपं दधा-
ति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुषस्त-
स्मिन् यशो दधाति ॥ ४३ ॥

देवासुरास्संयत्ता आसन्कनीयाः-
सो देवा आसन्भूयाः सोसुरास्ते

^१पञ्च । उपेति । दधाति । पाङ्क्तः । पुरुषः । यावान् ।
एव । पुरुषः । तस्मिन् । यशः । दधाति ॥ ४३ ॥

एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकान्नपञ्चाशच्च ॥ १० ॥

^१देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति
सं-यत्ताः । आसन् । कनीयाःसः । देवाः । आ-
सन् । भूयाःसः । असुराः । ते । देवाः । एताः ।

^१एताश्च पञ्च एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये । पाङ्क्त इति । उत्सा-
दित्वादञ् । यावानिति । यावत्किञ्चित्पुरुषकृत्यं तत् सर्वं यशस्विनो
भवति यशोदानामुपधातुः ॥

इति पञ्चमे तृतीये दशमोनुवाकः.

^१देवासुरा इत्यादि ॥ भूयस्कृतां विधिः । कनीयांसः अल्प-
तराः क्षीणभूयिष्ठा देवा आसन् । असुरास्तु भूयांसः बहुधा समृद्धा
आसन् । ते देवा एता ' भूयस्कृदसि ' इत्याद्याः भूयस्कृतोपश्यन्
उपादधत च एताश्च पञ्च । एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये ' भूयस्कृ-

दे॒वा ए॒ता इष्टं॑का अप॒श्यन्ता॑ उपा॒द-
 धत॑ भू॒य॒स्कृद॒सीत्ये॒व भू॒याः॑ सोऽभ-
 व॒न्वन॒स्पति॑भि॒रोष॑धीभिर्वरि॒वस्कृद॒-
 सीती॑माम॒जय॑न्प्रा॒च्यसीति॑ प्राचीं
 दिशं॑मजयन्नु॒र्ध्वाऽसीत्य॑मू॒र्मजय॑न्त
 रिक्ष॒सद॑स्यन्त॒रिक्षे॑ सी॒देत्य॑न्त॒रिक्षम॑-
 जय॑न्ततो॑ दे॒वा अभ॑वन् ॥ ४४ ॥

इष्टं॑काः । अ॒प॒श्यन् । ताः । उ॒पेति॑ । अ॒द॒धत॑ ।
 भू॒य॒स्कृदि॑ति भू॒यः-कृत् । अ॒सि । इति॑ । ए॒व ।
 भू॒याः॑ सः । अ॒भ॒वन् । वन॒स्पति॑भि॒रिति॑ वन॒स्प-
 ति-भिः । ओष॑धीभि॒रित्योष॑धि-भिः । ^२वरि॒वस्कृ-
 दि॑ति वरि॒वः-कृत् । अ॒सि । इति॑ । इ॒माम् । अ-
 ज॒यन् । प्राचीं॑ । अ॒सि । इति॑ । प्राचीं॑म् । दिशं॑म् ।
 अ॒ज॒यन् । ऊ॒र्ध्वा । अ॒सि । इति॑ । अ॒मूम् । अ॒ज॒यन् ।
 अ॒न्त॒रि॒क्षस॑दित्य॒न्तरि॑क्ष-सत् । अ॒सि । अ॒न्त॒रि॒क्षे ।
 सी॒द । इति॑ । अ॒न्त॒रि॒क्षम् । अ॒ज॒यन् । ततः॑ । दे॒वाः ।

दसि ' इत्येतामुपधाय वनस्पतिभिरोषधीभिः ज्यायांसोभवन् अक्षीय-
 माणा अभवन् ॥

^२वरिवस्कृदसीत्यादि ॥ समृद्धिकथनम् । ततो देवा अभवन् ।
 असुराः परा भूताः । यस्येत्यादि गतम् ॥

पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूया-
 नेव भवत्यभीमान्लोकाजयति भ-
 वत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भव-
 त्यप्सुषदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वा
 अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्धे पृ-
 थिव्यात्स्वा द्रविणे सादयामीत्या-

अभवन् ॥४४॥ परेति । असुराः । यस्य । एताः ।
 उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । भूयान् । एव । भवति ।
 अभीति । इमान् । लोकान् । जयति । भवति ।
 आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
^३अप्सुषदित्यप्सु-सत् । असि । श्येनसदिति श्ये-
 न-सत् । असि । इति । आह । एतत् । वै । अग्नेः ।
 रूपम् । रूपेण । एव । अग्निम् । अवेति । रुन्धे ।
^४पृथिव्याः । त्वा । द्रविणे । सादयामि । इति ।

^३अथ अप्सुषदसीत्याद्याः पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । एत-
 द्वा इति । अवादयः । अप्सुषदादयः—अप्सु सीदन्तीति क्विप् ।
 'तत्पुरुषेकति बहुळम्' इत्यलुक् ॥

^४अथ 'पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामि' इत्याद्या द्रविणोदाः
 पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । द्रविणस्य धनस्य धान्यः ।

हे॒माने॒वैताभि॒र्लोकान्द्रवि॑णावतः कु-
 रुत आयु॑ष्या उप॑दधात्यायु॒रेव॥४५॥
 अ॒स्मिन्द्वा॒त्यग्ने॒ यत्ते॒ पर॑ ह॒न्नामे॒-
 त्या॑हेतद्वा अ॒ग्नेः प्रि॒यं धाम॑ प्रि॒यमे॒-

आ॒ह । इ॒मान् । ए॒व । ए॒ताभिः॑ । लो॒कान् । द्रवि॑-
 णावत॒ इति॒ द्रवि॑ण-वतः । कु॒रुते॒ । ^५आ॒युष्याः॑ ।
 उपे॑ति । द॒धाति॒ । आ॒युः । ए॒व ॥४५॥ अ॒स्मिन् ।
 द॒धाति॒ । अ॒ग्ने । यत् । ते । पर॑म् । ह॒त् । नाम॑ ।
 इति॑ । आ॒ह । ए॒तत् । वै । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् । धा-
 म॑ । प्रि॒यम् । ए॒व । अ॒स्य॒ । धाम॑ । उपे॑ति । आ॒-

पूर्वपदस्यासुगागमश्छान्दसः । द्रविणावतः धनवतः । ‘अन्येषामपि
 दृश्यते’ इति दीर्घत्वम् ॥

^५अथ प्राणं मे पाहीत्याद्या आयुष्याः सप्त । एकैका दिक्षु
 तिस्रो मध्ये । केचिदाहुः—षडायुष्याः ‘अग्ने यत्ते’ इति,
 सप्तमं अग्नेर्हृदयं इति । आयुर्मे पाहीत्यायुश्शब्दवता मन्त्रेणोप-
 धेयत्वादायुष्याः । पूर्ववत् छत्रिन्यायेन सर्वा अप्यायुष्याः । यद्वा—
 आयुषो निमित्ताः । ‘गोद्व्यचः’ इति यत् । अत्र ‘यस्यैता
 उपधीयन्ते’ इति भूयस्कृतसूपधानं श्रूयते, ‘आयुष्या उपदधाति’
 इति च आयुष्यासु । अप्सुषत्सु द्रविणोदासु नोपधानं श्रूयते ।
 तत्र पञ्चदशाप्येता भूयस्कृत इव लक्ष्यन्ते । एतद्वा इति । अग्नि-
 हृदयाख्या सप्तमी । तस्मादस्या उपधानेन अग्नेः प्रियं धामो-
 पामोति ॥

वास्य धामोपाप्नोति तावेहि स५
 रभावहा इत्याह व्यैवैनेन परि धत्ते
 पाञ्चजन्येष्वप्येध्यग्र इत्याहैष वा
 अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्त-
 स्मादेवमाहर्तव्या उप दधात्येतद्वा

प्नोति । 'तौ । एति । इहि । समिति । रभावहै ।
 इति । आह । वीति । एव । एनेन । परीति । धत्ते ।
 'पाञ्चजन्येष्विति पाञ्च-जन्येषु । अपीति । एधि ।
 अग्ने । इति । आह । एषः । वै । अग्निः । पाञ्च-
 जन्य इति पाञ्च-जन्यः । यः । पञ्चचितीक इति
 पञ्च-चितीकः । तस्मात् । एवम् । आह । ^८ऋत-
 व्याः । उपेति । दधाति । एतत् । वै । ऋतू-
 नाम् । प्रियम् । धाम । यत् । ऋतव्याः । ऋतू-

^६व्यैवैनेनेति ॥ एनेनाग्निना सह विपरिधत्ते यजमानव्यापार-
 नियमेपि सभा [सहभा] वा भाव(?) इति द्वयोरेकी भूतत्वात् ॥

^७एषवा इति । पञ्च चितयो निवृत्ता यस्य सोग्निः पाञ्चजन्यः
 पञ्चसु योनिभूतासु चितिषु भवः पाञ्चजन्यः । छान्दसो ज्यः । त-
 स्मादेवमिति । कः ? पञ्चस्वपि जनेषु एधि भव आह अग्र इति मन्त्रः ॥

^८ऋतव्या इति । 'यावा अया वा' इत्याद्यास्सप्तर्तव्याः ।

ऋतूनां प्रियं धाम यद्वत्तव्यां ऋतू-
नामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक
इत्याह संवत्सरो वै सुमेकसंवत्स-
रस्यैव प्रियं धामोपाप्नोति ॥ ४६ ॥

प्रजापतेरक्षयश्चयत्तत्पराऽपत्तदश्वो-

नाम् । एव । प्रियम् । धाम । अवेति । रुन्धे ।

^१सुमेक इति सु-मेकः । इति । आह । संवत्सर

इति सं-वत्सरः । वै । सुमेक इति सु-मेकः ।

संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । एव । प्रियम् । धा-

म । उपेति । आप्नोति ॥ ४६ ॥

अभवन्नायुरेवर्तव्या उप षड्विंशतिश्च ॥ ११ ॥

^१प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । अक्षि । अश्वयत् ।

एकैका दिक्षु तिस्रो मध्ये । ऋतुप्राप्तिहेतुभूता ऋतव्याः ।
पूर्ववद्यत् ॥

^१सुमेक इति ॥ शोभनमेहनः प्रजानामुत्पादयितृणां मुख्यः सं-
वत्सरः । ककारश्छान्दसः । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये एकादशोऽनुवाकः.

^१अधुना अश्वमेधमधिकृत्योच्यते—प्रजापतेरित्यादि ॥ वैश्वदेवं
काण्डम् । प्रजापतेरक्षि अश्वयत् शूनमभवत् स्थानात् परेत्या-

भवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अ-
श्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष वै प्रजापतिः
सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्वं
एव भवति सर्वस्य वा एषा प्राय-

तत् । परेति । अपतत् । तत् । अश्वः । अभवत् ।
यत् । अश्वयत् । तत् । अश्वस्य । अश्वत्वमित्य-
श्व-त्वम् । तत् । देवाः । अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन ।
एव । प्रतीति । अदधुः । एषः । वै । प्रजापति-
मिति प्रजा-पतिम् । सर्वम् । करोति । यः ।
अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन । यजते । सर्वः । एव ।
भवति । ^२सर्वस्य । वै । एषा । प्रायश्चित्तिः । सर्व-

पतत् । तदश्वोभवत् । तस्मादश्वत्वं अश्वस्य । अश्वयदित्यादि
व्याख्यातमेव । एकेदेशलोपेन नामत्वेन परिग्रहः । यद्वा—श्वय-
नादश्वः । छान्दसो ङप्रत्ययोऽङागमश्च । तत्प्रजापतेरक्षि देवा
अश्वमेधेनैवानुष्ठितेन प्रत्यदधुः स्वस्थाने अविकलं पुनस्थापितवन्तः ।
तस्मादेष प्रजापतिं सर्वमविकलं करोति योऽश्वमेधेन यजते । स्वय-
मपि सर्वोऽविकलो भवति ॥

^२सर्वस्य वा इति ॥ सर्वस्य प्रतिषिद्धनिमित्तकरणस्य अधर्मस्य स्ते-
यादेर्विहिताकरणनिमित्तस्य च सन्ध्यालोपादेः प्रायश्चित्तिः निर्या-
तनहेतुः अश्वमेधः । प्रायणं प्रायो धर्मलोपः । तन्निवृत्तिः चित्तिः
प्रायश्चित्तिः । प्रायश्शब्दस्य अव्ययत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

श्रित्तिस्सर्वस्य भेषजं सर्वं वा ए-
तेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा
एतेन ब्रह्महत्यामतरन्त्सर्वं पाप्मा-
नम् ॥ ४७ ॥ तरति तरति ब्रह्मह-
त्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैन-
मेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्व-
यत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽव्यन्ति दक्षि-

स्य । भेषजम् । सर्वम् । वै । एतेन । पाप्मानं ।
देवाः । अतरन् । अपीति । वै । एतेन । ब्रह्महत्या-
मिति ब्रह्म-हत्याम् । अतरन् । ^३सर्वम् । पाप्मा-
नम् ॥ ४७ ॥ तरति । तरति । ब्रह्महत्यामिति ब्रह्म-
हत्याम् । यः । अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन । यजते ।
यः । उ । च । एनम् । एवम् । वेदं । 'उत्तरमि-
त्युत्तरम् । वै । तत् । प्रजापतेरिति प्रजा-प-
तेः । अक्षि । अश्वयत् । तस्मात् । अश्वस्य । उ-

किञ्च सर्वस्य रोगस्य राजयक्ष्मादेरपि भेषजं औषधं शमनहेतुः ।
सर्वं वा इत्यादि । गतम् । पुनर्ब्रह्महत्याग्रहणं तस्मादुत्तरत्वख्यापना-
र्थम् । 'हनस्त च' इति क्तिप् ॥

^३सर्वं पाप्मानमित्यादि ॥ यष्टुर्वेदितुश्च फलम् ॥

^४उत्तरं वा इति ॥ उत्तरस्य शूनस्याक्ष्णोश्वमेधेन प्रतिहतत्वात्

णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटो
भवत्यप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वै-
तसस्स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति
चतुष्टोमस्तोमो भवति सरद्ध वा
अश्वस्य सकथ्यावृहत्तद्देवाश्वतुष्टोमे-

त्तरत इत्युत्-तरतः । अवेति । द्यन्ति । दक्षिण-
तः । अन्येषाम् । पशूनाम् । ^५वैतसः । कटः । भ-
वति । अप्सुयोनिरित्यप्सु-योनिः । वै । अश्वः ।
अप्सुज इत्यप्सु-जः । वैतसः । स्वे । एव । एनम् । यो-
नौ । प्रतीति । स्थापयति । ^६चतुष्टोम इति चतुः-
स्तोमः । स्तोमः । भवति । सरट् । ह । वै । अश्वस्य ।

प्रजापतेरुत्तरो भागः अश्वमेधसम्बद्धः प्रशस्तः । तथैव प्राजा-
पत्यस्याश्वमेधस्य । तस्मादश्वस्योत्तरतोऽवद्यन्ति । कस्मादेवमुच्यते
इति चेत्—दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां अवद्यन्तीत्येव । दक्षिणोत्तरा-
भ्यामतसुच् ॥

^५वैतस इति ॥ वैतसो वञ्जुळः । ‘पलाशादिभ्यो वा’ इति
अनुदात्तलक्षणस्य अञो निवृत्तिः । ‘अपो योनियन्मतुषु’ इति
सप्तम्या अलुक् । अप्सुज इति । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’ ‘तत्पुरुषे
कृति बहुळम्’ इत्यलुक् । स्व एवेति । उभयोरपि अप्सुयोनि-
त्वात् स्वस्मिन् योनौ कारणे अप्सु अश्वं प्रतिष्ठापयति । वैतसः
कटः ॥

^६चतुष्टोम इति ॥ चतुष्टोम इति चतुरुत्तरस्य चतुष्टोमत्वम् ।

नैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमस्तोमो भ-
वत्यश्वस्य सर्वत्वाय ॥ ४८ ॥

सक्थि । एति । अवृहत् । तत् । देवाः । चतुष्टोमेनेति च-
तुः-स्तोमेन । एव । प्रतीति । अदधुः । यत् । च-
तुष्टोम इति चतुः-स्तोमः । स्तोमः । भवति ।
अश्वस्य । सर्वत्वायेति सर्व-त्वाय ॥ ४८ ॥

सर्वं पाप्मानमवृहद्द्वादश च ॥ १२ ॥

उत्सन्न यज्ञ इन्द्राग्नीदेवा वा अक्षण्यास्तोमीया-
अग्नेर्भागोस्यग्ने जातान्रश्मिरिति नाकसद्भिश्छन्दा-
सि सर्वाभ्यो वृष्टिसनीर्देवासुराः कनीयाः सः
प्रजापतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञो देवा वै यस्य मुख्यवतीर्नाकसद्भि-
रेवैताभिरष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

॥ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकस्समाप्तः ॥

सरडिति । कललास इत्येके । कलविङ्क इत्यन्ये । सोश्वस्योत्तरं
सक्थि अवृहत् आच्छिद्य गृहीतवान् । वृहू उद्यमने । तत्सक्थि
देवाश्चतुष्टोमेन प्रत्यदधुः पूर्ववत्स्थापितवन्तः । तस्माच्चतुष्टोमः स्तोमो-
श्वस्य सर्वत्वाय अविकलत्वाय भवति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

पञ्चमे काण्डे तृतीये प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

दे॒वा॒सुरा॑स्संय॑त्ता आ॒स॒न्ते न व्य॑-
ज॒यन्त॑ स ए॒ता इन्द्र॑स्त॒नूरं॑पश्य॒त्ता
उपा॑धत्त॒ ताभि॑र्वै स त॒नुर्व॑मिन्द्रि॒यं
वीर्य॑मा॒त्मन्न॑धत्त॒ ततो॑ दे॒वा अभ॑व॒-
न्परा॑ऽसुरा यदिन्द्र॑त॒नूरु॑प॒दधा॑ति त॒-
नुव॑मे॒व ताभि॑रिन्द्रि॒यं वी॒र्यं यज॑-

¹दे॒वा॒सुरा इति॑ दे॒व-अ॒सुराः । संय॑त्ता इति॑
सं-य॒त्ताः । आ॒स॒न् । ते । न । वी॑ति । अ॒ज॒यन्त॑ ।
सः । ए॒ताः । इन्द्रः॑ । त॒नूः । अ॒प॒श्यत् । ताः । उ-
पे॑ति । अ॒धत्त॑ । ताभिः॑ । वै । सः । त॒नुव॑म् । इन्द्रि॒-
यम् । वी॒र्यम् । आ॒त्मन् । अ॒धत्त॑ । ततः॑ । दे॒वाः ।
अभ॑वन् । पे॑ति । अ॒सुराः । यत् । इन्द्र॑त॒नूरि॑तीन्द्र-
त॒नूः । उ॒प॒दधा॑तीत्यु॒प-दधा॑ति । त॒नुव॑म् । ए॒व ।
ताभिः॑ । इन्द्रि॒यम् । वी॒र्यम् । यज॑मानः । आ॒-

¹अथाग्निकाण्डमेवाग्नेयं—देवासुरा इत्यादि ॥ इन्द्रतनूनां विधिः ।
ते न व्यजयन्त पृथक्पृथक् नाजयन् देवाश्च असुरान् अ-
सुराश्च देवान् । स एता इति । ‘अग्निना विश्वाषाट्’ इत्या-
द्या द्वाविंशतिः आत्मनो विग्रहविशेषात्मिका इष्टका अपश्यत् ।
ता उपाधत्त पञ्च दिक्षु द्वे मध्ये । ततश्च जयसाधनीं तनूं जय-
समर्थं चक्षुरादीन्द्रियं वीर्यं पराक्रमं चात्मन्यधत्त । ततो देवा इत्या-

मान आत्मन्धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निः
 सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽ-
 स्य भ्रातृव्यः ॥ १ ॥ भवति य-
 जो देवेभ्योऽपाक्रामत्तमवरुधं ना-
 शक्नुवन्त एता यज्ञतनूरपश्यन्ता उ-
 पादधत् ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत्
 यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभि-

त्मन् । धत्ते । अथो इति । सेन्द्रमिति स-इन्द्रम् ।
 एव । अग्निम् । सतनुमिति स-तनुम् । चिनुते ।
 भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः ॥ १ ॥
 भवति । यज्ञः । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् ।
 तम् । अवरुधमित्यव-रुधम् । न । अशक्नुवन् । ते ।
 एताः । यज्ञतनूरिति यज्ञ-तनूः । अपश्यन् । ताः ।
 उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते । यज्ञम् । अ-
 वेति । अरुन्धत् । यत् । यज्ञतनूरिति यज्ञ-तनूः ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । यज्ञम् । एव । ताभिः ।

दि । गतम् । अथो अपि च सेन्द्रं तनुमन्तं चाग्निं चिनुते,
 इन्द्रतनूभिः सहितत्वात् ॥

^२यज्ञ इत्यादि ॥ यज्ञतनूनां विधिः । अवरुधं अवरोद्धुम् ।
 'शकि णमुल्कमुलौ' इति णमुल् । यज्ञतनूरिति । 'प्रजापति-

यजमानोऽवरुन्धे त्रयस्त्रिंशत्तमुप
 दधाति त्रयस्त्रिंशद्वै देवतां देवतां
 एवाव रुन्धेऽथो सात्मानमेवाग्निं
 सतनुं चिनुते सात्माऽमुष्मिन्लोके
 ॥ २ ॥ भवति य एवं वेद ज्योति-
 ष्मतीरुप पधाति ज्योतिरेवास्मिन्द-

यजमानः । अवेति । रुन्धे । ^३त्रयस्त्रिंशत्तमिति
 त्रयः-त्रिंशत्तम् । उपेति । दधाति । त्रयस्त्रिं-
 शदिति त्रयः-त्रिंशत् । वै । देवताः । देवताः ।
 एव । अवेति । रुन्धे । अथो इति । सात्मानमिति
 स-आत्मानम् । एव । अग्निम् । सतनुमिति स-त-
 नुम् । चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् ।
 लोके ॥ २ ॥ भवति । यः । एवम् । वेद । ^४ज्यो-
 तिष्मतीः । उपेति । दधाति । ज्योतिः । एव ।

मनसान्धोच्छेत' * इत्याद्याः त्रयस्त्रिंशत्तम् । संकल्पादारभ्य यज्ञस्य
 तनूः अष्टावष्टौ दिक्षु एकाम्मध्ये । ताभिरित्यादि । गतम् ॥

^३त्रयस्त्रिंशमिति ॥ 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सात्मा-
 नमिति । आत्मना देवतया सहितं विशिष्टेन मरणं (?) सहितं च
 अग्निं चिनुते । सात्मेत्यादि । विदुषः फलम् । सात्मा अविकलफलः ॥

^४ज्योतिष्मतीरिति ॥ 'ज्योतिष्मतीं त्वा'† इत्याद्या द्वादश, तिस्र-

धात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति
 ताभिरेवैनं५ समिन्ध उभयोरस्मै
 लोकयोज्योतिर्भवति नक्षत्रेष्टका उ-
 पं दधात्येतानि वै दिवो ज्योतींषि
 तान्येवाव रुन्धे सुकृतां वा एतानि

अस्मिन् । दधाति । एताभिः । वै । अग्निः । चि-
 तः । ज्वलति । ताभिः । एव । एनम् । समिति ।
 इन्धे । उभयोः । अस्मै । लोकयोः । ज्योतिः ।
 भवति । ⁵नक्षत्रेष्टका इति नक्षत्र-इष्टकाः । उपे-
 ति । दधाति । एतानि । वै । दिवः । ज्योतींषि ।
 तानि । एव । अवेति । रुन्धे । सुकृतमिति सु-
 कृतम् । वै । एतानि । ज्योतींषि । यत् । नक्ष-

स्तिस्त्रो दिक्षु न मध्ये ज्योतिश्शब्दवन्मन्त्रवत्यः । 'तद्वा नासा-
 म्' इति यदपवादश्छान्दसो मतुप् । एताभिश्चितोऽग्निर्ज्वलतीव
 भवति । तस्मात्ताभिः ज्योतिष्मतीभिरग्निं समिन्धे सम्यग्दीपयति ।
 ततश्च अस्मा इति अग्रये उभयोर्लोकयोः ज्योतिष्मती भवति ।
 अस्मा इत्यन्वादेशोऽनुदात्तः ॥

⁵नक्षत्रेष्टका इति । 'कृत्तिका नक्षत्रं'* इत्याद्याः । तत्र दक्षि-
 णेसे 'कृत्तिकानक्षत्रं' इत्युपधाय अथैतन्न नक्षत्रपदं रोहिणीप्रभृति
 आविशाखाभ्यामायातयति । दक्षिणादंसादक्षिणां श्रोणीं आरभ्याया-

ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि तान्येवाप्नो-
 त्यथो अनूकाशमेवैतानि ॥३॥ ज्यो-
 तींषि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानु-
 रूपात्यै यत्संस्पृष्टा उपदध्यादृष्ट्यै
 त्राणि । तानि । एव । आप्नोति । अथो इति ।
 अनूकाशमित्यनु-काशम् । एव । एतानि ॥ ३ ॥
 ज्योतींषि । कुरुते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य ।
 लोकस्य । अनुरूपात्या इत्यनु-रूपात्यै । ^६यत् ।
 संस्पृष्टा इति सं-स्पृष्टाः । उपदध्यादित्युप-द-

तयति । अथ पुच्छसन्धौ आत्मसन्धौ अमावास्यामुपदधाति 'यत्ते
 देवा अदधुः' * इत्येतन्नक्षत्रपथं अनूराधाप्रभृति आभरणीभ्य आ
 यातयति उत्तरायै श्रोणेरुत्तरमंसमाराभ्यायातयति । अथोत्तर एवांसे
 पौर्णमासीमुपदधाति 'पूर्णा पश्चात्' * इति । नक्षत्रेष्टकाभिश्चितिरिष्यते ।
 एतानिवा इत्यादि । गतम् । द्युलोकस्थितानि ज्योतींषि ता इष्ट-
 काः । सुकृतां पुण्यकृतमेतानि ज्योतींषि । 'सुकर्मपाप' इति
 किप् । अथो अपि च । अनूकाशमिति हीनप्रकाशमनूकाशे
 दर्शयति । जातवैकवचनम् । 'इकः काशे' इति दीर्घत्वम् । 'अ-
 नोरप्रधानकनीयसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तदपि एतानि
 ज्योतींषि कुरुते प्रकाशवत्करोति आसां प्रकाशातिशयेन कः ।
 आसामुपधाता । किंपुनरिदानीं स्वर्गस्य महाप्रकाशस्येति । सुवर्ग-
 स्येति । यस्मादेवं तस्मादासामुपधानं स्वर्गस्य लोकस्यानुरूपात्यै भवति ॥

^६यदित्यादि । संस्पृष्टत्वे वृष्ट्यवकाशं तिरोदध्यात् सर्वतश्छादित-

लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्य-
 स्यादसः स्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या
 एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो
 भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपं द-

ध्यात् । वृष्ट्यै । लोकम् । अपीति । दध्यात् । अ-
 वर्षुकः । पर्जन्यः । स्यात् । असः स्पृष्टा इत्य-
 सं-स्पृष्टाः । उपेति । दधाति । वृष्ट्यै । एव । लो-
 कम् । करोति । वर्षुकः । पर्जन्यः । भवति ।
 पुरस्तात् । अन्याः । प्रतीचीः । उपेति । दधाति ।

त्वात् । ततश्चावर्षणशीलः पर्जन्यस्यात् । 'लषपतपदस्थाभू वृष'
 इत्युक्त्वा । अस्पृष्टत्वे तु वृष्ट्यवकाशलाभात् वर्षको भवति पर्जन्यः ।

पुरस्तादन्या इति । पुरस्तादारभ्य प्रतीचीनि गति कृत्तिकादि
 विशाखान्तानुपदधाति दक्षिणादंसात् दक्षिणश्रोणेः । अन्यास्तु
 अनूराधादिभरण्यन्ताः पश्चादारभ्य प्राचीनगतीरुपदधाति उत्तरश्रो-
 णेरुत्तरादंसात् । तस्मात्प्राचीनानि नक्षत्राणि पुनःपुनः पर्यावर्तन्ते ।
 दक्षिणगोळे प्रतीचीनानि उत्तरगोळे च प्रतीचीनानीति । कथं त-
 हि प्रत्यगोळवर्तिनां एतदुपपद्यते । तत्रापि दिग्भेदात् प्राचीनप्रती-
 चीनभावावबाधितावेव । तथाहि—यत्रोदेति सविता सा प्राची,
 यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा, यत्रास्तमेति सा प्रतीची,
 यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीचीति । आहुश्च—

सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणः । इति ।

तस्माद्गती एव सर्वत्र भवतः उदयानन्तरं प्रतीचीनां गतिमारभन्ते

धाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात्प्रा-
चीनानि च प्रतीचीनानि च नक्ष-
त्राण्या वर्तन्ते ॥ ४ ॥

ऋतव्या उप दधात्यृतूनां क्लृप्त्यै द्वं-

पश्चात् । अन्याः । प्राचीः । तस्मात् । प्राचीनानि ।
च । प्रतीचीनानि । च । नक्षत्राणि । एति । वर्तन्ते ॥ ४ ॥

भ्रातृव्यो लोक एवैतान्येकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

¹ऋतव्याः । उपेति । दधाति । ऋतूनाम् । क्लृ-
प्त्यै । द्वंद्वमिति द्वंद्वम् । उपेति । दधाति । त-

अस्तमयानन्तरं तु प्राचीनामिति । आहुः—वक्रानुवक्रादि विचि-
त्रकारिणः ताराग्रहा नक्षत्रशब्देनोच्यन्ते । अपरे पुनराहुः—
अश्विन्यादीनामपि दिनेदिने स्वल्पा प्राचीना गतिरस्तीति सौक्ष्म्यात्
नोपलभ्यते एवेति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे प्रथमोनुवाकः.

¹ऋतव्या इत्यादि ॥ ‘मधुश्च माधवश्च’* इत्याद्या द्वे द्वे प्रती-
चीति । मध्यमायान्तु चतस्रः । ऋतुशब्दवन्मन्त्रेणोपधेयाः । पूर्व-
वद्यत् । क्लृप्त्या इति । विभागसामर्थ्यात् यद्वन्द्वमुपदधाति द्वे द्वे
इष्टके समानतया देवते । यज्ञपात्रप्रयोगे द्वन्द्वमिति निपातनम् ।
तस्माद्वन्द्वमिति । द्वौ द्वौ मासावृतवः । अभिव्यक्तौ निपातनम् ॥

द्वमुप^१ दधाति तस्मा^१द्वंद्वमृतवोऽधृ-
 तेव वा एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्त-
 रिक्षमिव वा एषा द्वंद्वमन्यासु चि-
 तीषूप^१ दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या
 अन्तश्श्लेषणं वा एताश्चितीनां य-
 दृतव्यां यदृतव्यां उपदधाति चि-
 तीनां विधृत्या अवकामनूपदधात्ये-

स्मात् । द्वंद्वमिति द्वंद्वम् । ऋतवः । ^२अधृता ।
 इव । वै । एषा । यत् । मध्यमा । चित्तिः । अ-
 न्तरिक्षम् । इव । वै । एषा । द्वंद्वमिति द्वंद्वम् ।
 अन्यासु । चितीषु । उपेति । दधाति । चतस्रः ।
 मध्ये । धृत्यै । ^३अन्तश्श्लेषणमित्यन्तः—श्लेषणम् ।
 वै । एताः । चितीनाम् । यत् । ऋतव्याः । यत् ।
 ऋतव्याः । उपदधातीत्युप—दधाति । चितीनाम् ।
 विधृत्या इति वि—धृत्यै । अवकाम् । अनु । उपे-

^२अधृतेव वा इति । अत्र हेतुः अन्तरिक्षमिवेति । मध्यमत्व-
 सामान्यात् । द्वन्द्वमन्यास्वित्यादि । गतम् । मध्य इति । मध्यमायां
 चित्तौ । धृत्या इति । तस्या धारणाय भवति ॥

^३अन्तश्श्लेषणमिति ॥ चित्यन्तराळानां श्लेषणं सन्धानं अश्ल-
 थत्वं तदर्थमेता ऋतव्याः सन्धानार्था इति यावत् । तस्मादासा-

षा वा अग्नेर्योनिस्सयोनिम् ॥ ५ ॥

एवाग्निं चिनुत उवाच ह विश्वामि-
त्रोऽददित्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उ-
पधीयान्तै य उ चैना एवं वेददिति
संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते
योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च

ति । दधाति । एषा । वै । अग्नेः । योनिः । सयो-
निमिति स-योनिम् ॥ ५ ॥ एव । अग्निम् । चि-
नुते । ^४उवाच । ह । विश्वामित्र इति विश्व-मि-
त्रः । अदत् । इत् । सः । ब्रह्मणा । अन्नम् । य-
स्य । एताः । उपधीयान्ता इत्युप-धीयान्तै । यः ।
उ । च । एनाः । एवम् । वेदत् । इति । ^५संवत्स-
र इति सं-वत्सरः । वै । एतम् । प्रतिष्ठाया इति
प्रति-स्थायै । नुदते । यः । अग्निम् । चित्वा । न ।
प्रतितिष्ठतीति प्रति-तिष्ठति । पञ्च । पूर्वाः । चि-

मुपधानं चितीनां विधृत्यै अश्लथत्वायैव भवति । अवका शैवालं
ऋतव्यानमन्तरमुपदधाति । एषा वा इति । अप्सुयोनिरग्निः ताभि-
श्चावकाया अभेद उपचर्यते । सयोनिमिति । कारणेन सह चिनुते ॥

^४उवाच हेत्यादि ॥ व्याख्यातम् । ऋतव्यानमेव स्तुतिः ॥

^५संवत्सरो वा इत्यादि षष्ठ्याश्चितेर्विधिः ॥ यश्चित्वाप्यग्निं न

पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चि-
नुते षट् ऋतवस्संवत्सर ऋतुष्वेव सं-
वत्सरे प्रति तिष्ठत्येता वै ॥६॥ अधि-
पत्नीर्नामिष्टका यस्यैता उपधीयन्ते-
ऽधिपतिरेव समानानां भवति यं द्वि-
ष्यात्तमुपदधद्व्यायेदेताभ्य एवैनं दे-

तयः । भवन्ति । अथ । षष्ठीम् । चितिम् । चिनु-
ते । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
ऋतुषु । एव । संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति ।
तिष्ठति । ^६एताः । वै ॥ ६ ॥ अधिपत्नीरित्यधि-
पत्नीः । नाम । इष्टकाः । यस्य । एताः । उपधी-
यन्त इत्युप-धीयन्ते । अधिपतिरित्यधि-पतिः ।
एव । समानानाम् । भवति । यम् । द्विष्यात् ।
तम् । उपदधदित्युप-दधत् । ध्यायेत् । एताभ्यः ।
एव । एनम् । देवताभ्यः । एति । वृश्चति । ता-

प्रतितिष्ठति संवत्सरः खल्वेनं प्रतिष्ठाय नुदते च्यावयति । तत्र
पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति किं ताभिः । अथ पञ्चानामन्ते षष्ठीं
चितिं चिनुते । षट् ऋतव इत्यादि । गतम् ॥

^६एता वा इति ॥ षष्ठ्याश्रितैः सम्बन्धिन्यः अधिपत्न्यो नामे-
ष्टकाः 'संयच्च प्रचेताश्च' * इत्याद्याः पञ्च एकैका दिक्षु एकां
मध्ये । यस्येत्यादि व्याख्यातम् ॥

वता॑भ्य॒ आ वृ॑श्चति॒ ताज॑गार्ति॒मा-
 छ॒त्यङ्गि॑रसस्सुव॒र्गं लो॒कं यन्तो॑ या
 य॒ज्ञस्य॑ निष्कृ॑तिरासी॒तामृषि॑भ्यः प्र-
 त्यौ॑हन्तद्वि॒रण्य॑मभवद्यद्वि॒रण्य॑श॒ल्कैः
 प्रो॒क्षति॑ य॒ज्ञस्य॑ निष्कृ॑त्या अथो॑ भे-
 ष॒जमे॒वास्मै॑ करोति ॥ ७ ॥ अथो॑ रू-

जक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । ⁷अङ्गिरसः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्तः । या ।
 यज्ञस्य । निष्कृतिरिति निः-कृतिः । आसीत् ।
 ताम् । ऋषिभ्य इत्यृषि-भ्यः । प्रतीति । औहन् ।
 तत् । हिरण्यम् । अभवत् । यत् । हिरण्यशल्कैरि-
 ति हिरण्य-शल्कैः । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । य-
 ज्ञस्य । निष्कृत्या इति निः-कृत्यै । अथो इति ।
 भेषजम् । एव । अस्मै । करोति ॥ ७ ॥ अथो इ-

⁷अङ्गिरस इत्यादि ॥ निष्कृतिः निष्क्रयः यथा यज्ञ आत्म-
 सात् क्रियते तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् प्रति ददुः तामृषिभ्यो दक्षिणां
 दत्वा स्वर्गं गताः निष्कृतात्मानः । तद्विरण्यं स्वर्णमभवन् । तस्मा-
 द्विरण्यशल्कैः प्रोक्षणं यज्ञस्य निष्क्रयाय । अथो अपि च
 अस्मै यज्ञाय भेषजं दुरितशमनं करोति । अपि चैनं यज्ञं रू-

पेणैवैनं५ समर्धयत्यथो हिरण्यज्यो-
तिषैव सुवर्गं लोकमेति साहस्रवता
प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजा-
पतेराप्तया इमा मे अग्न इष्टका धे-

ति । रूपेण । एव । एनम् । समिति । अर्धयति ।
अथो इति । हिरण्यज्योतिषेति हिरण्य-ज्योतिषा ।
एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति ।
८ साहस्रवतेति साहस्र-वता । प्रेति । उक्षति । सा-
हस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति
प्रजा-पतेः । आप्त्यै । ९ इमाः । मे । अग्ने । इष्ट-

पसमृद्धं करोति । उभयत्रापि अन्वादेशोनुदात्तः । अथो यज-
मानोपि हिरण्यज्योतिषा रूपेण स्वर्गं गच्छति ॥

८ साहस्रवतेति ॥ 'शतमानविंशतिक' इत्यण् । 'सहस्रस्य प्रमा
असि'* इत्यादिमन्त्रगताः प्रमादयः सहस्रशब्देनोच्यन्ते । तद्वताम-
न्त्रेण 'सहस्रस्य प्रमा असि'* इत्यादिना प्रोक्षति द्वाभ्यां द्वाभ्यां
शताभ्यां प्रतिदिशं एकैकेन मन्त्रेण प्रोक्षति मध्यमोत्तमाभ्यां प्रा-
ञ्जुखः । यद्वा—सहस्रपरिमाणवता हिरण्यशकलसमूहेन प्रोक्षति ।
सहस्रमेववा साहस्रं सहस्रशब्दवता मन्त्रेणेति । साहस्र इत्यादि गतम् ॥

९ इमा मे अग्न इत्यादि ॥ अनेन मन्त्रेण श्रोण्यन्ते तिष्ठन्नुत्तरा
धेनूः या धेनुस्थानीया एवेष्टकाः कुरुते । ताश्च कामदुघाः सर्वा-

नवंस्सन्त्वि॒त्याह॑ धे॒नूरे॒वैनाः॑ कुरु॒ते
ता ए॒नं का॒मदु॒घा अ॒मुत्रा॒मुष्मि॑-
न्लो॒क उप॑ तिष्ठन्ते ॥ ८ ॥

रु॒द्रो वा ए॒ष यद॒ग्निस्स॑ ए॒तर॒हि
काः । धे॒नवः॑ । स॒न्तु । इति॑ । आ॒ह । धे॒नूः । ए॒व ।
ए॒नाः । कुरु॒ते । ताः । ए॒नम् । का॒मदु॒घा इति॑ का॒-
म-दु॒घाः । अ॒मुत्र॑ । अ॒मुष्मि॒न् । लो॒के । उपेति॑ ।
तिष्ठ॒न्ते ॥ ८ ॥

स॒योनि॒मेता॑ वै क॒रोत्ये॒कान्न॑ च॒त्वारि॑ऽश॒च्च ॥२॥

^१रु॒द्रः । वै । ए॒षः । यत् । अ॒ग्निः । सः । ए॒तर॒हि ।

न्कामानस्मै दृहते । अमुत्र द्युलोके अमुष्मिश्च प्राजापत्यादि लोके
एनमुपतिष्ठन्ते यत्रेच्छति यथा वा इमा इच्छति तथा 'एका
च शतं च सहस्रं च' * इत्यादि भावेनोपतिष्ठते । यच्चान्यदि-
च्छति तच्चास्मै दुहाना ऋतावृधो घृतश्रुतो मधुश्रुत ऊर्जस्वत्यः
स्वधावत्यश्च तत्र भवन्ति । किञ्च या एता विराजो नाम कामदुघा
इष्टका अमुत्र द्युलोके अमुष्मिश्च ऐन्द्रे ब्राह्मे प्राजापत्ये तत्र च
लोके वर्तन्ते । तत्रतत्र च यथाभिमते लोके एता एव भूत्वा
इष्टका धेनवो यजमानमुपतिष्ठन्ति ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे द्वितीयोनुवाकः.

^१रुद्रो वा एष इत्यादि ॥ शतरुद्रीयहोमविधिः । रुद्र एव स्वय-
मेषोग्निः तस्य तनुत्वात् । स रुद्रः एतस्मिन्काले जातः प्रादुर्भूतो

ज्ञातो यर्हि सर्वश्रितस्स यथा व-
 त्सो ज्ञातस्स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष
 एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै य-
 दाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यज-
 ज्ञातः । यर्हि । सर्वः । चितः । सः । यथा । वत्सः ।
 ज्ञातः । स्तनम् । प्रेप्सतीति प्र-ईप्सति । एवम् ।
 वै । एषः । एतर्हि । भागधेयमिति भाग-धेयम् । प्रे-
 ति । ईप्सति । तस्मै । यत् । आहुतिमित्या-हुतिम् ।
 न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमानम् । च ।
 ध्यायेत् । शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । जुहोति ।

भवति यदा सर्वोन्निश्चितो भवति । स इदानीं सन्निधत्ते । सन्नि-
 हितश्च स एष एतर्हि इदानीमेव । ' एतेतौ रथोः ' इति एता-
 देशः । भागधेयं प्रेप्सति प्राप्तुमिच्छति यथा वत्सो जातो जात-
 मात्र एव स्तनं प्रेप्सति । वत्सदृष्टान्तो विळम्बना । सर्वत्र अन-
 द्यतनेर्हिः । तस्मै यदाहुतिमिदानीमेव जुहुयात् अध्वर्युं च यज-
 मानं च ध्यायेत् भक्षणीयत्वेन । तस्माच्छतरुद्रीयं जुहोति रुद्रा-
 येति । अन्य आहुः—' रुद्रो वा एष यत् ' इत्यग्नेः रुद्रत्वेन
 स्तुतिः । स तादृशोन्निरेतस्मिन् काले जात इति । स यथेत्याद्यग्नि-
 विषये । तस्माद्रुद्रात्मने शतरुद्रीयं जुहोति । नानास्वभावा रुद्राः
 शतरुद्रा देवस्येच्छातनवो देवता अरयेति शतरुद्रीयम् । ' शतरुद्राच्छ
 च ' इति छः । ' नमस्ते रुद्र मन्यवे '* इत्यारभ्य एकादशानुवा-

मानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति
 भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमा-
 च्छेत्त्यध्वर्युर्न यजमानो यद्राम्याणां
 पशूनाम् ॥ १ ॥ पयसा जुहुयाद्वा-
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । शमय-
 ति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न ।
 यजमानः । ^२यत् । ग्राम्याणाम् । पशूनाम् ॥ १ ॥
 पयसा । जुहुयात् । ग्राम्यान् । पशून् । शुचा । अ-
 र्पयेत् । यत् । आरण्यानाम् । आरण्यान् । जर्तिल-

काः । तत्र प्रथमं मनुवाकं निगद्य द्वितीयं तृतीयं चतुर्थस्य यत्राभि-
 जानाति 'नमः क्षत्तृभ्यः' * इति तत्स्वाहाकरोति । ततस्सङ्ग्रहीतृभ्यः
 प्रतिपद्य शिष्टमनुवाकस्य निगद्य पञ्चमं षष्ठं सप्तमस्य यत्राभिजा-
 नाति 'नमो वष्याय च' † इति तत्स्वाहाकरोति । यथा 'वष्याय
 च' इति प्रतिपद्य शिष्टमनुवाकस्य निगद्य अष्टमं नवमं दशमे-
 कादशस्य च यत्राभिजानाति 'य एतावन्तश्च' ‡ इति तत्स्वाहा-
 करोति । एवं तिस्र आहुतयः । अथ 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथि-
 व्यां ये अन्तरिक्षे ये दिवि' § इति तिस्र उत्तरा आहुतयः । एव-
 मेतेन शतरुद्रीयहोमेन स्वयं देवः शमितो भवति आत्मीयभागला-
 भात् । ततोध्वर्युर्यजमानश्च आर्तिं न गच्छतः ॥

^२यदित्यादि ॥ ग्राम्याः पशवः उक्ताः गवादयः आरण्याश्च
 सिंहादयः । यदारण्यानामिति । पशूनां पयसा जुहुयादित्येव ।

म्यान्पशूञ्छुचाऽर्पयेद्यदारण्यानामा-
 रण्याजर्तिलयवाग्वां वा जुहुयाद्गवी-
 धुकयवाग्वां वा न ग्राम्यान्पशून्
 हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरना-
 हुतिर्वै जर्तिलांश्च गवीधुंकाश्चेत्यज-
 क्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यद्-

यवाग्वेति जर्तिल-यवाग्वां । वा । जुहुयात् । गवी-
 धुकयवाग्वेति गवीधुक-यवाग्वां । वा । न । ग्रा-
 म्यान् । पशून् । हिनस्ति । न । आरण्यान् । अथो
 इति । खलु । आहुः । अनाहुतिरित्यना-हुतिः । वै ।
 जर्तिलाः । च । गवीधुंकाः । च । इति । ^३अजक्षीरे-
 णेत्यज-क्षीरेण । जुहोति । आग्नेयी । वै । एषा ।
 यत् । अजा । आहुत्येत्या-हुत्या । एव । जुहोति -

आरण्यानिति । पशूञ्छुचा अर्पयेदित्येव च । जर्तिलाः कृष्ण-
 तिलाः गवीधुकाः तृणतण्डुला नाम । अनाहुतिरिति । तत्सादृ-
 श्यात् ताच्छब्दम् । अनाहुतिसादृश्यं च अजक्षीरापेक्षया नि-
 कृष्टत्वात् ॥

^३अजक्षीरेणेति ॥ 'ङ्यापोरसंज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ।
 आग्नेयीति । अग्निना सहोत्पन्नोजः । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति
 ढक् । आहुत्यैवेति । आहुतियोग्यद्रव्यमाहुतिः । कर्मणि क्तिन् ।

जाऽऽहु॒त्यै॒व जु॒होति॒ न ग्रा॒म्यान्प॒-
शून् हि॒नस्ति॒ नार॒ण्यान्अङ्गि॒रसस्सु॒-
व॒र्गं लो॒कं यन्तः॑ ॥ १० ॥ अ॒जायां
घ॒र्मं प्रा॒सिञ्च॒त्सा शोच॑न्ती पु॒र्णं परा॑-
ऽजि॒हीत॒ सोऽर्को॑ऽभ॒वत्तद॒र्कस्यार्क॑-
त्वम॑र्कपु॒र्णेन॑ जु॒होति॒ सयो॒नित्वा॒यो-

न । ग्रा॒म्यान् । प॒शून् । हि॒नस्ति॑ । न । आ॒र॒ण्यान् ।
४अङ्गि॒रसः॑ । सु॒व॒र्गमि॒ति सु॒वः—गम् । लो॒कम् । य-
न्तः॑ ॥ १० ॥ अ॒जाया॑म् । घ॒र्मम् । प्रे॒ति । अ॒सि-
ञ्च॒न् । सा । शोच॑न्ती । पु॒र्णम् । परे॒ति । अ॒जि॒हीत॑ ।
सः । अ॒र्कः । अ॒भ॒वत् । तत् । अ॒र्कस्य॑ । अ॒र्कत्वमि॑-
त्य॑र्क—त्वम् । अ॒र्कपु॒र्णेनेत्य॑र्क—पु॒र्णेन॑ । जु॒होति॑ । स-

योग्यत्वं च तस्य आग्नेयत्वात् । तादृशेन द्रव्येण होमश्च कृतो
भवति । ग्राम्यारण्यपशुहिंसा न कृता भवाति ॥

४अङ्गिरस इत्यादि ॥ घर्मं प्रवर्ग्य अजायां प्रासिञ्चन् । सा
शोचन्ती तप्यमाना पर्णं पापरोगं पराजहीत त्यक्तवती । सोर्कोऽ-
भवत् । अर्कत्वमिति । अर्चनीयः प्रशस्तोग्निः । कर्मणि घञि
कुत्वम् । तस्मादर्कपर्णेन जुहोतीति विधिः । सयोनित्वाय क्षीर-
पर्णयोरजाग्नियोनित्वात् ॥

दृङ्क्षिष्ठञ्जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
यामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चर-
मायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव
रुद्रं निरवदयते त्रेधाविभक्तं जुहो-

योनित्वायेति सयोनि-त्वायं । ⁵उदङ् । तिष्ठन्न ।
जुहोति । एषा । वै । रुद्रस्य । दिक् । स्वायाम् ।
एव । दिशि । रुद्रम् । निरवदयत् इति निः-अवद-
यते । चरमायाम् । इष्टकायाम् । जुहोति । अन्ततः ।
एव । रुद्रम् । निरवदयत् इति निः-अवदयते ।
⁶त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा-विभक्तम् । जुहोति । त्र-

⁵उदङिति ॥ ‘अनिगन्तोञ्चतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
स्वायामेवेति । स्वस्यामेव दिशि निष्कृष्य पृथक्त्वेन रुद्रं यजते
यागदानादिषु । चरमायामिति । उत्तरपक्षे पश्चिमोत्तरको-
णायत्ये*ष्टकायाः । अन्तत इति । सर्वान्ते निष्कृष्य स्वात-
न्त्र्येण यजते ॥

⁶त्रेधेति ॥ एकत्रिभागः षण्णवतिः मन्त्राः । तद्यथा—प्रथमोनु-
वाकः पञ्चदश । द्वितीयः षड्विंशतिः । तृतीयश्चतुस्त्रिंशत् । चतु-
र्थस्य ‘नमः क्षत्तृभ्य’ इतियावत् एकविंशतिरिति षण्णवतिः । अ-
थ चतुर्थे शेषे त्रयोदश । पञ्चमषष्ठौ षष्ठिः । सप्तमस्य च
यावान् ‘नमो वर्ष्मण्य च’ इति त्रयो विंशतिरिति षण्णवतिः ।
अथ—सप्तमस्य शेषे नव । अष्टमो द्वात्रिंशत् । नवमः त्रयस्त्रि-

ति त्रयं इमे लोका इमानेव लो-
कान्थसमावद्दीर्यान्करोतीत्यग्रे जु-
होति ॥ ११ ॥ अथेयत्यथेयति त्र-
यं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्य-
श्शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जु-

यः । इमे । लोकाः । इमान् । एव । लोकान् । समाव-
द्दीर्यानिति समावत्-वीर्यान् । करोति । 'इयति ।
अग्रे । जुहोति ॥ ११ ॥ अथ । इयति । अथ । इयति ।
त्रयः । इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । एनम् । लो-
केभ्यः । शमयति । ^८तिस्रः । उत्तरा इत्युत्-त-

शत् । दशमो वा द्वादश । अन्त्यस्य च 'नमो रुद्रेभ्यः' इत्यतः
प्राक् दश । एवं षण्णवतिः । समावद्दीर्यान् समवीर्यान् ।
'समादावतुप्' इति स्वार्थे वतुप् ॥

^७इयतीति ॥ जान्वादिप्रमाणं विशेषप्रतिपादनार्थमिदम् । प्रमा-
णसामान्यमिदं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्य अविवक्षितत्वात् । परि-
माणप्रत्ययान्तेन प्रमाणविशेषाणां सामान्याभिधानम् । 'किमिद-
म्भ्यां वो घः' इति घः, 'यस्य' इति लोपे इकारनिवृत्तिस्वरेण
इकार उदात्तः । अथ शब्दक्रममाह—लोकत्रयप्रसिद्धचर्थं जा-
नुदग्ने आकाशप्रदेशे धारयन् प्रथमामाहुतिं जुहोति । अथ ना-
भिदग्ने धारयन् द्वितीयाम् । अथ ग्रीवदग्ने धारयन् तृतीयामिति ।
एभ्य इति । लोकत्रयार्थम् । शमयति धनपरमध्वर्युः यजमानार्थमेवेति ॥

^८तिस्र इति ॥ 'नमो रुद्रेभ्यः' * इत्यादिभिः समासेन । षडि-
त्यादि गतम् ॥

होति षट्थसं पद्यन्ते षड्वा ऋतव
 ऋतुभिरेवैनं शमयति यदनुपरि-
 क्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं
 कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाऽहं
 दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राम-
 मेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शम-

राः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । षट् । स-
 मिति । पद्यन्ते । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरि-
 त्यृतु-भिः । एव । एनम् । शमयति । यत् । अ-
 नुपरिक्राममित्यनु-परिक्रामम् । जुहुयात् । अ-
 न्तरवचारिणमित्यन्तः-अवचारिणम् । रुद्रम् । कु-
 र्यात् । अथो इति । खलु । आहुः । कस्याम् । वा ।
 अहं । दिशि । रुद्रः । कस्याम् । वा । इति । अ-
 नुपरिक्राममित्यनु-परिक्रामम् । एव । होतव्यम् ।
 अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । एनम् । शमयति

यदित्यादि ॥ उक्तमेकत्र तिष्ठता होतव्यमिति । इदानीं
 पक्षान्तरं दूषयित्वा स्थापयति तत् । अनुक्रमेण दिक्षु परिक्रम्य
 तत्र तत्र गतं रुद्रं शमयितुं जुहुयात् । एवं क्रियमाणे रुद्रोऽन्तः-
 प्रविश्यापचारमनुधावनार्थं अवतु । सार्वत्रिकेणानेन शमनस्य सार्व-
 त्रिकत्वं प्रतिपाद्यत इति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । अपरिवर्गमिति ।
 छान्दसो घमुञ् ॥

यति ॥ १२ ॥ एता वै देवतास्सु-
वर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं वा-
चयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं
गमयति यं द्विष्यात्तस्य संचरे पं-
शूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभिति-
ष्ठति स आर्तिमाच्छति ॥ १३ ॥

॥ १२ ॥¹⁰ एताः । वै । देवताः । सुवर्ग्या इति सु-
वः-र्ग्याः । याः । उत्तमा इत्युत्-तमाः । ताः । यज-
मानम् । वाचयति । ताभिः । एव । एनम् । सुवर्गमिति
सुवः-गम् । लोकम् । गमयति ।¹¹ यम् । द्विष्यात् ।
तस्य । संचर इति सं-चरे । पशूनाम् । नीति ।
अस्येत् । यः । प्रथमः । पशुः । अभितिष्ठतीत्य-
भि-तिष्ठति । सः । आर्तिम् । एति । ऋच्छति ॥ १३ ॥

पशूनां यन्तोर्ग्रेजुहोत्यपरिवर्गमेवैनं शम-
यति त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

¹⁰ एता वा इति ॥ एता उत्तमा 'नमो रुद्रेभ्यः' * इति । आ-
द्युदात्तत्वम् । मन्त्रप्रतिपाद्या देवताः ता एताः स्वर्गावाप्तिनिमित्तभूताः ।
'गोद्व्यचः' इति यत् । ता इति । गतम् ॥

¹¹ यं द्विष्यादिति ॥ द्वेष्यस्य पशूनां संचरे संचरणदेशे अर्क-
पर्णे । न्यस्येदित्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे तृतीयोनुवाकः.

अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चति मार्ज-
यत्येवैनमथो तर्पयत्येव स एनं तृ-
प्तोऽक्षुध्यन्नशोचन्नमुष्मिन्लोक उ-
पतिष्ठते तृप्यति प्रजयां पशुभिर्य
एवं वेद तां न इषमूर्जं धत्त मरु-
तस्संरराणा इत्याहान्नं वा ऊर्गन्नं

¹अश्मन्नं । ऊर्जम् । इति । परीति । सिञ्चति ।
मार्जयति । एव । एनम् । अथो इति । तर्पयति ।
एव । सः । एनम् । तृप्तः । अक्षुध्यन् । अशोचन् ।
अमुष्मिन् । लोके । उपेति । तिष्ठते । तृप्यति ।
प्रजयेति प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । यः ।
एवम् । वेद । ताम् । नः । इषम् । ऊर्जम् । ध-
त्त । मरुतः । संरराणा इति सं-रराणाः । इति ।
आह । अन्नम् । वै । ऊर्क । अन्नम् । मरुतः । अ-

¹अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चति गरुत्मन्तं कुम्भेन ॥ अथो अपि च
तर्पयति सोप्याग्निः क्षुच्छोकरहितः अमुष्मिन् लोक उपतिष्ठते यज-
मानं यत्रार्थोऽग्नेः । अथ तादृशाग्निमत्तया यजमानोपि क्षुच्छोकर-
हितो भविष्यति । अनुक्तमपि गम्यते । तृप्यतीत्यादि । विदुषां
फलं । य एवं वेद सोपि प्रजया च पशुभिश्च तृप्यति । किं पुनर्य
एवमनुतिष्ठतीत्यर्थात् गम्यते । एवं—मरुतः । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

म॒रुतोऽन्नमे॒वाव॑ रु॒न्धेऽश्म॑स्ते क्षु-
 द॒मुं ते शुक् ॥ १४ ॥ ऋ॒च्छतु॑ यं
 द्वि॒ष्म इत्या॑ह॒ यमे॒व द्वेष्टि॑ तम॑स्य
 क्षु॒धा च॑ शु॒चा चा॑र्पयति॒ त्रिः परि॑-
 षि॒ञ्चन्प॑र्येति॒ त्रिवृ॑द्वा अ॒ग्निर्या॑वानि॒-
 वा॒ग्निस्त॑स्य शुच॑श्च॒ शम॑यति॒ त्रिः पु॒-
 नः प॑र्येति॒ षट्त्सं प॑द्यन्ते॒ षड्वा ऋ॒तव॑

न्नम् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ^२अश्मन् । ते । क्षुत् ।
 अ॒मुम् । ते । शुक् ॥ १४ ॥ ऋ॒च्छतु॑ । यम् । द्वि-
 ष्मः । इति॑ । आ॒ह । यम् । ए॒व । द्वेष्टि॑ । तम् ।
 अ॒स्य । क्षु॒धा । च॒ । शु॒चा । च॒ । अ॒र्पय॑ति । त्रिः ।
 परि॒षिञ्च॑न्निति॒ परि॑-सिञ्चन् । प॒रीति॑ । ए॒ति । त्रि-
 वृ॒दिति॑ त्रि-वृत् । वै । अ॒ग्निः । या॒वान् । ए॒व । अ॒-
 ग्निः । । तस्य॑ । शुच॑म् । श॒मय॑ति । त्रिः । पुनः ।
 प॒रीति॑ । ए॒ति । षट् । स॒मिति॑ । प॒द्यन्ते॑ । षट् ।
 वै । ऋ॒तवः॑ । ऋ॒तुभि॑रित्यूतु-भिः । ए॒व । अ॒स्य ।

^२अश्मंस्त इति । परिषेककुम्भमश्मानं संसृष्टं सादयति । यमे-
 वेत्यादि । द्वेष्यमास्मिन् क्षुच्छोकाभ्यां योजयति ॥

^३त्रिरिति । प्रदक्षिणं परिषिञ्चति परितो गच्छति । अथापरि-
 षिञ्चन् त्रिः पुनः पर्येति । गतमन्यत् ॥

ऋतुभिरेवास्य शुचं^१ शमयत्यपां वा
 एतत्पुष्पं यद्वेतसोपाम् ॥ १५ ॥ श-
 रोवका वेतसशाखया चावकाभिश्च
 वि कर्षत्यापो वै शान्ताश्शान्ता-
 भिरेवास्य शुचं^१ शमयति यो वा

शुचंम् । शमयति । ^४अपाम् । वै । एतत् । पु-
 ष्पंम् । यत् । वेतसः । अपाम् ॥ १५ ॥ शरः ।
 अवकाः । वेतसशाखयेति वेतस-शाखायां । च ।
 अवकाभिः । च । वीति । कर्षति । आपः । वै ।
 शान्ताः । शान्ताभिः । एव । अस्य । शुचंम् ।
 शमयति । ^५यः । वै । अग्निम् । चितम् । प्रथमः ।

^४अपां वा एतदिति । वेतसोपां पुष्पस्थानीयः, ततः प्रादुर्भूत-
 त्वात् । अवका च अपां शरस्थानीया । शरस्सारपरिणामः अव-
 का शैवालम् । आपो वा इति । अभिजनस्तुत्या वेतसावका
 एव स्तूयन्ते शान्तिहेतुत्वाज्जाताः ॥

^५यो वा अग्निमिति । यः पशुः अग्निं चितं प्रथममधि-
 क्रामति आरोहति तं शुचा शोकेन प्रकर्षेण दग्धुमीश्वरोग्निः ।
 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन् । मण्डूकेनेति । ननु तस्यापि
 शोकः परिहर्तव्य एवेत्याह—न वा एष इति । पशूनां मध्ये
 एषोनुपजीवनीयः कथंचिदपि मांसादिना वहनादिना वा । अ-
 थोच्येत धातुमूलविशेषवदारोग्यहेतुस्स्यात्; तदपि नास्तीत्याह—

अ॒ग्निं चि॒तं प्र॒थ॒मः प॒शुर॑धि॒ क्राम॑ती-
 श्व॒रो वै त॒म् शु॒चा प्र॒दहो॑ म॒ण्डूके॑न
 वि क॑र्ष॒त्येष॑ वै प॒शूना॑म॒नुप॑जीव-
 नी॒यो न वा ए॒ष ग्रा॒म्येषु॑ प॒शुषु॑ हि-
 तो ना॒रण्येषु॑ तमे॒व शु॒चाऽर्प॑यत्य-
 ष्टाभि॑र्वि क॑र्षति ॥ १६ ॥ अ॒ष्टाक्षं॑-

प॒शुः । अ॒धि॒क्राम॑तीत्य॒धि-क्राम॑ति । ई॒श्वरः । वै ।
 तम् । शु॒चा । प्र॒दह॒ इति॑ प्र-दहः । म॒ण्डूके॑न ।
 वी॒ति । क॒र्ष॒ति । ए॒षः । वै । प॒शूना॑म् । अ॒नुप॑-
 जी॒वनी॒य इत्य॑नुप-जी॒वनी॒यः । न । वै । ए॒षः ।
 ग्रा॒म्येषु॑ । प॒शुषु॑ । हि॒तः । न । आ॒रण्येषु॑ । तम् ।
 ए॒व । शु॒चा । अ॒र्प॒यति॑ । ^६अ॒ष्टाभिः॑ । वी॒ति । क॒र्ष॒-
 ष॒ति ॥ १६ ॥ अ॒ष्टाक्ष॑रेत्य॒ष्टा-अक्ष॑रा । गा॒य॒त्री ।

न वा एष इति । न ह्ययं ग्राम्येषु आरण्येषु वा पशुषु
 उपकारकतया हितः शास्त्रेण विहितः । यद्वा—हितयोगे च-
 तुर्थी व्यत्ययेन बाध्यते । उपकारको न भवति । तमेवेति ।
 गृह्यतामयं शोकेन पापीयानिति भावः ॥

^६अष्टाभिरिति ॥ 'समुद्रस्य त्वाऽवाकया'† इत्यादिभिः । गा-
 यत्रोभिरिति । सहोत्पन्नत्वात् ॥

रा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्नि-
स्तस्य शुचं शमयति पावकवती-
भिरन्नं वै पावकोऽन्नेनैवास्य शुचं
शमयति मृत्युर्वा एष यदाग्निर्ब्रह्मण
एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं काष्णीं उ-
पानहावुपं मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्त-

गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तस्य ।
शुचम् । शमयति । ⁷पावकवतीभिरिति पावक-
वतीभिः । अन्नम् । वै । पावकः । अन्नेन । एव ।
अस्य । शुचम् । शमयति । ⁸मृत्युः । वै । एषः ।
यत् । अग्निः । ब्रह्मणः । एतत् । रूपम् । यत् ।
कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । काष्णीं इति ।
उपानहौ । उपेति । मुञ्चते । ब्रह्मणा । एव । मृ-

⁷पावकवतीभिरिति । पावकशब्दवतीभिः । अन्नं वा इति ।
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

⁸मृत्युर्वा इति । दाहेन नाशकत्वात् वदान्तादीनां [वृन्तादी-
नां] क्षयेहेतुत्वात् वा । ब्रह्मण इति । ब्राह्मणः कर्मणो रू-
पमिदं कृष्णाजिनं प्रधानसाधनत्वात् ब्राह्मणस्यैव तद्रूपं । का-
ष्णीं । 'अप्राणि रजतादि' इत्यञ्, अजि 'वा छन्दसि'
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । कृष्णो मृगविशेषः । उपमुञ्चते पादयोर्व-

धत्तेऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहु-
 रन्यामुपमुञ्चतेऽन्यान्नान्तः ॥ १७ ॥
 एव मृत्योर्धत्ते वाऽन्नाद्यः रुन्धे न-
 मस्ते हरसे शोचिष इत्याह नम-

त्योः । अन्तः । धत्ते । ^९अन्तः । मृत्योः । धत्ते । अन्तः ।
 अन्नाद्यादित्यन्न-अद्यात् । इति । आहुः । अन्याम् । उ-
 पमुञ्चत इत्युप-मुञ्चते । अन्याम् । न । अन्तः ॥ १७ ॥ ए-
 व । मृत्योः । धत्ते । अवेति । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
 रुन्धे । ^{१०}नमः । ते । हरसे । शोचिषे । इति । आह । न-
 मस्कृत्येति नमः-कृत्य । हि । वसीयाः सम् । उ-

धाति । ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते । ब्रह्मबलेन मृत्योरदर्शनेन च वर्तते ॥

^९अथैनदुभयोरुपमोचनं दूषयति—अन्तरिति । अन्तर्मृत्योर्धत्ते
 अविशेषादित्याहुः । अन्तरन्नाद्यादिति । धत्त इत्येव । तत्र का
 प्रतिपत्तिरित्याह—एकामुपमुञ्चते एकां न । ‘एकान्याभ्याम्’ इति
 आख्यातं न निहन्यते । अन्तरेवेति । उपमुक्तायां मृत्योरन्त-
 र्धन्ते । अनुपमुक्तायामन्नाद्यमवरुन्धे ॥

^{१०}नमस्ते इति । ‘अपामिदं न्ययनं’* इति द्वाभ्यां श्वेत-
 वतीभ्यां? अभि मृज्य अभिद्रुत्य आरोहति चिति । नमस्कृ-
 त्येति अनुज्ञाप्य प्रतिषिद्धं अप्याचरितुं नमस्कारेण वसीयांस-
 माराधयन्ति ॥

स्कृत्य हि वसीयाः समुपचरन्त्य-
न्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतय इत्याह
यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति
पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्या-
हान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वा-
भ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्या अप-
स्यवतीभ्याः शान्त्यै ॥ १८ ॥

पुचरन्तीत्युप-चरन्ति । ¹¹अन्यम् । ते । अस्मत् ।
तपन्तु । हेतयः । इति । आह । यम् । एव । द्वे-
ष्टि । तम् । अस्य । शुचा । अर्पयति । पावकः ।
अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । शिवः । भव । इति ।
आह । अन्नम् । वै । पावकः । अन्नम् । एव । अ-
वेति । रुन्धे । ¹²द्वाभ्याम् । अधीति । क्रामति ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अपस्यवतीभ्या-
मित्यपस्य-वतीभ्याम् । शान्त्यै ॥ १८ ॥

शुग्वेतसोपामंष्टाभिर्वि कर्षति नान्तरेकान्नप-
श्चाशच्च ॥ ४ ॥

¹¹अन्यं त इति ॥ द्वेष्ट्यमस्याग्निः शोकेन तापयति । पावक
इत्यादि । गतम् ॥

¹²अपस्यवतीभ्यामिति ॥ अप्शब्दवतीभ्यां एकेन अप्शब्देन द्वे

नृषदे वडिति व्याधारयति पङ्क्त्याऽऽ-
हुत्या यज्ञमुखमारभतेऽक्षण्या व्या-
धारयति तस्मादक्षण्या पशवोङ्गा-

¹नृषद् इति नृ-सदे । वट् । इति । व्याधारय-
तीति वि-आधारयति । पङ्क्त्या । आहुत्येत्या-हु-
त्या । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एति । रभते ।

²अक्षण्या । व्याधारयतीति वि-आधारयति । तस्मा-
त् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि । प्रेति । हरन्ति ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यत् । वषट्कुर्या-
दिति वषट्-कुर्यात् । यातयामेति यात-यामा ।

अपि तद्वत्यौ । यद्वा—साहचर्यात् द्वितीयाऽपि अप्शब्दवती छत्रि-
वत् । अप्शब्दात् 'भव्यगेय' इत्यादिना स्वार्थिको यत्, तत्स-
न्नियोगेनासुगागमो निपात्यः ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे चतुर्थोऽनुवाकः.

¹नृषदे वडित्यादि ॥ स्वयमातृणां चितिमेव व्याधारयति । उत्तरं
व्याधारणम् । पङ्क्तेति । पदपङ्क्त्या । यथोक्तं 'पञ्चभिः पञ्च-
कैः पदपङ्क्तिः' इति । अक्षरपङ्क्तिरिति केचित्, एकस्य चतुष्क-
त्वात् । आहुत्येति । आहुत्यैव यज्ञमुखमुपक्रममारभते ॥

²अक्षण्येत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

नि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यद्वषट्कुर्याद्या-
 तयांमाऽस्य वषट्कारस्याद्यन्न वषट्कु-
 र्याद्रक्षाःसि यज्ञः हन्युर्वडित्याह प-
 रोक्षमेव वषट्करोति नास्य यातयां-
 मा वषट्कारो भवन्ति न यज्ञः रक्षा-
 ःसि घ्नन्ति हुतादो वा अन्ये देवाः
 ॥ ११ ॥ अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदे-

अस्य । वषट्कार इति वषट्-कारः । स्यात् ।
 यत् । न । वषट्कुर्यादिति वषट्-कुर्यात् । रक्षाःसि ।
 यज्ञम् । हन्युः । वट् । इति । आह । परोक्षमिति
 परः-अक्षम् । एव । वषट् । करोति । न । अस्य ।
 यातयामेति यात-यामा । वषट्कार इति वषट्-कारः ।
 भवन्ति । न । यज्ञम् । रक्षाःसि । घ्नन्ति । हुताद्
 इति हुत-अदः । वै । अन्ये । देवाः ॥ ११ ॥ अ-
 हुताद् इत्यहुत-अदः । अन्ये । तान् । अग्निचिदि-

हुताद् इत्यादि ॥ शुमुष्टिनाऽवोक्षणविधिः । हुतमग्नौ प्रास्तम-
 दन्तीति हुतादः पुरोडाशादिभुजः । 'अदोऽनन्ने' इति विट् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतमदन्तीत्यहुतादः बलिहरणादिभुजः ।
 स एव प्रत्ययः स्वरश्च । तानुभयानपि अग्निचिदेवाग्निचित् प्री-
 णाति प्रीणयितुमर्हति । उभयेऽप्यनेन प्रीणयितव्याः । तस्मात् 'ये

वोभयान्प्रीणाति॒ ये दे॒वा दे॒वानामि-
ति॒ द॒ध्ना म॑धुमिश्रेणावोक्षति हुताद-
श्चै॒व दे॒वान॑हुतादश्च॒ यज॑मानः प्री-
णाति॒ ते यज॑मानं प्रीणन्ति दध्नै॒व
हुतादः॑ प्रीणाति॒ मधु॑षाऽहुतादो ग्रा-

त्यग्नि-चित् । ए॒व । उ॒भयान् । प्री॒णाति॒ । ये ।
दे॒वाः । दे॒वाना॑म् । इति॑ । द॒ध्ना । म॑धुमिश्रेणेति॑
मधु-मिश्रेण॑ । अवेति॑ । उ॒क्षति॒ । हुताद् इति॑ हु-
त-अदः॑ । च । ए॒व । दे॒वान् । अ॒हुताद् इत्य॑हुत-
अदः॑ । च । यज॑मानः । प्री॒णाति॒ । ते । यज॑मा-
नम् । प्री॒णन्ति॒ । ⁴द॒ध्ना । ए॒व । हुताद् इति॑ हुत-
अदः॑ । प्री॒णाति॒ । मधु॑षा । अ॒हुताद् इत्य॑हुत-अ-
दः॑ । ⁵ग्रा॒म्यम् । वै । ए॒तत् । अन्न॑म् । यत् । दधि॑ ।

देवाः* इति द्वाभ्यां जातिभ्यां दध्ना मधुमिश्रेण अवोक्षति । तेन उभयानपि देवान् यजमानः प्रीणाति । ते च प्रीताः यजमानं प्रीणयन्ति ॥

⁴दध्नैवेत्यादि ॥ गतम् । अनङ् उदात्तत्वाद्धो विभक्तिरुदा-
त्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्ता । मधुशब्दपर्यायः सकारान्तो मधुश्शब्दः ॥

⁵ग्राम्यं वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

म्यं वा एतदन्नं यदध्यारण्यं मधु य-
 द्ध्वा मधुमिश्रेणावोक्षंत्युभयस्याव-
 रुध्यै शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः
 ॥ २० ॥ वै शुमुष्टिस्संयोनित्वाय
 द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचारम-

आरण्यम् । मधु । यत् । द्ध्वा । मधुमिश्रेणेति
 मधु-मिश्रेण । अवोक्षतीत्यव-उक्षति । उभयस्य ।
 अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ^६शुमुष्टिना । अवेति ।
 उक्षति । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः ॥ २० ॥ वै ।
 शुमुष्टिः । संयोनित्वायेति संयोनि-त्वाय । द्वा-
 भ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । ^७अनुप-
 रिचारमित्यनु-परिचारम् । अवेति । उक्षति । अ-
 परिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । एनान् । प्रीणा-

^६शुमुष्टिः दर्भमुष्टिग्रहणम् । प्रशंसाकर्मण औणादिकः ईकप्रत्ययः,
 इच्वाभावश्च । प्राजापत्य इति । शुमुष्टिः प्रजापतिदेवत्यः । अग्निः
 प्रजापतिमुखादुत्पन्नः । तस्मात्समानकरणत्वाय भवति । समान-
 स्य सभावः । द्वाभ्यामवोक्षणं प्रतिष्ठाया एव भवति ॥

^७अनुपरिचारमिति ॥ अनुक्रमेण परितो गत्वा पुरस्तादक्षिणतः
 पश्चादुत्तरतः पश्चादवोक्षति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । अपरिवर्गमिति ।
 किञ्चिदपरिवृज्य सर्वानेव तान्प्रीणयति । वृजेरुच्छान्दसो घमुञ् ॥

वोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान्प्रीणाति वि
 वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर् ऋ-
 ध्यते योमि चिन्वन्नधि कामंति प्रा-
 णदा अपानदा इत्याह प्राणानेवा-
 त्मन्धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह

ति । ०वीति । वै । एषः । प्राणैरिति प्र-अनैः ।
 प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । ऋ-
 ध्यते । यः । अग्निम् । चिन्वन् । अधिक्रामतीत्य-
 धि-कामंति । प्राणदा इति प्राण-दाः । अपान-
 दा इत्यपान-दाः । इति । आह । प्राणानिति प्र-
 अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते । वर्चोदा इति व-
 र्चः-दाः । वरिवोदा इति वरिवः-दाः । इति । आ-
 ह । प्रजेति प्र-जा । वै । वर्चः । पशवः । वरि-
 वः । प्रजामिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आ-

०वि वा एष इत्यादि ॥ अवरोहणस्य अर्थप्राप्तस्य मन्त्रविधिः ।
 यद्वा—अधिरोहणस्य दोषवचनेन अवरोहणाय विशिष्टमन्त्रविधिः ।
 'प्राणदाः'* इत्यादिरवरोहणमन्त्रः पङ्क्तिश्चतुष्पदा । प्राणानिति ।
 प्राणापानस्य प्रदर्शनार्थत्वात् बहुवचनम् । वर्चो बलम् । वरिवः
 पूजा । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

प्रजा वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजा-
मेव पशूनात्मन्धत्त इन्द्रो वृत्रमह-
न्तं वृत्रः ॥ २१ ॥ हतष्पोडशभि-
र्भोगैरसिनात्स एतामग्रयेऽनीकवत्
आहुतिमपश्यत्तामजुहोत्तस्याग्निर-
नीकवान्धस्वेन भागधेयेन प्रीतष्पो-

त्मन् । धत्ते । ^१इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तम् । वृ-
त्रः ॥ २१ ॥ हतः । षोडशभिरिति षोडश-भिः ।
भोगैः । असिनात् । सः । एताम् । अग्रये । अ-
नीकवत् इत्यनीक-वत्ते । आहुतिमित्या-हुतिम् ।
अपश्यत् । ताम् । अजुहोत् । तस्य । अग्निः । अ-
नीकवानित्यनीक-वान् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । प्रीतः । षोडशधेति षोडश-धा ।

^१इन्द्रो वृत्रमित्यादि ॥ भागैः शरीरगुणैः षोडशधा विभक्तैः
इन्द्रमसिनात् अवधात् । षिञ् बन्धने । एतामिति । 'अग्निस्ति-
ग्मेन' * इति द्वाभ्यां या क्रियते । अनीकवान् सेनावान् । मुख-
वान्वा । षोडशधेति । षोडशधा विभक्तेन निजशरीरेण वृत्रस्य
षोडशधा हि भोगानदहत् । वैश्वकर्मणेनेति । 'य इमा विश्वाः' †
इति क्रियमाणेन । पाप्मन इति । वृत्रवधनिमित्तात् ॥

ड॒श॒धा वृ॒त्रस्य॑ भो॒गानप्य॑द॒हद्वैश्व॑-
 क॒र्म॒णेन॑ पा॒प्मनो॑ निर॑मुच्यत॒ यद्-
 ग्र॒येऽनी॑कवत् आहु॑तिं जु॒होत्य॒ग्निरे॒-
 वास्यानी॑कवा॒न्त्स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॑न प्री॒-
 तः पा॒प्मान॒मपि॑ द॒हति॑ वैश्वक॒र्म॒-
 णेन॑ पा॒प्मनो॑ निर्मु॑च्यते॒ यं का॒म॒-
 ये॑त चि॒रं पा॒प्मनः॑ ॥ २२ ॥ निर्मु॑-

वृ॒त्रस्य॑ । भो॒गान् । अपी॑ति । अ॒द॒हत् । वै॒श्वक॒र्म॒-
 णेने॑ति वैश्व-क॒र्म॒णेन॑ । पा॒प्मनः॑ । निरि॑ति । अ॒-
 मु॒च्यत् । ¹⁰यत् । अ॒ग्र॒ये । अनी॑कवत् इत्यनी॑क-
 व॒ते । आहु॑तिमि॒त्या-हु॒तिम् । जु॒होति॑ । अ॒ग्निः ।
 ए॒व । अ॒स्य । अनी॑कवा॒नित्यनी॑क-वा॒न् । स्वेन॑ ।
 भा॒ग॒धेये॑नेति भा॒ग-धेये॑न । प्री॒तः । पा॒प्मान॑म् ।
 अपी॑ति । द॒हति॑ । वै॒श्वक॒र्म॒णेने॑ति वैश्व-क॒र्म॒णेन॑ ।
 पा॒प्मनः॑ । निरि॑ति । मु॒च्यते॑ । ¹¹यम् । का॒मये॑त ।
 चि॒रम् । पा॒प्मनः॑ ॥ २२ ॥ निरि॑ति । मु॒च्येत॑ ।

¹⁰यदित्यादि ॥ गतम् । आहवनीये होमः ॥

¹¹यमित्यादि ॥ चिरं दीर्घेण कालेन । एकैकमिति । प्रति-
 मन्त्रमाहुर्जुहुयात् । ताजक् तदानीमेव । सर्वाणीति । सर्वा-

च्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव
पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत ता-
जकपाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि
तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्म-
नो निर्मुच्यतेऽथो खलु नानैव सू-

इति । एकैकमित्येकं—एकम् । तस्य । जुहुयात् ।
चिरम् । एव । पाप्मनः । निरिति । मुच्यते ।
यम् । कामयेत । ताजक् । पाप्मनः । निरिति ।
मुच्येत । इति । सर्वाणि । तस्य । अनुद्रुत्येत्यनु-
द्रुत्यं । जुहुयात् । ताजक् । एव । पाप्मनः । नि-
रिति । मुच्यते । ¹²अथो इति । खलु । नाना ।
एव । सूक्ताभ्यामिति सु—उक्ताभ्याम् । जुहोति ।
नाना । एव । सूक्तयोरिति सु—उक्तयोः । वीर्यम् ।

णि मन्त्रवाक्यान्यनुद्रुत्य अन्ते वैकामाहुतिं जुहुयात् । अनुद्रव-
णं अनुक्रमेण उच्चारणम् ॥

¹²अथो इत्यादि ॥ पक्षान्तरम् । नाना पृथक्पृथक् द्वेद्वे
आहुती जुहोति द्वाभ्यां सूक्ताभ्याम् । 'य इमा विश्वाः'* इत्यार-
भ्य 'विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट'* इत्येकं सूक्तम् । 'चक्षुषः पिता'*
इत्यारभ्य 'विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन'* इत्यपरम् । वीर्यमिति ।

क्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयोर्वीर्यं
दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥ २३ ॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ द-
धाति यथा जनं यतेऽवसं करोति

दधाति । अथो इति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थि-
त्यै ॥ २३ ॥

देवाः प्राजापत्यो वृत्रश्चिरं पाप्मनश्चत्वारिंश-
शच्च ॥ ५ ॥

¹उदिति । एनम् । उत्तरामित्युत्-तराम् । न-
य । इति । समिध इति सं-इधः । एति । दधा-
ति । यथा । जनम् । यते । अवसम् । करोति ।

सूक्तद्वयसम्बन्धि पृथग्भूतं वीर्यं द्विप्रकारं दधाति आत्मनि स्था-
पयति । अथो अपि च प्रतिष्ठित्यै द्वित्वलाभात् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे पञ्चमोनुवाकः.

¹‘उदेन’* इत्यादितिसृभिस्तिस्त्रः आदधाति ॥ यथेति । य-
था द्रष्टव्यं जनं यते गच्छते अवसं रक्षणार्थं पाथेयादिकं करोति
तत्तुल्यम् ॥

तादृगेव तत्तिस्त्र आ दधाति त्रिवृद्वा
अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं क-
रोत्यौदुम्बरीर्भवन्त्यूर्वा उदुम्बर ऊ-
र्जमेवास्मा अपि दधात्युदु त्वा वि-
श्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे दे-
वाः प्राणैः ॥ २४ ॥ एवैनमुद्यच्छ-

तादृक् । एव । तत् । ^२तिस्त्रः । एति । दधाति ।
त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । यावान् । एव ।
अग्निः । तस्मै । भागधेयमिति भाग-धेयम् । क-
रोति । औदुम्बरीः । भवन्ति । ऊर्क् । वै । उदु-
म्बरः । ऊर्जम् । एव । अस्मै । अपीति । दधा-
ति । ^३उदिति । उ । त्वा । विश्वे । देवाः । इति ।
आह । प्राणा इति प्र-अनाः । वै । विश्वे । देवाः ।
प्राणैरिति प्र-अनैः ॥ २४ ॥ एव । एनम् । उदि-

^२तिस्त्र इत्यादि ॥ गतम् । 'उदात्तयणः' इति तिसृभ्यो
विभक्तिरुदात्ता । त्रेधाविहितेष्टकत्वात् त्रिवृत्त्वमग्नेः ।

^३'उदु त्वा विश्वे देवाः' * इति षड्भिरग्निमुद्यच्छते । ननु कथमुक्तं—
षड्भिरग्निमुद्यच्छते इति उद्यमनस्य नियताङ्गत्वात् दोषः । द्वे परिगृह्यवती

तेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं स-
 मर्धयति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु
 देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनुं प्रच्यव-
 तेऽपामंतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्या-
 ह रक्षंसामपंहत्यै रायस्पोषे यज्ञप-

ति । यच्छते । अग्ने । भरन्तु । चित्तिभिरिति चि-
 त्ति-भिः । इति । आह । यस्मै । एव । एनम् ।
 चित्ताय । उद्यच्छत इत्युत्-यच्छते । तेन । एव ।
 एनम् । समिति । अर्धयति । पञ्च । दिशः । दे-
 वीः । यज्ञम् । अवन्तु । देवीः । इति । आह । दि-
 शः । हि । एषः । अन्विति । प्रच्यवन्त इति प्र-
 च्यवते । अपेति । अमंतिम् । दुर्मतिमिति दुः-म-
 तिम् । बाधमानाः । इति । आह । रक्षंसाम् । अ-
 पंहत्या इत्यप-हृत्यै । रायः । पोषे । यज्ञपतिमि-
 ति यज्ञ-पतिम् । आभजन्तीरित्या-भजन्तीः ।

परिगृह्यशब्दवत्यौ द्वे ऋचौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ 'रायस्पोषे अधि य-
 ज्ञः'* 'ऊर्जा यद्यज्ञम्'* इति च । एवं हरणसामर्थ्यप्रख्यापनार्थं

तिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रा-
 यस्पोषः ॥ २५ ॥ पशूनेवाव रुन्धे
 षड्भिर्हरति षट् ऋतव ऋतुभिरे-
 वैनं हरति द्वे परिगृह्यवती भवतो
 रक्षसामपहृत्यै सूर्यरश्मिर्हरिकेशः
 पुरस्तादित्याह प्रसूत्यै ततः पावका
 आशिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै

इति । आह । पशवः । वै । रायः । पोषः ॥ २५ ॥
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । षड्भिरिति षट्-भिः ।
 हरति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यृतु-भिः ।
 एव । एनम् । हरति । द्वे इति । परिगृह्यवती इ-
 ति परिगृह्य-वती । भवतः । रक्षसाम् । अपहृत्या
 इत्यप-हृत्यै । सूर्यरश्मिरिति सूर्य-रश्मिः । हरि-
 केश इति हरि-केशः । पुरस्तात् । इति । आह ।
 प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । ततः । पावकाः । आशि-
 ष इत्या-शिषः । नः । जुषन्ताम् । इति । आह ।
 अन्नम् । वै । पावकः । अन्नम् । एव । अ-

छत्रिन्यायेन सर्वासां परिगृह्यवत्त्वख्यापनमभिप्रेतम् । तेन देवैः परि-
 गृहीतत्ववचनाद्रक्षांसि बाधितुं प्रभवति ॥

पा॒व॒कोऽन्न॒मे॒वाव॑ रु॒न्धे दे॒वा॒सुरा-
 स्सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्ते दे॒वा ए॒तद॒प्रति॒र-
 थम॑प॒श्यन्ते॒न वै ते॑ऽप्र॒ति ॥ २६ ॥
 अ॒सुरा॑नज॒यन्त॑द॒प्रति॒रथ॑स्याप्रति॒रथ-
 त्वं यद॑प्रति॒रथं द्वि॒तीयो॑ हो॒ताऽन्वा-

वेति । रु॒न्धे । ^४दे॒वा॒सुरा इति॑ दे॒व-अ॒सुराः ।
 सं॒य॒त्ता इति॑ सं-य॒त्ताः । आ॒स॒न् । ते । दे॒वाः ।
 ए॒तत् । अ॒प्रति॒रथ॑मि॒त्यप्र॑ति-र॒थम् । अ॒प॒श्यन् ।
 तेन॑ । वै । ते । अ॒प्र॒ति ॥ २६ ॥ अ॒सुरा॑न् । अ॒ज॒य-
 न् । तत् । अ॒प्रति॒रथ॑स्ये॒त्यप्र॑ति-र॒थस्य॑ । अ॒प्र॒ति-
 र॒थ॒त्वमि॒त्यप्र॑ति॒रथ-त्वम् । ^५यत् । अ॒प्रति॒रथ॑मि॒त्य-

^४दे॒वा॒सुरा इति॑ ॥ अ॒प्रति॒रथ्यं॑ नाम ‘आशु॒शिशानः’* [इत्या-
 दिकं दश॒र्चं सू॒क्तमा॒म्रान॒क्रमं॑ विहाय प्रागे॒वेदं॑ वि॒नियु॑ङ्क्ते । अ-
 प्रतीति । प्रतिपक्षो यत्र नास्ति तदप्रतीति क्रियाविशेषणम् । यथा
 न कश्चित्प्रतीपशिक्ष्यते तथा असुरानजयत् । बहुव्रीहौ ‘नञ्सु-
 भ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अतिकल्पम् । ‘सुप्र-
 तिनामात्रार्थे’ इत्यव्ययीभावसमासः । अ॒प्रति॒रथ॒त्वमिति॑ । अ॒प्र-
 ति॒रथं॑ जयसाधनत्वात् ॥

^५यदित्यादि ॥ यदा ‘अग्नये प्रणीयमानाय अनुब्रूहि’ इति ।

हाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृव्या-
 अयत्यथो अनभिजितमेवाभि ज-
 यति दशर्चं भवति दशाक्षरा वि-
 राडिराजेमौ लोकौ विधृतावनयो-
 लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा वि-

प्रति-रथम् । द्वितीयः । होता । अन्वाहेत्यनु-आ-
 ह । अप्रति । एव । तेन । यजमानः । भ्रातृव्यान् ।
 जयति । अथो इति । अनभिजितमित्यनभि-जि-
 तम् । एव । अभीति । जयति । 'दशर्चमिति द-
 श-ऋचम् । भवति । दशाक्षरेति दश-अक्षरा ।
 विराडिति वि-राट् । विराजेति वि-राजा । इमौ ।
 लोकौ । विधृताविति वि-धृतौ । अनयोः । लो-
 कयोः । विधृत्या इति वि-धृत्यै । अथो इति । द-
 शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अ-
 नम् । विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।

संप्रैषः क्रियते तदैतत्सूक्तं द्वितीयो होताऽन्वाह—अथो इति ।
 अनभिजितं अभिजेतुमशक्यमपि शत्रुमभिजयत्येव ॥

^६अनुवाकशेषस्य पञ्चर्चस्य दशानामृचां समाहारो दशर्चम् ।
 'ऋकपूरब्धूः' इत्यकारस्समासान्तः । विराजेति । विराट् य-
 जोऽन्नं च ॥

राडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति ति-
 षुत्यसदिव वा अन्तरिक्षमन्तरिक्ष-
 मिवाग्नीध्रमाग्नीध्रे ॥ २७ ॥ अश्मा-
 नं नि दधाति सत्त्वाय द्वाभ्यां प्रति-
 ष्ठित्यै विमान एष दिवो मध्य आ-
 स्तु इत्याह व्यैवैतया मिमीते मध्ये
 एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ।
 ७ असत् । इव । वै । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।
 इव । आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रम् । आग्नीध्र इत्याग्नि-
 इध्रे ॥ २७ ॥ अश्मानम् । नीति । दधाति । सत्त्वा-
 येति सत्-त्वाय । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्र-
 ति-स्थित्यै । ८ विमान इति वि-मानः । एषः । दि-
 वः । मध्ये । आस्ते । इति । आह । वीति । एव ।
 एतया । मिमीते । मध्ये । दिवः । निहित इति नि-

७ असदिवेति ॥ आग्नीध्रियेऽश्मनि साधनविधिः । असदिव वा
 अन्तरिक्षं, प्रत्यक्षमदर्शनात् । अन्तरिक्षमिवाग्नीध्रं मध्ये भावात् ।
 सत्त्वायेति । अश्मनि निहिते उपलम्भादिसत्त्वनिवृत्तिः ॥

८ विमान एष इति ॥ अश्मनिधानमन्त्रौ । व्यैवैतयेति । एतया
 ऋचा अन्तरिक्षमसद्विमिमीते । सत्त्वं बलं हि विमानः अन्तरिक्ष-
 स्थानीयस्याग्नीध्रस्य, 'आस्ते'* इति मन्त्रलिङ्गात् । तर्हि द्विती-

दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै
 पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे चतसृभिरा पु-
 च्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दो-
 भिरेवेन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्याह
 वृद्धिमेवोपावर्तते वाजानां सत्पतिं
 पतिम् ॥ २८ ॥ इत्याहान्नं वै वा-

हितः । पृश्निः । अश्मा । इति । आह । अन्नम् ।
 वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । ^९च-
 तसृभिरिति चतसृ-भिः । एति । पुच्छात् । एति ।
 चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।
 एव । ^{१०}इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । इति । आ-
 ह । वृद्धिम् । एव । उपावर्तत इत्युप-आवर्तते ।
 वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्-पतिम् । पतिम् ॥
 २८ ॥ इति । आह । अन्नम् । वै । वाजः । अ-

यया किं क्रियत इत्याह—अन्नं वा इति । शुक्लत्वसामान्यात्
 अन्नं वृत्तिरश्मा तत्कारणं वा । तस्माद्वितीयया अश्मनि साधनत्वं
 संप्रतिपद्यत इति भावः ॥

^९चतसृभिरिति ॥ ‘इन्द्रं विश्वाः’* इत्यादिभिः आपुच्छात्
 गच्छति । छन्दोभिरेवेति एतीत्येव ॥

^{१०}वृद्धिमेवेति ॥ निजवृद्धिलाभाभिप्रायकत्वात् इन्द्रवृद्धिकीर्तनस्य ।

जोऽन्नमेवाव रुन्धे सुम्रहूर्यज्ञो देवाः
 आ च वक्षदित्याह प्रजा वै पश-
 वस्सुम्रं प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते य-
 क्षदग्निर्देवो देवाः आ च वक्षदित्या-
 ह स्वगाकृत्यै वाजस्य मा प्रसवे-

न्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । सुम्रहूरिति सुम्र-
 हूः । यज्ञः । देवान् । एति । च । वक्षत् । इति ।
 आह । प्रजेति प्र-जा । वै । पशवः । सुम्रम् ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आत्मन् ।
 धत्ते । ¹¹यक्षत् । अग्निः । देवः । देवान् । एति ।
 च । वक्षत् । इति । आह । स्वगाकृत्या इति स्व-
 गा-कृत्यै । ¹²वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवे-

एवं वाजसुम्रयोरपि द्रष्टव्यम् । सुम्रं सुखम् । प्रजानां च तद्धे-
 तुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

¹¹स्वगाकृत्या इति ॥ असाङ्कर्येण स्वभागलाभाय । अग्निरेव
 हि देवांस्तथा यष्टुं शक्नोतीति मन्त्राभिप्राय इति दर्शयति ।
 छान्दसडाजन्तस्य गतित्वात् ' ऊर्यादिच्चिडाचश्च ' इति गतित्वात्
 ' तादौ च निति ' इति प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹²असौ इत्यादि ॥ उद्यन् उद्गमः । उद्गृह्णाति उत्सारयति ।
 रश्मीन् निम्नोचन् अस्तं गच्छन्निग्राहः निगृह्णाति ग्रसति नियच्छति

नोद्ग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आ-
दित्य उद्यन्नुद्ग्राभ एष निम्रोचं नि-
ग्राभो ब्रह्मणैवात्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्म-
णा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति ॥ २९ ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्या-

नं । उद्ग्राभेणेत्युत्-ग्राभेण । उदिति । अग्रभीत् ।
इति । आह । असौ । वै । आदित्यः । उद्यन्नित्यु-
त्-यन् । उद्ग्राभ इत्युत्-ग्राभः । एषः । निम्रोच-
निति नि-म्रोचन् । निग्राभ इति नि-ग्राभः । ब्र-
ह्मणा । एव । आत्मानम् । उद्गृह्णातीत्युत्-गृह्णा-
ति । ब्रह्मणा । भ्रातृव्यम् । नीति । गृह्णाति ॥ २९ ॥

प्राणैः पोषोप्रत्याग्नीध्रे पतिमेष दशं च ॥ ६ ॥

¹प्राचीम् । अन्विति । प्रदिशमिति प्र-दिशम् ।

रश्मीनिति । स्रुगुद्यमननिपातनयोर्व्युत्पादितावत्र सादृश्याच्च वर्ते-
ते । ब्रह्मणैवेति । उद्गृह्णात्मना अनेन परिवृढेनादित्यकर्मणा
आदित्येनैवावाक्कारिणा आत्मानमुद्गृह्णाति उच्छ्रितं करोति भ्रातृव्यं
च निगृह्णाति विधेयीकरोति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे षष्ठोऽनुवाकः.

¹प्राचीमित्यादि ॥ अग्निना सह चित्यधिश्रयणमन्त्रा एते—
'प्राचीमनु प्रदिशं'* इत्याद्याः पञ्च । देवलोकमिति । देवलोक-

ह देवलो॒कमे॒वैतयो॒पाव॑र्तते॒ क्रम॑ध्व-
म॒ग्निना॒ नाक॑मित्या॒हेमा॒नेवै॒तया॑ लो-
का॒न्क्रम॑ते पृथि॒व्या अ॒हमु॒दन्तरि॑क्ष-
माऽरु॑ह॒मित्या॒हेमा॒नेवै॒तया॑ लोका-
न्त्स॒मारो॑हति॒ सुव॑र्यन्तो॒ नापै॑क्षन्त
इत्या॑ह सुव॒र्गमे॒वैतया॑ लो॒कमे॒त्यग्ने॑
प्रेहि॑ ॥ ३० ॥ प्र॒थमो॑ दे॒वय॒तामि-

प्रेति॑ । इ॒हि । वि॒द्वान् । इति॑ । आ॒ह । दे॒वलो॒क-
मि॒ति॑ दे॒व-लो॒कम् । ए॒व । ए॒तया॑ । उ॒पाव॑र्तत इ-
त्यु॒प-आ॑वर्तते । क्रम॑ध्वम् । अ॒ग्निना॑ । नाक॑म् ।
इति॑ । आ॒ह । इ॒मान् । ए॒व । ए॒तया॑ । लो॒कान् ।
क्रम॑ते । पृथि॒व्याः । अ॒हम् । उ॒दि॒ति । अ॒न्तरि॑-
क्षम् । ए॒ति । अ॒रुह॑म् । इति॑ । आ॒ह । इ॒मान् ।
ए॒व । ए॒तया॑ । लो॒कान् । स॒मारो॑हतीति॒ सं-आ-
रो॑हति । सु॒वः । यन्तः॑ । न । अ॒पेति॑ । ई॒क्षन्ते॑ ।
इति॑ । आ॒ह । सु॒वर्ग॑मिति॒ सुवः-ग॑म् । ए॒व । ए॒-
तया॑ । लो॒कम् । ए॒ति । अ॒ग्ने । प्रेति॑ । इ॒हि ॥ ३० ॥
प्र॒थमः॑ । दे॒वय॒तामि॑ति॒ दे॒व-य॒ताम् । इति॑ । आ॒ह ।

स्थानीयं आहवनीयं 'सु आहवनीय' इत्येतया प्रथमया ऋचा
उपावर्तते उपसंप्राप्तुं क्रमते । द्वितीयया लोकान् क्रमते उप-

त्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु च-
 क्षुर्दधाति पञ्चभिरधि क्रामति पाङ्क्तौ
 यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं
 लोकमेति नक्तोषासेति पुरोनुवा-
 उभयेषु । एव । एतया । देवमनुष्येष्विति देव-
 मनुष्येषु । चक्षुः । दधाति । ²पञ्चभिरिति पञ्च-
 भिः । अधीति । क्रामति । पाङ्क्तः । यज्ञः । यावा-
 न् । एव । यज्ञः । तेन । सह । सुवर्गमिति सुवः-
 गम् । लोकम् । एति । ³नक्तोषासा । इति । पुरो-

गच्छति । वृत्तावात्मनेपदम् । तृतीयया लोकान् समारोहति
 स्वर्गं प्राप्नोति स्वर्गस्थानीयं वा अग्निमधिरोहति । पञ्चम्या म-
 नुष्यान्देवांश्च चक्षुष्मतः करोति ॥

²पञ्चभिरिति ॥ पुच्छादारभ्याधिरोहति । पाङ्क्त इति । धा-
 नादिपञ्चकसाध्यत्वात् पाङ्क्तिप्रभवत्वाद्वा । पाङ्क्तिशब्दादुत्सादित्वा-
 दञ् । पञ्चत्वान्वयात् पाङ्क्तेन यज्ञेन सह स्वर्गस्थानीयं चित्या-
 ग्निं प्राप्नोति । यद्वा—यजनीयोग्निः यज्ञः । तेन सर्वेण सह
 चितिमारोहति ॥

³पुरोनुवाक्यामिति ॥ दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृण्णायां जुहो-
 ति । तत्र 'नक्तोषासा'* इति पुरोनुवाक्यामन्वाह । प्रत्यै
 इति । द्यावापृथिव्योः प्रसन्नवनार्थं प्रदानारम्भः [प्रतिः । तस्यै]
 प्रत्यै । यथा वत्सला गौः वत्सदर्शनेन ऊधः पूरणात्प्रसूतस्तनी

क्यामन्वाह प्रत्या अग्ने सहस्राक्षे-
 त्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्त्यै तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहे-
 त्याहान्नं वै वाजोन्नमेवाव ॥ ३१ ॥
 रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्वय-

नुवाक्यामिति पुरः—अनुवाक्याम् । अन्विति । आ-
 ह । प्रत्यै । ^४अग्ने । सहस्राक्षेति सहस्र—अक्ष । इ-
 ति । आह । साहस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । आप्त्यै । तस्मै । ते ।
 विधेम । वाजाय । स्वाहा । इति । आह । अन्नम् ।
 वै । वाजः । अन्नम् । एव । अवेति ॥ ३१ ॥ रुन्धे ।
^५दध्नः । पूर्णाम् । औदुम्बरीम् । स्वयमातृणायामि-

भवति यथोक्तम्—‘प्रप्ता वै गौर्दुहे’* । एवमग्नेर्दर्शनात् द्यावापृथिव्यौ
 प्रप्ते क्रियेते अनया पुरोनुवाक्येति भावः । ददातेः प्रपूर्वात् ‘अच
 उपसर्गात्तः’ इति तादेशः । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^४अथ अग्ने सहस्राक्षेति तत्रैव याज्या ॥ साहस्र इति । सह-
 स्रपरिमाणः सहस्रप्राप्तिहेतुर्वा । प्रजानां पाता अग्निः प्रजापतिः ।
 तस्मात्सहस्रान्वयादियं याज्या तादृशस्याग्नेः प्राप्त्यै भवति ।
 ‘शतमानविंशतिक’ इत्यण् ॥

^५दध्न इति ॥ ‘पूरणगुण’ इति समासप्रतिषेधात् पूरणार्थे-

मातृ॒ण्णायां जु॒होत्यूर्गै॑ द॒ध्यूर्गु॑दु॒म्ब-
रो॒सौ स्व॑यमातृ॒ण्णाऽमु॒ष्यामे॒वोर्जं
द॒धाति॑ तस्मा॑द॒मुतो॑ऽर्वा॒चीमूर्ज॑मुप
जी॒वाम॑स्ति॒सृभि॑स्साद॒यति॑ त्रि॒वृद्वा
अ॒ग्निर्या॒वाने॒वाग्नि॑स्तं प्र॒तिष्ठां॑ ग॒मय-
ति॑ प्रे॒द्धो अ॒ग्ने दी॑दिहि पुरो न इ-

ति स्वयं—आतृ॒ण्णायां॑म् । जु॒होति॑ । ऊ॒र्क् । वै । द-
धि॑ । ऊ॒र्क् । उ॒दुम्ब॑रः । अ॒सौ । स्व॒यमा॒तृण्णे॑ति स्व-
यं—आतृ॒ण्णा । अ॒मुष्यां॑म् । ए॒व । ऊ॒र्जम् । द॒धाति॑ ।
तस्मा॑त् । अ॒मुतः॑ । अ॒र्वाची॑म् । ऊ॒र्जम् । उ॒पेति॑ ।
जी॒वामः॑ । ^६ति॒सृभि॒रिति॑ ति॒सृ—भिः॑ । सा॒द॒यति॑ ।
त्रि॒वृदि॑ति त्रि—वृत् । वै । अ॒ग्निः । या॒वान् । ए॒व ।
अ॒ग्निः । तम् । प्र॒तिष्ठा॑मिति॑ प्रति—स्था॒म् । ग॒म॒यति॑ ।
^७प्रे॒द्ध इति॑ प्र—इ॒द्धः । अ॒ग्ने । दी॑दिहि । पुरः । नः ।

र्यो गे षष्ठी ज्ञापिता । औदुम्बरीस्थं दध्यभेदेनोच्यते । ऊर्क्
रसः असौ द्यौः । अमुत इति । अमुतो द्युलोकादर्वाचीमधः-
पतन्ती वृष्टिमुपाश्रित्य जीवामः ॥

^६तिसृभिरित्यादि ॥ 'सुपर्णोसि'* इत्यादिभिः तिसृभिस्स्वयमा-
तृण्णामध्यस्थमग्निं प्रतिष्ठापयति । त्रिवृदित्यादि । गतम् ॥

^७औदुम्बरीमिति ॥ तस्मिन्नग्नौ अन्नमुदुम्बरीं समिधमादधाति ।

त्यौदु॑म्बरी॒मा द॑धा॒त्येषा॒ वै सू॒र्मी
 कर्ण॑काव॒त्येतया॑ ह स्म ॥ ३२ ॥
 वै दे॒वा असु॑राणां॒ शत॑त॒र्हास्तृ॒-
 ह॑न्ति॒ यदे॒तया॑ स॒मिध॑मा॒दधा॑ति॒
 वज्र॑मे॒वैतच्छ॑त॒घ्नीं यज॑मानो भ्रातृ॒-
 व्याय॑ प्र ह॑रति॒ स्तृत्या॑ अछ॑म्ब-
 द्वारं॑ वि॒धेम॑ ते प॒रमे॑ जन्म॑न्न॒ग्र इति॑

इति । औदु॑म्बरी॒म् । एति॑ । द॒धा॒ति । ए॒षा । वै । सू॒-
 र्मी । कर्ण॑काव॒तीति॑ कर्ण॑क-व॒ती । ए॒तया॑ । ह ।
 स्म ॥ ३२ ॥ वै । दे॒वाः । असु॑राणा॒म् । श॒त॒त॒र्हा-
 नि॒ति श॑त-त॒र्हान् । तृ॒ह॑न्ति । यत् । ए॒तया॑ ।
 स॒मिध॑मि॒ति सं-इ॑ध॒म् । आ॒द॒धा॒तीत्या॑-द॒धा॒ति ।
 वज्र॑म् । ए॒व । ए॒तत् । श॒त॒घ्नीमि॒ति श॑त-घ्नी॒म् ।
 यज॑मानः । भ्रातृ॑व्याय । प्रेति॑ । ह॑रति॒ । स्तृत्यै॑ । अ-
 छ॑म्ब॒द्वारमि॒त्यछ॑म्बट्-का॒रम् । वि॒धेम॑ । ते । प॒रमे॑ ।
 जन्म॑न् । अ॒ग्ने । इति॑ । वैक॑ङ्क॒तीम् । एति॑ । द॒धा॒ति ।

एषा वा इत्यादि । उपमानपदमिदं यादृशमग्निचिह्नमते । य-
 द्वा—अग्निचित् अग्निं दुग्धे अग्निसकाशात्सर्वाण्याभिमतानि लभते ।
 दुह प्रपूरणे, प्रपूरणं रेचनम् । तत्राग्निना दुह्यमानः अग्निचित्

वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे
 ता५संवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति श-
 मीमयी५शान्त्या अग्निर्वा ह वा अ-
 ग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे ताम्
 ॥ ३३ ॥ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामि-
 त्याहैष वा अग्नेर्दोहस्तमस्य कण्वं
 एव श्रायसोऽवेत्तेन ह स्मैन्५स दुहे

भाः । एव । अवेति । रुन्धे । ताम् । सवितुः । वरे-
 ण्यस्य । चित्राम् । इति । शमीमयीमिति शमी-
 मयीम् । शान्त्यै । अग्निः । वा । ह । वै । अग्निचित-
 मित्यग्नि-चितम् । दुहे । अग्निचिदित्यग्नि-चित् ।
 वा । अग्निम् । दुहे । ताम् ॥ ३३ ॥ सवितुः । वरे-
 ण्यस्य । चित्राम् । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः ।
 दोहः । तम् । अस्य । कण्वः । एव । श्रायसः । अ-
 वेत् । तेन । ह । स्म । एनम् । सः । दुहे । यत् । ए-

अग्निचिता दुह्यमानो हि स्वमहिम्नाऽऽरोपितः पुनःपुनराप्यायत
 इति विशेषः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'च वा-
 योगे प्रथमा' इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते ॥

^४एष वा इति ॥ एष मन्त्रोऽग्नेः । अयेति कर्मणि षष्ठी ।
 तमिममग्नेर्दोहमन्त्रं कण्वः श्रायसः पुत्रोऽवेत् । कथमवगम्यते

यदे॒तया॑ स॒मिध॑मा॒दधा॑त्यग्नि॒चिदे॒व
 तद॒ग्निं दु॒हे स॒प्त ते॑ अ॒ग्ने स॒मिध॑स्स॒प्त
 जि॒ह्वा इत्या॑ह स॒प्तैवा॑स्य सा॒प्तानि
 प्री॒णाति॑ पूर्ण॒या जु॒होति॑ पूर्ण॒ इव॒
 हि प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तेः ॥ ३४ ॥
 आप्त्यै॒ न्यून॑या जु॒होति॑ न्यून॒द्धि

तया॑ । स॒मिध॑मि॒ति सं-इध॑म् । आ॒दधा॑तीत्या॑-द-
 धा॑ति । अ॒ग्निचि॑दित्य॒ग्नि-चि॑त् । ए॒व । तत् । अ॒ग्निम् ।
 दु॒हे । ^१स॒प्त । ते । अ॒ग्ने । स॒मिध॑ इति सं-इध॑ः । स॒-
 प्त । जि॒ह्वाः । इति॑ । आ॒ह । स॒प्त । ए॒व । अ॒स्य । सा॒-
 प्तानि॑ । प्री॒णाति॑ । पूर्ण॒या । जु॒होति॑ । पूर्णः॑ । इ॒व ।
 हि । प्र॒जाप॑तिरि॒ति प्र॒जा-प॑तिः । प्र॒जाप॑तेरि॒ति प्र॒-
 जा-प॑तेः ॥ ३४ ॥ आप्त्यै॑ । न्यून॑येति नि-ऊ॒नया॑ ।

सोऽवेदित्यत्राह—स खलु कण्वः एनमग्निं तेनानेन मन्त्रेण दुहे दुग्धे ।
 पूर्ववल्लचब्लोपश्च । यदेतयेत्यादि । गतम्* ॥

^१सप्त ते अग्न इति ॥ आज्यस्य पूर्णां स्रुचं जुहोति । स-
 प्तैवेति । सप्त प्रमाणानि सप्त भवन्त्यग्नेः समिदादि, तानि प्रीणाति
 अनेन मन्त्रेण होमात्तत्र समिन्धनहेतवः सप्त मरुतः सप्त छन्दां-
 सि वा जिह्वाजा ऋषयः प्रीयमाणाः । प्रियाणि धामानि आह-
 वनीयादीनि धिष्ण्यनामानि वासस्थानानि । होत्रादयो वषट्कर्तारो

प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां
 सृष्ट्या अग्निर्देवेभ्यो निलायत स
 दिशोऽनु प्राविशजुह्वन्मनसा दिशो
 ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे दध्ना पु-
 रस्तां जुहोत्याज्येनोपरिष्ठत्तेजश्चैवा-

जुहोति । न्यूनादिति नि-ऊनात् । हि । प्रजाप-
 तिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृ-
 जत । प्रजानामिति प्र-जानाम् । सृष्ट्यै । ¹⁰अ-
 ग्निः । देवेभ्यः । निलायत । सः । दिशः । अनु ।
 प्रेति । अविशत् । जुह्वत् । मनसा । दिशः । ध्या-
 येत् । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एव । एनम् ।
 अवेति । रुन्धे । ¹¹दध्ना । पुरस्तात् । जुहोति ।

होत्राः सप्त । यागविधा अग्निष्टोमादयः सप्त संस्था यान्य-
 ग्न्युत्पत्तिस्थानानि भूरादीनि । सप्तशब्द उत्सादिर्द्रष्टव्यः । 'सप्तनोऽञ्
 छन्दसि' इति अत्रो विधिः । पूर्णयेति । व्याख्यातम् । * वर्णकृतपूर्ण-
 त्वन्यूनत्वाश्रयणेन । इह तु तदभावात् स्वर्गविषयं द्रष्टव्यम् ॥

¹⁰अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ निलायत निरगच्छत् । 'उपसर्ग-
 स्यायतौ' इति लत्वम् । जुह्वदिति । दध्नाः पूर्णामौदुम्बरीं पू-
 र्णामाज्यस्य पूर्णां स्तुचं द्वितीयामेवेति केचित् ॥

¹¹दध्नेत्यादि ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण अग्निनिधानात् पूर्वं दध्ना

स्मा इन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वाद-
 शकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
 मासास्संवत्सरस्संवत्सरोऽग्निर्वैश्वान-
 रस्साक्षात् ॥३५॥ एव वैश्वानरमव
 रुन्धे यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विक-

आज्येन । उपरिष्ठात् । तेजः । च । एव । अस्मै ।
 इन्द्रियम् । च । समीची इति । दधाति । ¹² द्वाद-
 शकपाल इति द्वादश-कपालः । वैश्वानरः । भव-
 ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वैश्वानरः ।
 साक्षादिति स-अक्षात् ॥ ३५ ॥ एव । वैश्वान-
 रम् । अवेति । रुन्धे । ¹³ यत् । प्रयाजानूयाजानि-
 ति प्रयाज-अनूयाजान् । कुर्यात् । विकस्तिरिति

जुहोति इद्धाऽऽज्येन समीची इति सम्मुखे तस्य स्थापयति । 'चौ'
 इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तत्वं च ॥

¹² द्वादशकपाल इत्यादि ॥ गतम्* ॥

¹³ यदित्यादि ॥ वैश्वानरस्य प्रयाजानूयाजान् कुर्यात् सा वि-
 कस्तिः विनाशस्स्यात् यज्ञस्य क्रतोः । तस्माद्वर्वाहोमं करोति
 प्रयाजादिराश्रावणं च यत्र नास्ति स दर्वीहोमः । इह तु

स्ति॒स्सा य॒ज्ञस्य॑ दर्वि॒होमं॑ करोति
 य॒ज्ञस्य॑ प्र॒तिष्ठि॑त्यै रा॒ष्ट्रं वै वै॒श्वान॒-
 रो वि॒ण्म॒रुतो॑ वै॒श्वान॒रः॑ हु॒त्वा मा॒-
 रु॒ताञ्जु॑होति रा॒ष्ट्र ए॒व वि॒श॒मनु॑ व॒-
 ध्नात्यु॒च्चै वै॒श्वान॒रस्या॑ श्राव॒यत्यु॒पा॒-

वि-क॒स्तिः । सा । य॒ज्ञस्य॑ । दर्वि॒होम॑मिति॒ दर्वि॒-
 होम॑म् । क॒रोति॑ । य॒ज्ञस्य॑ । प्र॒तिष्ठि॑त्या इति॒ प्र॒-
 ति॑-स्थि॒त्यै । ¹⁴रा॒ष्ट्रम् । वै । वै॒श्वान॒रः । विट् ।
 म॒रुतः॑ । वै॒श्वान॒रम् । हु॒त्वा । मा॒रुता॑म् । जु॒होति॑ ।
 रा॒ष्ट्रे । ए॒व । वि॒शम् । अ॒न्वि॒ति । व॒ध्नाति॑ । ¹⁵उ॒-
 चैः । वै॒श्वान॒रस्य॑ । ए॒ति । श्राव॒यति॑ । उ॒पा॒श्वि-

‘ उच्चैर्वैश्वानरस्याश्रावयति ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् प्रयाजाद्य-
 भावमात्रेण दर्वीहोमत्वम् ॥

¹⁴राष्ट्रं वा इति ॥ वैश्वानरस्याग्नेः सर्वत्रान्तर्बहिश्च भावात् ज-
 नसमुदायात्मनां राष्ट्राणां तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । विण्मरुत इति ।
 विशः कुटुम्ब्यः प्रजा जातावेकवचनम् । तत्स्थानीया मरुतः रा-
 ष्ट्रात्मनो वैश्वानरस्य उद्दीपकत्वात् । तस्मात् वैश्वानरं हुत्वा मा-
 रुतान् सप्तकपालान् जुहोति । राष्ट्रे एव विशमनुबध्नाति । अनु-
 क्रमेण स्थापयति ॥

¹⁵उच्चैरित्यादि ॥ वैश्वानरस्य उच्चैस्त्वान्वयात् तदात्मकं
 राष्ट्रमुच्चैर्भावेन वर्तमानं मारुतानां नीचैस्त्वान्वयेन नीचैस्त्वेन वर्त-

५शु मारुताञ्जुहोति तस्माद्राष्ट्रं वि-
शमतिं वदति मारुता भवन्ति मरु-
तो वै देवानां विशो देवविशेनैवा-
स्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्त भ-
वन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश
एव विशमव रुन्धे गणेन गणमनु-

त्युप-अ५शु । मारुतान् । जुहोति । तस्मात् ।
राष्ट्रम् । विशम् । अतीतिं । वदति । ¹⁶मारुताः ।
भवन्ति । मरुतः । वै । देवानाम् । विशः । देववि-
शेनेति देव-विशेन । एव । अस्मै । मनुष्यविश-
मिति मनुष्य-विशम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁷सप्त ।
भवन्ति । सप्तगणा इति सप्त-गणाः । वै । मरु-
तः । गणश इति गण-शः । एव । विशम् । अ-
वेति । रुन्धे । ⁸¹गणेन । गणम् । अनुद्रुत्येत्यनु-

माना मरुदात्मिका प्रकृतिरतिवदति प्रभुत्वेनावभम् ? ॥

¹⁶मारुता इत्यादि ॥ गतम्* । देवविशेनेति । अमुमिति ।
योगविभागादच् समासान्तः ॥

¹⁷सप्त इत्यादि ॥ गतम्* । गणश इति । 'बहुगणवतुडति
सङ्ख्या' इति सङ्ख्यात्वात् 'सङ्ख्यैकवचनाच्च' इति शम् ॥

¹⁸गणेनेति ॥ अत्र सप्तकः सप्तमरुदगणा मन्त्राः 'ईष्टङ्'†

द्रुत्यं जुहोति विशमेवास्मा अनुव-
त्मानं करोति ॥ ३६ ॥

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽ-
द्रुत्यं । जुहोति । विशम् । एव । अस्मै । अनुव-
त्मानमित्यनु-वत्मानम् । करोति ॥ ३६ ॥

अग्ने प्रेह्यवस्म दुहे तां प्रजापतेस्साक्षान्म-
नुष्यविशमेकविंशतिश्च ॥ ७ ॥

¹वसोः । धाराम् । जुहोति । वसोः । मे । धा-

इत्यादयः चत्वारः । ततः आरण्येऽनुवाक्ये द्वौ गणौ 'धुनिश्च'* इत्या-
द्यौ । राजसूयिका 'उग्रश्च धुनिश्च'* इत्याद्यौ । द्वितीय अग्निश्चित्यः
'सृतया'† इत्यादिसप्तमो गणश्शाखान्तरीयः । 'ईदक्षास एता-
दक्षासः'‡ इत्यादिरान्तादनुवाकस्य प्रतिगणमनुषज्यते । तत्र गणे-
न जुहोति याज्यास्थानीयेन गणमनुद्रुत्य पूर्वस्य गणस्य वा याज्य-
तामुत्तरस्य पुरोनुवाक्यतां वा कृत्वेत्यर्थः । केचिदाहुः—'ईदङ्ङ'‡
इत्याद्याश्चत्वारो गणाः । 'ईदक्षासः'‡ इत्यादिजगत्या द्वाव-
र्ध्वौ । आरण्योऽनुवाक्यो गणचतुर्थ इति । अन्ये तु ब्रुवते—
तेषामारण्योऽनुवाक्यश्चतुर्थश्शाखान्तरीयस्तु षष्ठः । जगत्या वा प्रथ-
मर्चं सप्तमं, शिष्टं सर्वेष्वनुषज्यत इति । अनुवत्मानमिति । रा-
ष्ट्रविधेयतामित्यर्थः ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे सप्तमोनुवाकः ॥

¹वसोर्धारां जुहोतीति ॥ संज्ञैषा अविच्छिन्नस्यान्त्याहुतिविशे-

स॒दिति॒ वा ए॒षा हू॒यते॒ घृ॒तस्य॒ वा
 ए॒नमे॒षा धा॒राऽमु॒ष्मिन्लो॒के पि॒न्व-
 मा॒नोप॑ तिष्ठ॒त आ॒ज्ये॒न जु॒होति॒ ते-
 जो॒ वा आ॒ज्यं ते॒जो व॒सोर्धा॒रा ते-
 ज॒सैवा॒स्मै ते॒जोऽव॑ रु॒न्धेऽथो॒ का-
 मा॒ वै व॒सोर्धा॒रा का॒माने॒वाव॑ रु॒न्धे

रा । अ॒स॒त् । इति॑ । वै । ए॒षा । हू॒यते॒ । घृ॒तस्य॑ ।
 वै । ए॒नम् । ए॒षा । धा॒रा । अ॒मु॒ष्मिन् । लो॒के ।
 पि॒न्वमा॒ना । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठते॒ । ^२आ॒ज्ये॒न । जु॒हो-
 ति॒ । तेजः॑ । वै । आ॒ज्यम् । तेजः॑ । व॒सोः । धा-
 रा॑ । तेज॑सा । ए॒व । अ॒स्मै । तेजः॑ । अ॒वेति॑ । रु॒-
 न्धे । ^३अ॒थो इति॑ । का॒माः । वै । व॒सोः । धा॒रा ।

षस्य । निर्वचनं च करोति—वसोः धनस्य धारा मे असत्
 अस्तु इति अनेन कामेन एषा हूयते । तस्मादन्नादिवरिष्ठधनधा-
 राहेतुत्वाच्च वसोर्धारेत्युच्यते इति । अस्तेर्लेटि 'लेटोडाटौ' इ-
 त्यडागमः । घृतस्येत्यादि । गतम् । पिन्वमाना सिञ्चति । पिवि,
 सेचने । एनं यजमानमुपतिष्ठते ॥

^२आज्येनेत्यादि ॥ तेजोहेतुत्वादाज्यवत् वसोर्धारायास्ताच्छब्दम् ॥

^३कामा इति ॥ काम्यन्त इति कामाः विषयाः । तद्धेतुत्वा-
 ताच्छब्दम् ॥

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि ॥

३७ ॥ छिन्द्यामिति विग्राहं तस्य

जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं विच्छि-

नत्ति यं कामयेत प्राणानस्यान्ना-

द्यं संतनुयामिति सन्ततां तस्य

जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं सं तं-

कामान् । एव । अवेति । रुन्धे । ^४यम् । कामये-

त । प्राणानिति प्र-अनान् । अस्य । अन्नाद्यमि-

त्यन्न-अद्यम् । वेति ॥ ३७ ॥ छिन्द्याम् । इति ।

विग्राहमिति वि-ग्राहम् । तस्य । जुहुयात् । प्रा-

णानिति प्र-अनान् । एव । अस्य । अन्नाद्यमि-

त्यन्न-अद्यम् । वेति । छिनत्ति । यम् । कामयेत ।

प्राणानिति प्र-अनान् । अस्य । अन्नाद्यमित्यन्न-

अद्यम् । समिति । तनुयाम् । इति । संततामिति

सं-तताम् । तस्य । जुहुयात् । प्राणानिति प्र-

अनान् । एव । अस्य । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।

^४यमित्यादि ॥ यं यजमानमध्वर्युः कामयेत प्राणांश्चान्नाद्यं च वि-
च्छिन्द्यामिति तस्य विग्राहं विगृह्य विच्छिद्य जुहुयात् । आभी-
क्षणे णमुल् । मन्त्रस्य धाराया विच्छेदं कुर्यात् । सन्तति-
रविच्छेदः ॥

नोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वा-
दश मासास्संवत्सरस्संवत्सरेणैवा-
स्मा अन्नमव रुन्धेऽन्नं च मेऽक्षुच्च
म इत्याहैतद्वै ॥ ३८ ॥ अन्नस्य रू-
पं रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्निश्च म

समिति । तनोति । ^५द्वादश । द्वादशानि । जुहो-
ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अस्मै । अन्नम् ।
अवेति । रुन्धे । अन्नम् । च । मे । अक्षुत् । च ।
मे । इति । आह । एतत् । वै ॥ ३८ ॥ अन्नस्य ।
रूपम् । रूपेण । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।
^६अग्निः । च । मे । आपः । च । मे । इति । आ-

^५द्वादशेति ॥ द्वादशप्रमाणानि सङ्घातरूपाणि द्वादशानि ।
छान्दसो यः । तेषां मध्ये वक्ष्यमाणानि द्वादशानीति । प्रश-
स्ततराणि दर्शयितुं तान्येकैकश उपादाय स्तौति—‘अन्नं च मेऽक्षु-
च्च मे’ इत्यादिना ‘वाजश्च प्रसवश्च द्वादशं जुहोति’ इत्यन्तेन ।
न्यूनत्वेन आवृत्त्या पूरयितव्यानि, आधिक्ये समविभक्तानि ।
तत्र स्तुतिसमर्थानि विशिष्टानि अवयवपदान्युपादीयन्ते । यद्वा—
आदौ चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसङ्ख्यानां त्रयाणां च द्वादशानां
मन्त्राणां स्तुतिः । ‘अन्नं च मे’ इत्यादिरवयवस्तुतिरिति ॥

^६योनिः कारणम् ॥

आप॑श्च म॒ इत्या॑हैषा वा अन्न॑स्य
योनि॑स्सयो॒न्येवान्न॑मव॒ रुन्धेऽर्धे॑न्द्रा-
णि जुहोति दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रुन्धे य-
त्सर्वे॑षाम॒र्धमिन्द्रः॑ प्रति॒ तस्मा॑दिन्द्रो
दे॒वता॑नां भूयिष्ठ॒भाक्त॑म॒ इन्द्र॑मु-
त्तर॑माहेन्द्रि॒यमे॒वास्मि॑न्नुपरि॑ष्टाद॒धाति॑

ह । ए॒षा । वै । अन्न॑स्य । योनिः । स॒योनीति॑ स-
योनि॑ । ए॒व । अन्न॑म् । अवेति॑ । रुन्धे । 'अ॒र्धेन्द्रा-
णीत्य॑र्ध-इन्द्राणि । जुहोति । दे॒वताः । ए॒व । अ-
वेति॑ । रुन्धे । यत् । सर्वे॑षाम् । अ॒र्धम् । इन्द्रः ।
प्रतीति॑ । तस्मा॑त् । इन्द्रः । दे॒वता॑नाम् । भूयिष्ठ-
भाक्त॑म॒ इति॑ भूयिष्ठ॒भाक्-त॒मः । इन्द्र॑म् । उत्तर॑-
मित्युत्-तरम् । आ॒ह । इन्द्रि॒यम् । ए॒व । अ॒स्मि-
न् । उ॒परि॑ष्टात् । द॒धाति॑ । 'य॒ज्ञायु॑धानीति॑ यज्ञ-

१अर्धेन्द्राणि अर्धमिन्द्रो येषां तानि 'अग्निश्च म इन्द्रश्च मे'* इत्यादीनि । यत्सर्वेषां देवानां अग्न्यादीनां तत्प्रति इन्द्रो वर्तते प्रतिनिधिर्भवति । यद्वा—सर्वत्र सर्वेषामर्धं इन्द्रोऽर्हति, अर्धं सर्वे देवाः, सर्वेषां हविषामर्धं प्रति स्वामित्वेन इन्द्रो वर्तते इति । तस्मादत्र इन्द्रो देवानामर्धेन भूयिष्ठं भागं भजते । इन्द्रमुत्तरमिति । उद्गततरं अन्त्यम् ॥

२यज्ञायुधानीत्यादि ॥ 'इध्मश्च मे'† इत्यादीनि ॥

यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः॥ ३९ ॥
 वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो
 एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञम-
 व रुन्धेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म
 इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे
 धर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य
 रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्ध

आयुधानि । जुहोति । यज्ञः ॥ ३९ ॥ वै । यज्ञा-
 युधानीति यज्ञ-आयुधानि । यज्ञम् । एव । अवे-
 ति । रुन्धे । अथो इति । एतत् । वै । यज्ञस्य ।
 रूपम् । रूपेण । एव । यज्ञम् । अवेति । रुन्धे ।
^९अवभृथ इत्यव-भृथः । च । मे । स्वगाकार इति
 स्वगा-कारः । च । मे । इति । आह । स्वगाकृ-
 त्या इति स्वगा-कृत्यै । ^{१०}अग्निः । च । मे । ध-
 र्मः । च । मे । इति । आह । एतत् । वै । ब्रह्म-
 वर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य । रूपम् । रूपेण । ए-

^९स्वगाकृत्या इति ॥ यथास्वमात्मीयभागप्रतिलम्भनाय । छा-
 न्दसो डाचः 'ऊर्यादिच्चि' इति गतित्वात् 'तादौ च' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}ब्रह्मवर्चसस्येति ॥ अग्न्यादीनां तत्साधनत्वात् ॥

ऋक्चं मे सामं च म इत्याह ॥४०
 एतद्वै छन्दसां रूपं रूपेणैव छन्दा-
 ंस्यव रुन्धे गर्भाश्च मे वत्साश्च म
 इत्याहेतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव
 पशूनाव रुन्धे कल्पाञ्जुहोत्यक्लृप्तस्य
 क्लृप्त्यै युग्मदयुजे जुहोति मिथुन-

व । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्धे ।
 ऋक् । च । मे । सामं । च । मे । इति । आह ॥४०॥
 एतत् । वै । छन्दसाम् । रूपम् । रूपेण । एव । छ-
 न्दांसि । अवेति । रुन्धे । गर्भाः । च । मे । व-
 त्साः । च । मे । इति । आह । एतत् । वै । पशू-
 नाम् । रूपम् । रूपेण । एव । पशून् । अवेति । रु-
 न्धे । ¹¹कल्पान् । जुहोति । अक्लृप्तस्य । क्लृप्त्यै ।
¹²युग्मदयुजे इति युग्मत्-अयुजे । जुहोति । मिथु-

¹¹कल्पानिति ॥ 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां'* इत्यादिद्वादश ।
 अक्लृप्तस्य असम्पन्नस्य सम्पत्त्यै भवति ॥

¹²युग्मदयुजे ॥ योगो युक् सदृशसंख्यान्वयारब्धत्वं तद्वती
 द्विचतुरादि । तद्वहिता अयुक् एकादि । युग्मच्च अयुकेति
 'द्वन्द्वान्चुदषहान्तात्' इति व्यत्ययेन इतरेतरयोगेऽपि अच् समासान्तः ।

त्वायोत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्या
 एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देव-
 छन्दसं वा एका च तिस्रश्च ॥४१॥
 मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देव-
 छन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रु-

नत्वायेति मिथुन-त्वाय । उत्तरावती इत्युत्तरा-
 वती । भवतः । अभिक्रान्त्या इत्यभि-क्रान्त्यै ।
 एका । च । मे । तिस्रः । च । मे । इति । आ-
 ह । देवछन्दसमिति देव-छन्दसम् । वै । एका ।
 च । तिस्रः । च ॥४१॥ मनुष्यछन्दसमिति मनुष्य-
 छन्दसम् । चतस्रः । च । अष्टौ । च । देवछन्दस-
 मिति देव-छन्दसम् । च । एव । मनुष्यछन्दस-

मिथुनत्वायेति विधाद्वयलाभेन । उत्तरावती इति । उत्तरोत्तर-
 संख्यावत्यौ युग्मदयुजे भवतः 'एका च मे तिस्रश्च मे' इति । उ-
 त्तरा 'चतस्रश्च मे अष्टौ च मे' इति चतुरुत्तरा, यस्मा एवं तस्मा-
 दभिक्रान्त्यै भवतो युग्मदयुजे । अभिक्रमणं उपरिगमनं स्वर्ग-
 प्राप्तिः, शत्रूणामाक्रमणं वा । केचिदाहुः—उत्तरावत्त्वं विधीयत
 इत्युत्तरसंख्यासहिताभ्यां कर्तव्य इति । यथा 'एका च मे तिस्र-
 श्च मे स्वाहा चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे स्वाहा' इति । देवछन्दसमिति
 देवानां प्रीतिहेतुः 'एका च मे तिस्रश्च मे' इत्येतावत्युत्तरा अयुक्-
 सङ्ख्या, चतस्रश्च अष्टौ चेत्येवं चतुरुत्तरा युक्संख्या मनुष्याणां

न्ध आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति
 त्रयस्त्रिंशद्वै देवतां देवता एवाव
 रुन्ध आऽष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्य-
 ष्ठाचत्वारिंशदक्षरा जगती जाग-
 ताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्व
 रुन्धे वाजंश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जु-

मिति मनुष्य-छन्दसम् । च । अवेति । रुन्धे ।
¹³एति । त्रयस्त्रिंशत् इति त्रयः-त्रिंशत् । जु-
 होति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः-त्रिंशत् । वै । दे-
 वताः । देवताः । एव । अवेति । रुन्धे । एति ।
 अष्टाचत्वारिंशत् इत्यष्टा-चत्वारिंशत् । जु-
 होति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरेत्यष्टाचत्वारिंश-
 त्-अक्षरा । जगती । जागताः । पशवः । जग-
 त्या । एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे ।
¹⁴वाजः । च । प्रसव इति प्र-सवः । च । इति ।

प्रीतिहेतुरिति । ‘अनसन्तान् पुंसकाच्छन्दसि’ इति अच् समा-
 सान्तः ॥

¹³आ त्रयस्त्रिंशत् इत्यादि ॥ गतम् ॥

¹⁴द्वादशं इति ॥ द्वादशकमित्येके । द्वादशप्रमाणं सङ्घातमित्येके ॥

होति द्वादश मासास्संवत्सरस्संव-
त्सर एव प्रति तिष्ठति ॥ ४२ ॥

अग्निर्देवेभ्योपाक्रामद्भागधेयमिच्छ-
मानस्तं देवा अब्रुवन्नुप न आ व-

द्वादशम् । जुहोति । द्वादश । मासाः । संवत्सर
इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरे ।
एव । प्रतीति । तिष्ठति ॥ ४२ ॥

वि वै यज्ञस्सामं च मु इत्याह च तिस्रश्चैका-
न्न पञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

¹अग्निः । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् । भा-
गधेयमिति भाग-धेयम् । इच्छमानः । तम् । दे-
वाः । अब्रुवन् । उपेति । नः । एति । वर्तस्व ।

इति पञ्चमे चतुर्थे अष्टमोनुवाकः.

¹अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ भागधेयमसाधारणमिच्छन् देवेभ्योपा
गच्छत् । तमित्यादि । गतम् । वाजप्रसवीयमिति । 'वाजो
नस्सप्त'* इति सप्तभिस्सप्तभिः यत्क्रियते वाजोऽन्नं तस्य प्रसवः
प्रसूतिरुत्पादनं तत्प्रयोजनेन होमः वाजप्रसवीयः । अनुप्रवचना-
दिलक्षणश्छः । चतुर्दशौषधिहोमस्य संज्ञा । जुहवन्निति । जुहुयुः ।

तस्व हव्यं नो वहेति सोब्रवीद्वरं
 वृणै मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहव-
 न्निति तस्माद्ग्रये वाजप्रसवीयं जु-
 ह्वति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव
 तद्भागधेयेन समर्धयत्यथो अभिषे-
 क एवास्य स चतुर्दशभिर्जुहोति स-

हव्यम् । नः । वह । इति । सः । अब्रवीत् । व-
 रम् । वृणै । मह्यम् । एव । वाजप्रसवीयमिति
 वाज-प्रसवीयम् । जुहवन् । इति । तस्मात् । अ-
 ग्रये । वाजप्रसवीयमिति वाज-प्रसवीयम् । जु-
 ह्वति । यत् । वाजप्रसवीयमिति वाज-प्रसवीयम् ।
 जुहोति । अग्निम् । एव । तत् । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । समिति । अर्धयति । अथो इति ।
 अभिषेक इत्यभि-सेकः । एव । अस्य । सः ।
^२चतुर्दशभिरिति चतुर्दश-भिः । जुहोति । सप्त ।

पञ्चमो लकारः । अथो अपि च अभिषेक एवास्याग्नेः स वाज-
 प्रसवीयः देवानामादित्ये स्थापनात् । न केवलं भागधेयसमृद्धिरे-
 वास्यानेन भवति ॥

^२चतुर्दशभिरोषधीभिः । 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति तृ-
 तीया । आहुतिश्च । सप्त ग्राम्या इति । उभयीषां होमादु-

स ग्राम्या ओषधयस्सप्त ॥ ४३ ॥
 आरण्या उभयीषामवरुद्ध्या अन्न-
 स्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरु-
 द्ध्या औदुम्बरेण स्रुवेण जुहोत्यू-
 र्ग्वर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जैवास्मा ऊ-
 र्जमन्नमव रुन्धेऽग्निर्वै देवानामभि-

ग्राम्याः । ओषधयः । सप्त ॥ ४३ ॥ आरण्याः ।
 उभयीषाम् । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ^३अन्नस्या-
 न्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । जुहोति । अन्नस्यान्नस्येत्य-
 न्नस्य-अन्नस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ^४औदु-
 म्बरेण । स्रुवेण । जुहोति । ऊर्क् । वै । उदुम्बरः ।
 ऊर्क् । अन्नम् । ऊर्जा । एव । अस्मै । ऊर्जम् ।
 अन्नम् । अवेति । रुन्धे । ^५अग्निः । वै । देवानाम् ।

भयीषां लाभः । तत्र ग्राम्याः—तिलमाषा ब्रीहियवाः प्रियङ्गवोऽ-
 णवो गोधूमा इति । अथारण्याः—शामाकनीवारजार्तिलगवधुका
 हाळका वास्याणवश्च ॥

^३अन्नस्यान्नस्येति ॥ पृथक् चतुर्दशान्नस्येति । 'अनुदात्तं च'
 इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥

^४औदुम्बरेणेत्यादि ॥ गतम् ॥

^५अग्निर्वा इत्यादि ॥ गतम् । उक्तं हि 'अथो अभिषेक

पि॒क्तोऽग्नि॒चिन्म॑नु॒ष्याणां॑ तस्मा॑दग्नि॒-
चिद्व॑र्षति॒ न धा॑वेद॒वरु॑द्धं॒ ह्यस्या॑-
न्नम॑न्नमि॒व खलु॑ वै व॒र्षं यद्वा॑वेद॒न्ना-
द्या॑द्वावेदुपाव॑र्तेत॒न्नाद्य॑मे॒वाभि॑ ॥ ४४ ॥

अ॒भि॒पि॒क्त इत्य॑भि—सि॒क्तः । अ॒ग्नि॒चि॒दित्य॑ग्नि—चि॒-
त् । म॒नु॒ष्या॑णाम् । तस्मा॑त् । अ॒ग्नि॒चि॒दित्य॑ग्नि—
चि॒त् । व॑र्षति । न । धा॑वेत् । अ॒वरु॑द्धमि॒त्यव॑-
रु॒द्धम् । हि । अ॒स्य । अ॒न्नम् । अ॒न्नम् । इ॒व । खलु॑ । वै ।
व॒र्षम् । यत् । धा॑वेत् । अ॒न्नाद्या॑दित्य॒न्न—अ॒द्यात् ।
धा॑वेत् । उ॒पाव॑र्ते॒तेत्यु॒प—आ॑व॒र्तेत॑ । अ॒न्नाद्य॑मि॒त्यन्न—
अ॒द्यम् । ए॒व । अ॒भी॒ति ॥ ४४ ॥ उ॒पाव॑र्त॒त इ-

एवास्य ' इति देवानामभिषिक्तः । तद्वदग्निचिन्मनुष्याणां मध्ये
अभिषिक्तः । उक्तं च 'तस्मान्नासीनं यजमानमग्निमन्वारब्धं
संपातैरभिषिञ्चति' इति । तस्मादित्यादि । वर्षति देवे अग्निचित् न
धावेत् । परिगृह्य हेतुमाह—अस्य ह्यन्नमरुद्धं संपाताभिषेकेणैव
लब्धत्वात् । तथाऽन्नं भवतु वर्षति मा यातव्यमित्यत आह—
अन्नमिव खलु वै वर्ष अन्नकारणकारणत्वात् अन्नमेवेति भावः ।
तस्माद्यदि धावेत् अन्नादत एवोत्पत्तेः न वर्षाभिमुख्येन गच्छेत्,
यथाऽभिमुखं वर्षमागच्छति ततो गच्छेत् । तथा कुर्वन्नन्नाद्यमेव आ-
भिमुख्येनोपगच्छति ॥

उपावर्तते नक्तोपासेति कृष्णायै श्वे-
तवत्सायै पर्यसा जुहोत्यहैवास्मै
रात्रिं प्र दापयति रात्रियाऽहरहोरा-
त्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं दुहाते
राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे

त्युप-आवर्तते । ⁶नक्तोपासां । इति । कृष्णायै ।
श्वेतवत्साया इति श्वेत-वत्सायै । पर्यसा । जुहो-
ति । अह्ना । एव । अस्मै । रात्रिम् । प्रेति । दा-
पयति । रात्रिया । अहः । अहोरात्रे इत्यहः-रा-
त्रे । एव । अस्मै । प्रत्ते इति । कामम् । अन्नाद्य-
मित्यन्न-अद्यम् । दुहाते इति । ⁷राष्ट्रभृत इति
राष्ट्र-भृतः । जुहोति । राष्ट्रम् । एव । अवेति ।

⁶अहैवेति ॥ अह्ना वत्सस्थानीयेन रात्र्यात्मिकां गां प्रदाप-
यति प्रस्तुतस्तनीं करोति । रात्र्या वत्सस्थानीयया अह-
रात्मिकां गां प्रदापयति । ततश्चाहोरात्रे प्रत्ते प्रस्तुतस्तने सर्व
काममन्नाद्यं दुहाते । 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' इति नपुंस-
कत्वम् । दातुमारब्धे प्रत्ते । आदिकर्मणि निष्ठा, 'अच उपस-
र्गतिः' इति तादेशः ॥

⁷राष्ट्रभृत इति ॥ 'ऋताषाद्'* इत्याद्याः षड्विःषड्विः पर्यायैः
द्वादश जुहोति ॥

षड्भिर्जुहोति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव
 प्रति तिष्ठति भुवनस्य पत इति र-
 थमुखे पश्चाहुतीर्जुहोति वज्रो वै र-
 थो वज्रेणैव दिशः ॥ ४५ ॥ अभि
 जयत्यग्निचितं ह वा अमुष्मिन्लो-
 के वातोऽभि पवते वातनामानि जु-
 होत्यभ्येवैनममुष्मिन्लोके वातः प-

रुन्धे । षड्भिरिति षट्-भिः । जुहोति । षट् । वै ।
 ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । ^८भु-
 वनस्य । पते । इति । रथमुख इति रथ-मुखे ।
 पश्च । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । वज्रः । वै ।
 रथः । वज्रेण । एव । दिशः ॥ ४५ ॥ अभीति ।
 जयति । ^९अग्निचितमित्यग्नि-चितम् । ह । वै ।
 अमुष्मिन् । लोके । वातः । अभीति । पवते ।
 वातनामानीति वात-नामानि । जुहोति । अभी-
 ति । एव । एनम् । अमुष्मिन् । लोके । वातः ।

^८पञ्चेति ॥ 'भुवनस्य पते' * इति पञ्चभिःपञ्चभिः पर्यायैः ॥

^९अग्निचितं हेत्यादि ॥ आभिमुख्येन आगत्य सुखयति वातः ।

वते त्रीणि जुहोति त्रयं इमे लोका
 एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे
 समुद्रोसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातं-
 स्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धे-
 ऽञ्जलिना जुहोति न ह्येतेषामन्य-
 थाऽऽहुतिरवकल्पते ॥ ४६ ॥

पवते । त्रीणि । जुहोति । त्रयः । इमे । लोकाः ।
 एभ्यः । एव । लोकेभ्यः । वातम् । अवेति । रु-
 न्धे । समुद्रः । असि । नभस्वान् । इति । आह ।
 एतत् । वै । वातस्य । रूपम् । रूपेण । एव । वा-
 तम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁰अञ्जलिना । जुहोति ।
 न । हि । एतेषाम् । अन्यथा । आहुतिरित्या-हु-
 तिः । अवकल्पत इत्यव-कल्पते ॥ ४६ ॥

ओषंधयस्सप्ताभि दिशोऽन्यथा द्वे च ॥ ९ ॥

वातनामानीति । 'समुद्रोसि नभस्वान्'* इत्यादीनि । गतमन्यत् ॥

¹⁰अञ्जलिनेति ॥ विधिः । न हीति । अञ्जलिव्यतिरेकेण एतेषामाहु-
 तिर्न सम्भवति । मन्त्रभेदेनाहुतिभेदमाश्रित्य एतेषामिति बहुवचनम् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे नवमोनुवाकः.

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्य-
ते यत्राकूताय मनुष्यरथ एष खलु
वै देवरथो यदग्निरग्निं युनज्मि श-
वंसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं स ए-
नं युक्तस्सुवर्गं लोकमभि वहति

¹सुवर्गायेति सुवः—गाय । वै । लोकाय । देव-
रथ इति देव—रथः । युज्यते । यत्राकूतायेति य-
त्र—आकूताय । मनुष्यरथ इति मनुष्य—रथः ।
एषः । खलु । वै । देवरथ इति देव—रथः । यत् ।
अग्निः । अग्निम् । युनज्मि । शवंसा । घृतेन । इति ।
आह । युनक्ति । एव । एनम् । सः । एनम् । यु-
क्तः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । अभीति ।

¹सुवर्गायेत्यादि ॥ अग्नियोगविधिः । स्वर्गायैव लोकाय देव-
रथो युज्यते । मनुष्यरथस्तु यत्राकूताय यत्रक्चिदाकूताय अभि-
प्रेताय देशाय यत्राभिप्रेतं देशं गन्तुं युज्यते । उभयत्रापि 'क्रिया-
र्थोपपदस्य ' इति कर्मणि चतुर्थी । प्रसिद्ध एव मनुष्यरथः कः
पुनरसौ देवरथ इत्याह—एष इति । देवानां रमयिता रथः
इष्टप्राप्तिहेतुत्वात् 'अग्निं युनज्मि' * इत्यादिभिः तिसृभिरेनमग्निं
युनक्त्येव अभिभवनक्षममेव करोति ॥

यथ्सर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्याद्युक्तोऽस्या-
ग्निः प्रच्युतस्स्यादप्रतिष्ठिता आहुत-
यस्स्युरप्रतिष्ठितास्तोमा अप्रति-
ष्ठितान्युक्थानि तिसृभिः प्रातस्स-
वनेऽभि मृशति त्रिवृत् ॥ ४७ ॥ वा
अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽ-

वहति । ^२यत् । सर्वाभिः । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः ।
युञ्ज्यात् । युक्तः । अस्य । अग्निः । प्रच्युत इति
प्र-च्युतः । स्यात् । अप्रतिष्ठिता इत्यप्रति-स्थि-
ताः । आहुतय इत्या-हुतयः । स्युः । अप्रतिष्ठिता
इत्यप्रति-स्थिताः । स्तोमाः । अप्रतिष्ठितानीत्य-
प्रति-स्थितानि । उक्थानि । तिसृभिरिति तिसृ-
भिः । प्रातस्सवन इति प्रातः-सवने । अभीति ।
मृशति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ॥ ४७ ॥ वै । अग्निः ।
यावान् । एव । अग्निः । तम् । युनक्ति । यथा ।

^२यदित्यादि ॥ सर्वाभिः पञ्चभिरपि ऋग्भिर्युञ्ज्यात् युगपदेव
प्रातस्सवने तदाऽस्य युक्तो गमनयोग्यो जातस्तदानीमेव प्रच्युत-
स्यात् गन्तव्यं प्रतिगच्छेत् । तस्मिन्गते अग्न्यभावात् अप्रतिष्ठि-
ता अप्रतिष्ठाने आहुतयस्स्युः स्तोमा उक्थानि च । तस्मात् पुर-
स्तात् प्रातरनुवाकात्तिसृभिः आद्याभिरभिमृशन् अग्निं युनक्ति ।

नसि युक्त आधीयत एवमेव तत्प्र-
 त्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः प्र-
 त्युक्तानि यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे द्वा-
 भ्यामभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो
 यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा अस्यातं
 ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तम-

अनसि । युक्ते । आधीयत इत्या-धीयते । एवम् ।
 एव । तत् । प्रतीति । आहुतय इत्या-हुतयः ।
 तिष्ठन्ति । प्रतीति । स्तोमाः । प्रतीति । उक्तानि ।
^३यज्ञायज्ञियस्य । स्तोत्रे । द्वाभ्याम् । अभीति ।
 मृशति । एतावान् । वै । यज्ञः । यावान् । अग्नि-
 ष्टोम इत्याग्नि-स्तोमः । भूमा । तु । वै । अस्य ।
 अतः । ऊर्ध्वः । क्रियते । यावान् । एव । यज्ञः ।

त्रित्वान्वयात्तिवृद्धिः सर्वोपि युक्तो भवति । ततश्च यथाऽनसि
 शकटे युक्ते गमनयोग्ये कृते आधीयते वोढव्यं द्रव्यजातमेवमेवैतत् ।
 तस्मिन् अप्रच्युते आहुत्यादयः प्रतितिष्ठन्ति द्वाभ्यां युक्तत्वात्
 न सहसा प्रच्युत इति भावः । उभयत्रापि 'चादिलोपे विभाषा'
 इति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते ॥

^३कस्तर्हि ताभ्यामुपयोग इत्याह—यज्ञायज्ञियस्य यज्ञायज्ञशब्दोऽ-
 स्मिन् अस्तीति 'मतौ छस्सूक्तसाम्नोः' इति छः । यज्ञायज्ञिय-
 मग्निष्टोमसाम येनाग्निष्टोमः संतिष्ठते 'यज्ञायज्ञिय' इत्येतद्योनिकम् ।

न्ततोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या
 एकयाऽप्रस्तुतं भवत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अ-
 भि मृशत्युपै नमुत्तरो यज्ञो नमत्यथो
 सन्तत्यै प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्चय-

तम् । अन्ततः । अन्वारोहतीत्यनु-आरोहति । द्वा-
 भ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । एकया ।
 अप्रस्तुतमित्यप्र-स्तुतम् । भवति । अर्थ ॥ ४८ ॥
 अभीति । मृशति । उपैति । एनम् । उत्तर इत्युत्-
 तरः । यज्ञः । नमति । अथो इति । संतत्या इति
 सं-तत्यै । ^४ प्रैति । वै । एषः । अस्मात् । लोकात् ।

तत्र स्तोत्रकाले द्वाभ्यां शिष्टाभ्यां अन्तरभिमृशति । एतावानित्यादि ।
 अग्निष्टोम एव सर्वोपि यज्ञः नैतद्व्यतिरेकेण यज्ञोऽन्योऽस्ति । ननु
 उक्थ्यादयोऽन्ये यज्ञाः सन्तीत्यत आह—भूमा त्वेति । अस्यैव भू-
 मा वृद्धिः सोत ऊर्ध्वमुक्थ्यादि क्रियते, न तु यज्ञान्तरम् । तस्मा-
 त्सर्वं ततोऽन्वारोहति यावत् । पूर्ववन्निघाताभावः । अथास्मिन्का-
 ले द्वाभ्यामभिमृशति तत उत्तरो यज्ञ उक्थ्यादिरेनं उपनमति
 शीघ्रमन्त्यायास्तोत्रीयायाः स्थापनात् पूर्वं 'विश्वस्य मूर्धन्नधि
 तिष्ठसि श्रितः' * इति च मन्त्रलिङ्गात् । अथो अपि च संतत्यै
 अविच्छेदाय यज्ञानां भवति समाप्ते चेत् यज्ञायज्ञिये स्यात् स-
 माप्तत्वात् यज्ञविच्छेदस्य ॥

^४ प्र वा एष इति ॥ पुनश्चितिविधिः । अस्माद्यथावस्थिता-

वते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्या-
 निष्टक आहुतिरिव कल्पते यां वा ए-
 षोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति
 वै सा तां स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परां
 भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चितिं
 चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्या-

च्यवते । यः । अग्निम् । चिनुते । न । वै । एतस्य ।
 अनिष्टके । आहुतिरित्या-हुतिः । अवेति । कल्पते ।
 याम् । वै । एषः । अनिष्टके । आहुतिमित्या-हु-
 तिम् । जुहोति । स्रवति । वै । सा । ताम् । स्रव-
 न्तीम् । यज्ञः । अनु । परेति । भवति । यज्ञम् ।
 यजमानः । यत् । पुनश्चितिमिति पुनः-चितिम् ।
 चिनुते । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् । प्रतिष्ठा-
 त्या इति प्रति-स्थित्यै । प्रतीति । आहुतय इत्या-

लोकात् अग्निचित्प्रच्यवते अपगच्छति । तस्मादेतस्य अनिष्टके
 स्थाने आहुतिर्नावकल्पते यथावस्थिते ह्याग्निचितः पुनश्चितोष्टकारहिते
 चित्याग्नौ आहुतिर्न युज्यते यदि तादृशे जुहुयात् सा आहुतिः
 स्रवति नश्यति । अनन्तरं च यज्ञो यजमानश्च पराभवतः ।
 पुनश्चितेस्तु चयनात् सर्वदोषाप्रसङ्ग इति । अन्य आहुः—अ-
 स्मिन्काले अग्निहोत्रादिकं यत्कर्तव्यं यावज्जीवादिविधानात् अ-

हु॒तय॒स्तिष्ठ॑न्ति ॥ ४९ ॥ न॒ य॒ज्ञः प॒रा
भ॒व॑न्ति न॒ यज॑मानो॒ष्टावु॑पं द॒धात्य॒-
ष्टाक्ष॑रा गाय॒त्री गा॑य॒त्रेणै॒वैनं॑ छन्द॑-
सा चि॒नुते॒ यदेका॑दश॒ त्रैष्टु॑भेन॒ य-
द्वा॑दश॒ जाग॑तेन॒ छन्दो॑भिरे॒वैनं॑ चि-

हु॒तयः॑ । तिष्ठ॑न्ति ॥ ४९ ॥ न । य॒ज्ञः । प॒राभ॒व॒ती-
ति॑ प॒रा-भ॒व॑न्ति । न । यज॑मानः । ^५अ॒ष्टौ । उ॒पेति॑ ।
द॒धाति॑ । अ॒ष्टाक्ष॑रेत्य॒ष्टा-अ॒क्षरा॑ । गा॒य॒त्री । गा॒य॒-
त्रेण॑ । ए॒व । ए॒नम् । छन्द॑सा । चि॒नुते॑ । यत् । ए-
का॑दश । त्रैष्टु॑भेन । यत् । द्वा॑दश । जाग॑तेन । छ-
न्दो॑भिरिति॒ छन्दः-भिः॑ । ए॒व । ए॒नम् । चि॒नुते॑ । न-

वश्यकर्तव्यं च तस्मादप्येष प्रच्यवते न ह्यग्निचितोनिष्टकचिते देशे
आहुतिस्सम्भवति । तस्माद्यामाहुतिमग्निहोत्रादिमनिष्टके जुहोति
सा नश्यति । यज्ञादिश्च पराभवति । तस्मात् पुनश्चितिराहु-
तीनां अग्निहोत्रादीनां अपि प्रतिष्ठित्यै अस्त्रवणाय भवतीति ॥

^५अष्टाविति ॥ 'येनर्षयः'* इत्यादिभिः । यदेकादशेति । उ-
पदधातीत्येव । त्रैष्टुभेनेति । उपदधातित्येवैनं छन्दसा चिनुत इत्येव ।
एवमुत्तरत्रापि । नपात्क इति । नपात्को नामायं पुनश्चितिराहु-
तीनां अग्निहोत्रादीनां अपि प्रतिष्ठित्यै । अग्निर्नपात् नप्ता चतु-

नुते नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्पुन-
 श्रितिर्य एवं विद्वान्पुनश्चितिं चिनुत
 आ तृतीयात्पुरुषादन्नमत्ति यथा वै
 पुनराधेयं एवं पुनश्चितिर्योग्याधेये-
 न न ॥ ५० ॥ ऋधोति स पुनरा-
 धेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा नधोति

पात्कः । वै । नाम । एषः । अग्निः । यत् । पुनश्चिति-
 रिति पुनः-चितिः । यः । एवम् । विद्वान् । पुनश्चि-
 तिमिति पुनः-चितिम् । चिनुते । एति । तृतीयात् ।
 पुरुषात् । अन्नम् । अत्ति । 'यथा' । वै । पुनराधेय इ-
 ति पुनः-आधेयः । एवम् । पुनश्चितिरिति पुनः-
 चितिः । यः । अग्न्याधेयेनेत्याग्नि-आधेयेन । न ॥
 ५० ॥ ऋधोति । सः । पुनराधेयमिति पुनः-आधे-
 यम् । एति । धत्ते । यः । अग्निम् । चित्वा । न । ऋ-

र्थः पुत्रस्थानीयः । तस्मात्स एष पूर्वान् त्रीन् पुरुषान् पुरु-
 षानन्तरोपि तृतीयं पुरुषमपि व्याप्य तैस्सहान्नमत्ति । यद्वा—
 न पातयतीति नपात् 'न भ्राण्णपात्' इति निपात्यते । अपत्य-
 सन्तानकारीत्यर्थः । अथ समृद्ध्यर्थतां पुनश्चितेराह ॥

^६यथेत्यादि ॥ गतम् । अ....त्यादिश्च समाप्तौ कोपहेतुना पु-
 नश्चित्येति मन्यते । चेतव्येति । पुनश्चित्यैव । चितेः पूरणे निधा-

स पुनश्चि॒तिं चि॒नुते॒ यत्पुनश्चि॒तिं
चि॒नुत ऋ॒द्ध्या अथो॒ खल्वाहु॑र्न चे॒-
त॒व्येति॑ रु॒द्रो वा ए॒ष यद॒ग्निर्यथा॑
व्या॒घ्रः सु॒प्तं बो॒धय॑ति ता॒दृगे॒व त-
दथो॒ खल्वाहु॑श्चेत॒व्येति॑ यथा वसी॑-
याः॒ सं भाग॑धेयेन बो॒धय॑ति ता॒दृगे॒-
व तन्मनु॑र॒ग्निम॑चिनुत तेन॒ नाध्नो॑त्स

धोति॑ । सः । पुनश्चि॒तिमिति॑ पुनः—चि॒तिम् । चि॒-
नुते॒ । यत् । पुनश्चि॒तिमिति॑ पुनः—चि॒तिम् । चि॒-
नुते॒ । ऋ॒द्ध्यै । अथो॒ इति॑ । खलु॑ । आहुः । न ।
चेत॒व्या । इति॑ । रु॒द्रः । वै । ए॒षः । यत् । अ॒ग्निः ।
यथा॑ । व्या॒घ्रम् । सु॒प्तम् । बो॒धय॑ति । ता॒दृक् ।
ए॒व । तत् । अथो॒ इति॑ । खलु॑ । आहुः । चेत॒व्या ।
इति॑ । यथा॑ । वसी॑याः॒ सम् । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भा॒ग-
धेये॑न । बो॒धय॑ति । ता॒दृक् । ए॒व । तत् । ७मनुः॑ ।
अ॒ग्निम् । अ॒चि॒नुत॒ । तेन॑ । न । आध्नो॑त् । सः ।

ताभावः । किञ्च यो भागधेयेन उपहारं विबोधयति स खलु तोष-
यत्येव तं न कोपयति ॥

७मनुरित्यादि ॥ गतम् । उक्तमर्थं शिष्टाचारेणापि प्रथयति ॥

ए॒तां पु॒नश्चि॒तिम॑प॒श्य॒ताम॑चि॒नुत॒ त-
या॒ वै स आ॑ध्रो॒द्यत्पु॑नश्चि॒तिं चि॑नुत
ऋ॒द्धयै॑ ॥ ५१ ॥

छ॒न्दश्चि॒तं चि॑न्वीत प॒शुका॑मः प॒शवो॑
वै छ॒न्दाः॑सि प॒शुमा॑ने॒व भ॑वति

ए॒ताम् । पु॒नश्चि॒तिमि॑ति पुनः—चि॒तिम् । अ॒प॒श्य॒त् ।
ताम् । अ॒चि॒नुत॒ । तया॑ । वै । सः । आ॒ध्रो॒त् ।
यत् । पु॒नश्चि॒तिमि॑ति पुनः—चि॒तिम् । चि॒नुते॒ ।
ऋ॒द्धयै॑ ॥ ५१ ॥

त्रि॒वृ॒दथ॒ तिष्ठ॑न्त्यग्न्या॒धेये॑न॒ नाचि॑नुत
स॒प्तद॑श च ॥ १० ॥

¹छ॒न्दश्चि॒तमि॑ति छ॒न्दः—चि॒तम् । चि॒न्वी॒त् । प॒-
शुका॑म॒ इति॑ प॒शु—का॒मः । प॒शवः॑ । वै । छ॒न्दाः॑-
सि । प॒शुमा॑नि॒ति प॒शु—मा॒न् । ए॒व । भ॒व॒ति॒ ।

इति पञ्चमे चतुर्थे दशमोनुवाकः.

¹छ॒न्दश्चि॒तमित्या॑दयो विधयः छन्दोभिश्चीयत इति । छन्दश्चित् ।
'कर्मण्याख्यायाम्' इति क्तिप् । अत्र सामर्थ्यादिवधारणं गम्यते
छन्दोभिरेवेति । उक्तं 'छन्दांस्युप दधाति'* इति तैरेव 'अग्नि-
र्मूर्धा'† इत्यादिभिः मन्त्रैस्सर्वोग्निश्चीयते । अन्य आहुः छन्दोभिरेव नेष्ट-

श्येनचित्तं चिन्वीत सुवर्गकामश्श्ये-
 नो वै वयसां पतिष्ठश्येन एव भू-
 त्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचित्तं
 चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वान-
 मुष्मिन्लोके स्यामिति शीर्षण्वा-
^२श्येनचित्तमिति श्येन-चित्तम् । चिन्वीत । सुवर्ग-
 काम इति सुवर्ग-कामः । श्येनः । वै । वयसाम् ।
 पतिष्ठः । श्येनः । एव । भूत्वा । सुवर्गमिति सु-
 वः-गम् । लोकम् । पतति । ^३कङ्कचित्तमिति क-
 ङ्क-चित्तम् । चिन्वीत । यः । कामयेत । शीर्ष-
 ण्वानिति शीर्षण्-वान् । अमुष्मिन् । लोके ।
 स्याम् । इति । शीर्षण्वानिति शीर्षण्-वान् । ए-
 काभिरिति । छन्दश्शब्दस्य मन्त्रवाचित्वात् मन्त्रैरेव 'अग्निर्मूर्धा'*
 इत्यादिभिश्चीयत इति । सर्वैर्मन्त्रैरित्यपरे । छन्दसां पशुसाधनत्वात्
 पशुमान् भवति । 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

^२श्येनचित्तमिति ॥ श्येन इव चीयते वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ
 इति । स एव क्तिप् । नित्य एव ; नात्र कामसंयोगः । उक्तं
 च 'श्येनचिदग्नीनां' इति । पतिष्ठः पतितृतमः पक्षिणां मध्ये ।
 'तुश्छन्दसि' इतीष्टानि 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति लोपः ॥

^३कङ्कचित्तमिति ॥ कङ्क इव चीयत इति श्येनभेद एव अयं
 पक्षी वर्षायांसौ पक्षौ पुच्छाद्वक्रौ सन्नं पुच्छं दीर्घ आत्मा मण्डल-

नेवामुष्मिन्लोके भवत्यलजचितं
चिन्वीत् चतुस्सीतं प्रतिष्ठाकामश्चत-
स्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति प्र-
उगचितं चिन्वीत् भ्रातृव्यवान्प्र ॥

व । अमुष्मिन् । लोके । भवति । ⁴अलजचित-
मित्यलज-चितम् । चिन्वीत् । चतुस्सीतमिति
चतुः-सीतम् । प्रतिष्ठाकाम इति प्रतिष्ठा-कामः ।
चतस्रः । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठति ।
⁵प्रउगचितमिति प्रउग-चितम् । चिन्वीत् । भ्रातृ-
व्यवानिति भ्रातृव्य-वान् । प्रेति ॥ ५२ ॥ एव ।

शिरश्च । शीर्षण्वानिति । प्रशस्तशिरस्कः प्रभूतत्वेनोच्छ्रितत्वं शिर-
सः प्रशस्तत्वम् । 'अनो नुट्' पूर्ववन्मतुष उदात्तत्वम् ॥

⁴अलजचितमिति ॥ अलजो नाम भासाख्यः कङ्कसमानकमि-
[नाकु]तिपक्षिविशेषः, स इव चीयत इति क्तिप् । चतुस्सीत-
मिति । द्वादशत्वस्य प्रत्याम्नानाच्चतुष्टुं; तिसृणां स्थान एकैका ॥

⁵प्रउगचितमिति ॥ प्रउगं अनोमुखम् । यावानग्निस्सारतिप्र-
देशतो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्याः अर्धा-
च्छ्रेणीं प्रत्यालिखेत् । लेखयोरन्तः प्रउगाकारो दृश्यते; तदिव
चीयत इति । स एव क्तिप् । प्रणुदत एव भ्रातृव्यान्
शत्रून् । व्यन् ॥

५२ ॥ ए॒व भ्रातृ॑व्यान्नुद॒त उ॒भय॒-
तः॑प्रउ॒गं चि॒न्वी॒त॒ यः॒ क्रा॒मये॑त् प्र॒-
जा॒तान्भ्रातृ॑व्यान्नुदे॒य॒ प्रति॑ ज॒नि॒ष्य॒-
मा॑णा॒निति॑ प्रै॒व जा॒तान्भ्रातृ॑व्यान्नु॒-
द॒ते॒ प्रति॑ ज॒नि॒ष्यमा॑णान्रथचक्र॒चि॒-
तं॑ चि॒न्वी॒त॒ भ्रातृ॑व्य॒वान् वज्रो॑ वै

भ्रातृ॑व्यान् । नु॒द॒ते । ६ उ॒भय॒तः॑प्रउ॒गमि॒त्यु॒भय॒तः॑—
प्रउ॒गम् । चि॒न्वी॒त॒ । यः । क्रा॒मये॑त् । प्रे॒ति । जा॒-
ता॒न् । भ्रातृ॑व्यान् । नु॒दे॒यं । प्र॒ती॒ति । ज॒नि॒ष्यमा॑-
णा॒न् । इति॑ । प्रे॒ति । ए॒व । जा॒ता॒न् । भ्रातृ॑व्यान् ।
नु॒द॒ते । प्र॒ती॒ति । ज॒नि॒ष्यमा॑णा॒न् । ७ रथ॒चक्र॒चित्-
मि॒ति रथ॒चक्र॑—चितं॒म् । चि॒न्वी॒त॒ । भ्रातृ॑व्य॒वानि॒-
ति॒ भ्रातृ॑व्य—वा॒न् । वज्रं॑ । वै । रथः॑ । वज्रं॒म् ।

६ उ॒भय॒तः॑प्रउ॒गमि॒ति ॥ उ॒भयो॒रन्त॒योः प्रउ॒गस्ये॒वाका॒रो य॒-
स्ये॒ति स उ॒भय॒तः॑प्रउ॒गः । म॒ध्ये वि॒स्ती॒र्णया॑ वि॒मुखे॑ श॒कटे॑ त॒-
र्धं पूर्॒वोक्त॑प्र॒माणं॑ क्षे॒त्रं चतु॒रश्रं॑ वि॒हृत्य॑ पूर्॒वापर॑योः क॒रण्यो॒र॒-
र्धान्ता॑दिति दक्षि॒णोत्तर॑यो॒रन्तर्नि॑पातयेत् । म॒ध्ये उ॒भय॒तः॑प्रउ॒गं दृश्य॑-
ते इति॑ । जा॒ता॒न् भ्रातृ॑व्यान् प्र॒णु॒द॒ते नाश॑यति । ज॒नि॒ष्यमा॑-
णा॒न् प्रति॑नु॒द॒ते उत्प॑त्ति॒निरो॒धेन॑ अ॒नुत्प॑न्नाने॒व करो॑ति ॥

७ रथ॒चक्र॒मि॒ति ॥ रथ॑स्तृतीयमु॒क्तं ? । तस्य॑ चक्रमि॒व ची॒-

रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति
 द्रोणचितं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे
 वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव रु-
 न्धे समूह्यं चिन्वीत पशुकामः प-
 शुमानेव भवति ॥ ५३ ॥ परिचा-

एव । भ्रातृव्येभ्यः । प्रेति । हरति । ^८द्रोणचित-
 मिति द्रोण-चितम् । चिन्वीत । अन्नकाम इत्य-
 न्न-कामः । द्रोणे । वै । अन्नम् । भ्रियते । सयो-
 नीति स-योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।
^९समूह्यमिति सं-ऊह्यम् । चिन्वीत । पशुकाम
 इति पशु-कामः । पशुमानिति पशु-मान् । ए-
 व । भवति ॥ ५३ ॥ ^{१०}परिचाय्यमिति परि-चा-

यत इति । स एव क्तिप् । वज्रवज्जयसाधनं रथः तत्रावय-
 वावयविनोरभेदोपचारात् चक्रं रथ उच्यते ॥

^८द्रोणचितमिति ॥ यत्रान्नमाद्वियते तद्द्रोणं, तदिव चीयत
 इति । सतोमण्डलश्चतुरश्रो वा । पूर्ववत्क्तिप् । सयोनीति ।
 कारणसहितमेवान्नमवरुन्धे ॥

^९समूह्यमिति ॥ दिग्भ्यः पुरीषमस्मिन्निति अधिकरणे ण्यत् ।
 ‘अग्नौ परिचाय्य’ इत्यादौ निपात्यते । आहुश्च—‘चतुर्दिक्षु चा-
 त्वाला भवन्ति तेभ्यः पुरीषमूहन्तीति विज्ञायते’ इति । मृदेव
 समूह्य चीयत इति केचित् ॥

^{१०}परिचाय्यमिति ॥ परितः प्रदक्षिणं चीयन्त इष्टकाः इ-

यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्यैव भ-
वति श्मशानचितं चिन्वीत यः
कामयेत पितृलोक ऋधुयामिति
पितृलोक एवध्नोति विश्वामित्रज-
मदग्नी वसिष्ठेनास्पधेता५ स एता ज-

ग्राम्यम् । चिन्वीत । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः ।
ग्रामी । एव । भवति । ¹¹ श्मशानचितमिति श्म-
शान-चितम् । चिन्वीत । यः । कामयेत । पितृ-
लोक इति पितृ-लोके । ऋधुयाम् । इति । पि-
तृलोक इति पितृ-लोके । एव । ऋध्नोति । ¹² वि-
श्वामित्रजमदग्नी इति विश्वामित्र-जमदग्नी । व-
सिष्ठेन । अस्पधेताम् । सः । एताः । जमदग्निः ।

ति । तत्रैव निपात्यते । आहुश्च—मध्यमां स्वयमातृणां प्र-
दक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति कर्षणादिकमपि मण्डलाकारमिति
केचित् ॥

¹¹ श्मशानचितमिति ॥ श्मशानानि विषमाकाराणि चतुरश्राणि
परिमण्डलानि च तद्वच्चीयत इति । स्वरुध्य [ऋद्ध्यै] द्रोणचित्स-
मानम् । स एव क्तिप् ॥

¹² विश्वामित्रजमदग्नी इति ॥ गतम्* । विहव्या इति । 'ममाग्ने वर्चः'†
इत्यादिभिरुपधेयाः । विहवशब्दवानुपधाने मन्त्र आसाम् । पूर्ववद्यत् ॥

मदग्निर्विहव्या अपश्यत्ता उपाधत्त
 ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धं
 यद्विहव्या उपदधातीन्द्रियमेव ता-
 भिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धे
 होतुर्धिष्णिय उप दधाति यजमा-
 नायतनं वै ॥ ५४ ॥ होता स्व ए-
 वास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव
 रुन्धे द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा

विहव्या इति वि-हव्याः । अपश्यत् । ताः । उ-
 पेति । अधत्त । ताभिः । वै । सः । वसिष्ठस्य ।
 इन्द्रियम् । वीर्यम् । अवृद्धं । यत् । विहव्या इति
 वि-हव्याः । उपदधातीत्युप-दधाति । इन्द्रियम् ।
 एव । ताभिः । वीर्यम् । यजमानः । भ्रातृव्यस्य ।
 वृद्धे । ¹³ होतुः । धिष्णिये । उपेति । दधाति । य-
 जमानायतनमिति यजमान-आयतनम् । वै ॥
 ५४ ॥ होता । स्वे । एव । अस्मै । आयतन इ-
 त्या-यतने । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अवेति । रुन्धे ।
 द्वादश । उपेति । दधाति । द्वादशाक्षरेति द्वादश-

¹³ होतुर्धिष्णिय इत्याद्याः सङ्ख्याविशेषविधयः । यजमानायतनं

जगती जागताः पशवो जगत्यैवा-
 स्मै पशून् रुन्धेऽष्टावष्टावन्येषु
 धिष्णिष्वेषु दधात्यष्टाशफाः पशवः
 पशून् रुन्धे षण्माजर्जालीये षट्
 ऋतवः ऋतवः खलु वै देवाः पितरं
 ऋतून् देवान् पितॄन्प्रीणाति ॥५५॥

अक्षरा । जगती । जागताः । पशवः । जगत्या ।
 एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । ¹⁴अष्टाव-
 ष्टावित्यष्टौ-अष्टौ । अन्येषु । धिष्णिष्वेषु । उपेति ।
 दधाति । अष्टाशफा इत्यष्टा-शफाः । पशवः ।
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । षट् । माजर्जाली-
 ये । षट् । वै । ऋतवः । ऋतवः । खलु । वै ।
 देवाः । पितरः । ऋतून् । एव । देवान् । पितॄन् ।
 प्रीणाति ॥ ५५ ॥

प्र भवति यजमानायतनं वा अष्टाचत्वारिंशच्च ॥

वा इति । तादर्थ्याद्यजमानायतनत्वं होतुः । द्वादशेति । एकां या-
 जुषीमेकादश च लोकंपृणाः । गतमन्यत् ॥

¹⁴अष्टाविति ॥ एकां याजुषीम् । सप्त च लोकंपृणाः । अन्येषु
 धिष्ण्येषु आग्नीध्रीयादिषु षडिति । एकां याजुषीं पञ्च लोकंपृणाः ।
 ऋतव एव खलु पितृरूपेण वर्तन्ते । तस्मादुभयान्प्रीणातीति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे एकादशोनुवाकः.

पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक्प्रति-
 पङ्गवति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गाय-
 त्रियो यत्तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रि-
 भिस्तिष्ठः स्तिष्ठति यच्चतस्रो गाय-
 त्रियस्तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्र-

¹पवस्व । वाजसातय इति वाज-सातये । इति ।
 अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । प्रतिपदिति प्रति-पत् । भु-
 वति । तिस्रः । अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभः । चतस्रः ।
 गायत्रियः । यत् । तिस्रः । अनुष्टुभ इत्यनु-स्तु-
 भः । तस्मात् । अश्वः । त्रिभिरिति त्रि-भिः ।
 तिष्ठन् । तिष्ठति । यत् । चतस्रः । गायत्रियः ।
 तस्मात् । सर्वान् । चतुरः । पदः । प्रतिदधदिति

¹अथाश्वमेधब्राह्मणं वैश्वदेवम्—पवस्वेत्यादि ॥ प्रतिपत् प्रथमा
 ऋक् । बहिष्पवमानस्याद्यतृचस्य पवस्वेत्यादिकाऽनुष्टुक् भवति ।
 ततश्च तिस्रश्चतुष्पदा अनुष्टुभश्चतस्रः त्रिपदा गायत्र्यो भवन्ति ।
 ‘तिसृभ्यो जसः’ इति जस उदात्तत्वम् । यस्मादेवं तिस्रश्चतस्र-
 श्च ता भवन्ति । तस्मात्त्रित्वान्वयादश्वस्त्रिभिः पादैः तिष्ठति । ततस्ति-
 सृभिस्तिष्ठति चतुर्थमुद्यच्छति चतुष्ट्वान्वयात् । स च सर्वाश्चतुरोपि पदः
 प्रतिदधत् प्रतिक्षिपन् पलायते धावति । ‘उपसर्गस्यायतौ’
 इति लत्वम् ॥

ति॒दध॒त्पला॑यते पर॒मा वा ए॒षा छ-
न्द॑सां यद॑नुष्टु॒क्पर॑मश्चतुष्टोमस्तो-
मा॑नां पर॒मस्त्रि॑रात्रो य॒ज्ञानां॑ पर॒मो-
श्वः॑ पशूनां पर॒मेणै॒वैनं॑ पर॒मतां॑ ग-
मय॑त्येकवि॒ंशम॑हर्भवति ॥ ५६ ॥

यस्मि॒न्नश्वं॑ आ ल॒भ्यते॒ द्वाद॑श मा-

प्रति-दधत् । पलायते । ^२परमा । वै । एषा । छ-
न्दसाम् । यत् । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । परमः ।
चतुष्टोम इति चतुः-स्तोमः । स्तोमानाम् । परमः ।
त्रिरात्र इति त्रि-रात्रः । यज्ञानाम् । परमः । अ-
श्वः । पशूनाम् । परमेण । एव । एनम् । परम-
ताम् । गमयति । एकविंशमित्येक-विंशम् ।
अहः । भवति ॥ ५६ ॥ यस्मिन् । अश्वः । आ-
लभ्यत इत्या-लभ्यते । ^३द्वादश । मासाः । पञ्च ।

^२परमेति ॥ 'वाग्वा अनुष्टुप्'* इति छन्दसां मध्ये अनुष्टु-
गुत्तमा । चतुष्टोमत्वं च । त्रिरात्रं च प्रकृष्टकार्यत्वात् उत्त-
मत्वं जहाति । चतुष्टोमवानग्निष्टोमश्चतुष्टोमाभेदेनोच्यते । अग्नि-
ष्टोमः । कस्मात्पूर्ववदभेद उपचर्यते, कथं पुनस्तदहरित्याह—
यस्मिन्निति । मध्यममि..... ॥

^३द्वादशेत्यादि ॥ गतम् । एष इति । मासस्य लोकादित्यात्म-

साः पञ्चर्तवस्त्रयं इमे लोका असा-
 वादित्य एकविंश एष प्रजापतिः
 प्राजापत्योश्चस्तमेव साक्षाद्वधोति
 शक्ररयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दो-
 ऽन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्त
 उतेव ग्राम्या उतेवारण्या यच्छक्र-

ऋतवः । त्रयः । इमे । लोकाः । असौ । आदि-
 त्यः । एकविंश इत्येक-विंशः । एषः । प्रजा-
 पतिरिति प्रजा-पतिः । प्राजापत्य इति प्राजा-
 पत्यः । अश्वः । तम् । एव । साक्षादिति स-अ-
 क्षात् । ऋधोति । ^४शक्ररयः । पृष्ठम् । भवन्ति ।
 अन्यदन्यदित्यन्यत्-अन्यत् । छन्दः । अन्येऽन्य
 इत्यन्ये-अन्ये । वै । एते । पशवः । एति । ल-
 भ्यन्ते । उत । इव । ग्राम्याः । उत । इव । आ-
 रण्याः । यत् । शक्ररयः । पृष्ठम् । भवन्ति । अ-

ना प्रजापतिः । तमिति । तादृशः प्रजापत्यात्मिकामृद्धिमृधो-
 ति । साक्षादव्यवधानेन एकविंशत्यन्वयात् ॥

^४शक्ररय इति ॥ शकरीछन्दस्कं पृष्ठसाम भवति । षट्पञ्च शक्ररयः ।
 छान्दसं ह्रस्वत्वम् । आवृत्तिस्तोत्रेण पृष्ठस्य सामबहुत्वाभावाद्योन्यपेक्षं
 बहुवचनम् । अन्यदन्यदिति । एवमेवास्मिन्नहनि सर्वेष्वपि सा-
 मसु अन्यदन्यच्छन्दोस्मिन्नहनि अन्येऽन्ये वाऽप्येते पशव आ-

रयः पृष्ठं भवन्त्वश्वस्य सर्वत्वाय
 पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना
 वा अश्वः ॥ ५७ ॥ यत ईश्वरो वा
 अश्वोऽयतोप्रतिष्ठितः परां परावतं
 गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्य-

श्वस्य । सर्वत्वायेति सर्व-त्वाय । ^५पार्थुरश्ममिति
 पार्थु-रश्मम् । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भ-
 वति । रश्मिना । वै । अश्वः ॥ ५७ ॥ यतः । ई-
 श्वरः । वै । अश्वः । अयतः । अप्रतिष्ठित इत्यप्र-
 ति-स्थितः । पराम् । परावतमिति परा-वतम् ।
 गन्तोः । यत् । पार्थुरश्ममिति पार्थु-रश्मम् । ब्र-
 ह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भवति । अश्वस्य । यत्यै ।

लभ्यन्ते यथा चारण्या उक्ताः ग्राम्या आरण्याश्च पशवः । श-
 करीणां पृष्ठत्वं अश्वस्य सर्वत्वाय ॥

^५पार्थुरश्ममिति ॥ एवमेवास्मिन्नहनि सर्वेष्वपि सामसु । पृथुर-
 श्मिना दृष्टं साम पार्थुरश्मम् । ब्रह्मसाममिति । 'अनसन्तान्नपुंसकात्'
 इत्यच् समासान्तः । रश्मिनेति । यस्माद्रश्मिना यतो बद्धोश्वः का-
 र्यवशे तिष्ठति । ईश्वर इत्यादि । अयतस्त्वश्वोऽप्रतिष्ठितोऽवशे व-
 र्तमानः परां परावतं दूरादपि दूरतरं गन्तुमीश्वरः समर्थस्स्यात् ।
 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः, 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन् ।
 तस्मात्पार्थुरश्ममश्वस्य यत्यै बन्धनाय भवति ॥

श्वस्य यत्यै धृत्यै संकृत्यच्छावाक-
सामं भवत्युत्सन्नयज्ञो वा एष य-
दश्वमेधः कस्तद्वेदेत्याहुर्यदि सर्वो वा
क्रियते न वा सर्व इति यत्संकृत्य-
च्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वा-
य पर्याप्त्या अनन्तरायाय सर्वस्तो-

धृत्यै । ^६संकृतीति सं-कृति । अच्छावाकसाममि-
त्यच्छावाक-सामम् । भवति । उत्सन्नयज्ञ इत्यु-
त्सन्न-यज्ञः । वै । एषः । यत् । अश्वमेध इत्यश्व-
मेधः । कः । तत् । वेद । इति । आहुः । यदि ।
सर्वः । वा । क्रियते । न । वा । सर्वः । इति ।
यत् । संकृतीति सं-कृति । अच्छावाकसाममि-
त्यच्छावाक-सामम् । भवति । अश्वस्य । सर्वत्वा-
येति सर्व-त्वाय । पर्याप्त्या इति परि-आप्त्यै ।

^६संकृतीति ॥ संकृतिसंज्ञाच्छावाकसाम भवति मध्यमेऽहनि । समी-
चीनाकृतिः अस्येति संकृतिः । उत्सन्नयज्ञ इत्यादि । उत्सन्नभूयि-
ष्ठावयवोश्वमेधः कात्स्न्येन संपादयितुमशक्यत्वात् । तदेवाह—क-
स्तदिति । यद्ययं सर्वोप्यविकल एव अनुष्ठीयते यदि वा न तमिमं
विशेषं को वेदितुमर्हतीति पुराविद आहुः । तस्मादच्छावाकसाम्नः
संकृतित्वं अश्वस्य सर्वत्वाय अविकलत्वाय भवति । तच्च पर्याप्त्यै
देवानां भवति । अनन्तरायाय अविघ्नाय स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

मोतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वस्या-
प्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाप्नो-
ति सर्वं जयति ॥ ५८ ॥

अनन्तरायायेत्यनन्तः—आयाय । 'सर्वस्तोम इति
सर्व—स्तोमः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । उत्तम-
मित्युत्—तमम् । अहः । भवति । सर्वस्य । आ-
प्त्यै । सर्वस्य । जित्यै । सर्वम् । एव । तेन । आ-
प्नोति । सर्वम् । जयति ॥ ५८ ॥

अहर्भवति वा अश्वोऽहर्भवति दशं च ॥ १२ ॥

देवासुरास्तेनर्तव्या रुद्रोऽश्मन्नृषदेवदुर्देनं प्राची-
मिति वसोर्धारांमग्निर्देवेभ्यस्सुवर्गाय यत्राकूताय
छन्दश्चितं पवस्व द्वादश ॥ १२ ॥

देवासुरा अजायां घर्मं वै शुमुष्टिः प्रथमो देव-
यतामेतद्वै छन्दसामृधोत्यष्टौ पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीः ॥

चतुर्थप्रपाठकस्समाप्तः.

⁷सर्वस्तोम इति ॥ उपलक्षणत्वात् सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठश्चातिरात्र
उत्तमस्तृतीयाहर्भवति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जेतव्यस्य जित्यै ।
एतेनाश्वमेधेन हि सर्वमाप्नोति जयति च सर्व इति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
पञ्चमे काण्डे चतुर्थे प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

हरिः ॐम्.

अशुद्धशोधनपात्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
—	—	—	—
३	१२	अवेति	अपेति
३०	९	ती।	ति।
३५	६	नतून्	नूतून्
११०	१	नो	नो
१२८	२	यास्तनूः	या तनूः
१६८	११	ति	ति
१७३	७	दध्याङ्क्षो	दध्यात्क्षो
२०१	३	हतस्य	हैतस्य
२२२	२	इति	इति
२३९	११	दित्यै	दित्यै
२६८	३	सुवर्ग	सुवर्ग
२७५	१४	अत्मन्	आत्मन्
२७६	६	पाङ्क्तः	पाङ्क्तः
२७७	१५	अन्त	अन्त
२७८	१	यस्यै	यस्यै
११	२	काञ्जय	काञ्जय
११	६	व्यास्त्वा	व्यास्त्वा

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२७९	६	द्विविणं	द्विविण
२८२	२	पतिः	पतिः
११	५	तत्	तत्
२८३	८	पुष्मानं ।	पुष्मानम् ।
२८४	१	पशूनां	पशूनां
११	९	एन	एन
२८६	११	इयत्	इयत्
२९३	१०	इव	इव
२९४	३	उ-	उ-
११	१०	अन्	अन्नं
३०२	४	सिञ्चन्त्सा	सिञ्चन्त्सा
११	५	सो३को	सो३को
३०९	८	शाखयां	शाखयां
११	१०	शान्ता	शान्ता
३११	११	अग्निः	अग्निः
३३९	११	इति	इति
३४१	९	ताम् ।	तान् ।
३५१	१२	चत्वारिंश-	चत्वारिंश-
३५५	१०	तेत्युप	तेत्युप

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
—	—	—	—
२३२	३	तस्माद्ब्राह्म-	तस्माद्ब्राह्म-
२४९	६	प्रजाः	प्रजाः
२६६	२	टाबृवि	टाबृचि
२७१	५	४-४-४.	४-४-६.
२७२	,,	प्लवस्थीनायाः	प्लवस्थानीयाः
२७९	४	इति,	इति
२८६	५	पञ्च	पञ्चपञ्च
२८९	७	तन्नक्षत्रपदं	तन्नक्षत्रपथं
२९१	२	वर्षको	वर्षुको
२९४	,,	ऋतव्यानाम	ऋतव्यानाम
२९६	५	यज्ञाय	यज्ञाय
२९७	४	सहस्र	सहस्र
,,	१०	एवेष्टकाः	एवेष्टकाः
२९८	६	इष्टका	इष्टका
३००	३	षष्टं	षष्टं
३०२	२	भवाति	भवति
,,	४	जहीत	जिहीत
३०३	९	षष्टिः	षष्टिः
३०४	,,	दधे	दधे
३११	४	ब्रह्मणः	ब्रह्मणः

BY THE SAME EDITORS.

FOR SALE.

Bibliotheca Sanskrita.

- No. 1—The *Apastamba-Grihya-Sūtra* with *Sudarśanācārya's* commentary. Re. $1\frac{3}{4}$; postage, &c., 4 As. extra.
- No. 2—The *Apastamba-Paribhāṣā-Sūtra* with the commentaries of *Kapardisvāmin* and *Haradattācārya*. Re. 1; postage 2 As. extra.
- No. 3—The *Dhātuvṛtti* of *Mādhavācārya*, Vol. II—Part I, *Adādi*, *Juhotyādi*, and *Divādi*. Rs. 2; postage 3 As. extra.
- Nos. 4, 5, 7, 9, 12, 13 & 14—The *Taittirīya-Saṃhitā*, in *Samhitā* and *Pada* texts, with the commentary of *Bhaṭṭa-Bhāskara* termed *Jñānayaṇa*. Vols. I and II—Rs. $2\frac{1}{2}$ each; postage, &c., 4 As. each extra. Vols. III, IV, V, X and XI—Rs. 3 each; postage, &c., 5 As. each extra; the I to V volumes comprising the *Kāndas* I to III.
- No. 6—The *Dakṣiṇāmūrti-Stotra* of *S'ri S'āṅkarācārya* with commentaries by *Sureśvarācārya*, *Svayamprakāśa* and *Rāmatīrtha*. Re. $1\frac{1}{4}$; postage, &c., 3 As. extra.
- No. 8—The *Bhagavadgītā* with *S'ri S'āṅkarācārya's Bhāṣya*. Rs. $2\frac{3}{4}$; postage, &c., 5 As. extra.
- No. 11—The *Saundaryalaharī* of *S'ri S'āṅkarācārya* with *Lakṣmīdhara's* commentary; *Bhāvanopanishad* with *Bhāskararāja's* commentary and *Devī-Panchastavi*. Re. $1\frac{1}{2}$; postage, &c., 3 As. extra.
- No. 15—The *Apastambha Dharma Sūtra* with *Haradattā's Ujjvala's* commentary. Rs. $1\frac{3}{4}$; postage, &c., 4 As. extra.

N. B.—Apply with remittance to the Curator, Government Central Book Depôt, Bangalore.

IN THE PRESS.

- The *Taittirīya-Saṃhitā*, in *Samhitā* and *Pada* texts, with the commentary of *Bhaṭṭa-Bhāskara* termed *Jñānayaṇa* Vol. IX.
- The *Dhātuvṛtti* of *Mādhavācārya*.
- The *Yógaratnākara*, with Kannada and Telugu translations.
- S'ri S'āṅkarācārya's Miscellaneous Works*. [Nearly ready.]
- The *Pravaramanjari*, &c. [Nearly ready.]

The Taittirīya Saṁhitā of the Kṛishṇa Yajur-Veda with the commentary of
Bhaṁabhāskaramiśra Taittirīyasaṁhitā Bhaṁabhāskasamiśraviracitabhā-
yasahitā. Edited by A. Mahādeva Śāstri and K. Rangāchārya
Bd.: 8 = 16

1898

A.or. 4838 k-16

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11857330-3